

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

MÉSZÖLY MIKLÓS: Óda az Elégiához (vers) 193

SÖTÉR ISTVÁN: Cím, szándékolt szórendi hibával
(Mészöly Miklós: *Merre a csillag jár*) 196

*

ESTERHÁZY PÉTER: A rózsza 199

BALASSA PÉTER: A segédigék világképéhez
(Esterházy Péter: *A szív segédigéi*) 203

KODOLÁNYI GYULA: Traktátus a rímről 207

BEREMÉNYI GÉZA: Eldorádó (regény, III.) 209

RAKOVSZKY ZSUZSA: Megnyitó (vers) 215

HALLAMA ERZSÉBET: A legkisebb mérték (elbeszélés) 217

HATVANI DÁNIEL versei: Körömszakadtáig, Fekete csillag 224

KASZÁS MÁTÉ: Néma panasz (elbeszélés) 225

ZELEI MIKLÓS versei: Zászló, A szférák zenéje 233

FILIP TAMÁS versei: Ideje, Homályban 234

TÜSKÉS TIBOR: Pilinszky János (tanulmány, V.) 235

KÁNTOR LAJOS: Jékely Zoltán kolozsvári testamentuma
(tanulmány, V., befejező rész) 243

*

Társadalomtudományi fórum

ENYEDI GYÖRGY: Kínai utazás (tanulmány) 253

ORMOS MÁRIA: Háború – forradalom – fasizmus
(Az olasz fasizmus kezdetei) 260

CSEPELI GYÖRGY: Hazánk és Európa (*Európai regionális viszonyítások a magyar értelmiség nemzeti tudatában*) 268

1986

MÁRCIUS

LENDVAI L. FERENC: Történelem jelenidőben
(Száráz György tanulmányai) 273
BAKONYI ISTVÁN: Németh László két kisregénye 277
P. MÜLLER PÉTER: Örkény István: Visszanézve 279
LACZKÓ ANDRÁS: Albert Gábor: Hol vannak azok az
oszlopok? 280
ERDŐDY EDIT: Jókai Anna: Jöjjön Lilliputba! 282
SZABÓ JÁNOS: Vathy Zsuzsa: Éjjel a fűben 284
PAPP ISTVÁN: Üveggömb az aszfalton
(Hallama Erzsébet meséiről) 286

KÉPEK

A pécsi Modern Magyar Képtár rajzaiból 3.

KERNSTOK KÁROLY: Lovasok a vízparton (1912) 202, Férfiakt
(1909) 272, PÓR BERTALAN: Vázlat a Vágyódás tiszta szerelemre
c. képhez (1911) 223, Önarckép (1913) 276
(Nádor Katalin fotói)

JELENKOR

XXIX. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
HAVASI JÁNOS



A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZŐ
főmunkatárs

**BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN**



Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya Megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi
Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással**

a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Évi előfizetési díj: 192,- Ft.

86-229 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

BERZSENYI DÁNIEL emlékezetére tudományos ülést rendezett február 6-án Kaposvárott a Városi Tanács, a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság valamint a Somogy c. folyóirat szerkesztősége. Az ülésen a következő előadások hangzottak el: *Takáts Gyula*: Berzsenyi, otthon, *Laczkó András*: Az önértékelés kétségei, *Szilágyi Ferenc*: Berzsenyi és a nyelvjárások, *Orosz László*: Széchenyi és Berzsenyi, *Vargha Balázs*: „Az ész az isten”, *Szász Ferenc*: Berzsenyi és a német irodalom.

*

TAKÁTS GYULA 75. születésnapja alkalmából irodalmi esteket tartottak, február 4-én Szekszárdon, 5-én Kaposvárott, 10-én pedig a budapesti Kossuth Klubban. Az esteken elhangzott *Agh István*, *Bertók László*, *Csanády János*, *Csányi László*, *Farkas István*, *Fodor András*, *Kanyar József*, *Laczkó András*, *Nino Nikolov*, *Pomogáts Béla*, *Tüskés Tibor* és *Verecs Miklós* köszöntője; a budapesti esten *Rába György* mondott bevezetőt.

*

A PÉCSI BALETT február 8-án bemutatta a Nemzeti Színházban *Gluck: Don Juan bolondjai, szeretői voltunk* c. műsórát *Eck Imre* rendezésében és koreográfijával.

*

Február 8-án baráti beszélgetésre szerkesztőségünkbe látogatott MARC QUAGHEBEUR belga költő és irodalomtörténész, aki a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem meghívására érkezett Magyarországra.

*

TARTÓSHULLÁM címmel megjelent január közepén az ELTE Bölcsészettudományi Karának antológia-sorozatában az esszéket tartalmazó új kötet. A kiadványt *Beke László*, *Csanády Dániel* és *Szőke Annamária* szerkesztette. A szám egyéb írások mellett közli *Balassa Péter*, *Ester-*

házy Péter, *Mészöly Miklós* és *Nádas Péter* folyóiratunk novemberi és januári számában publikált esszéit, melyek eredetileg az antológia számára készültek.

*

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ február 22-én mutatta be *Lope de Vega*: A kertész kutyája c. vígjátékát. Az előadást *Szegvári Menyhért* rendezte. – A Ságvári Kamaraszínházban február 28-án stúdióelőadásban játszották *Edward Bond*: *Kinn vagyunk a vízből* c. drámáját *Szoke István* m. v. rendezésében.

*

FARKAS ADÁM szobrászművész kiállítása február 14-én nyílt meg a Pécsi Galériában. A kiállítást *Vidovszky László* nyitotta meg és március 9-ig látogatható.

*

CSONTVÁRY MATINÉ. Február 16-án a pécsi Csontváry-múzeumban *Vass Ágnes* és *Gyermán István* hegedűművész adott hangversenyt. Műsorukon Vivaldi-, Leclair-, Händel-, Prokofjev- és Sarasate-művek szerepeltek. Zongorán közreműködött *Sz. Simonfai Mária*.

*

A PÉCSI EGYETEMI SZÍNPAD bemutatta február 19-én *Sam Shepard*: *Valódi Vadnyugat* c. darabját *Schmidt Zoltán* rendezésében, *Besenczi Árpád*, *Juhász László*, *Nagy Éva* és *Stenczer Béla* előadásában.

*

A SZÉLKIÁLTÓ együttes február 25-én bemutatta szerkesztőségünk és az írócsoport klubjában első nagylemezét, amely főként pécsi és innen elszármazott költők megzenésített verseinek előadását tartalmazza.

*

BOTÁR ATTILA: *Elsüllyesztett harang* c. verseskötete megjelent a Veszprém megyei Tanács Művelődési Osztályának kiadásában. A költő első verseit húsz éve közöltük folyóiratunkban.

MÉSZÖLY MIKLÓS

Óda az Elégiához

*Herceg, lassúdj,
kallódó szigetek közt örök a tenger.*

*Üzenném, ha volna üzenni kinek,
deres rétünkön a szürke ég fölött
toszlánnyá vert arany lemez a nap.*

*Ophélia halott,
mosolyogva nézi a halott Fiút.*

*„Drágám,
ha csak a szavakat akarod,
,szeretlek’.
Sírnom kell folyton,
mert nem tudtalak meghallani*

.....

.....

*Te olyan szomorú vagy,
hogy neked a más bánata szórakozás
és feladat is lehet
s rajtad a Te örömöd se segít.
Este nálad voltam és benéztem a szekrényedbe.*

Üres volt.

*Csak egy ing lehulló, szakadt karját láttam,
mint egy eltemetett emberét.*

Azóta sirok.”

*Egykor szügyükre metszett lovak vágója porzott
a kék vizeken – nyár!*

*Neptunus mostohái, lábatlan rohanók,
patakzó habzás közt földet álmodó lovak –
hol tenyész a bürök, a szálára nevelt smaragd
s a keményszárú, barna búzavirág.*

*Ülj váradban, Herceg,
és álmodd a valót.*

*Futárod kérdi,
a keréketörésben mivégre annyi jó,
mivégre a szeletelt bebalzsamozás,
zilált bokréták koszorú csendje,
indián-léptű elmarasztalás
s a szív kihűlt paraszán a korom rajzolat.*

Futárod nem érti ezt a kompozíciót.

*Pedig merő napözön,
mikor a setét ég rendje szerint
váratlan rést hasít tömör koloritján
a foszlányaiból megéledt aranyló lemez
s pengével metszett búcsújuk ökörnyal hírből
földobja, leejti.*

Futárod nem érti ezt a zenét.

*Moirák csendesórája ez.
Romlott szövöszék,
kék nélkül rimálgató szüzek,
karikás szemű három tompa angyal,*

*Klóthó, Lakhészisz, Atroposz
tanácstalan csendesórája ez:
kezük az ölükben,
a kender gubancban,
lehulló köntösük szakadt
nem tudják, mi a sírás,
nem tudják, mi a szekrény –
Klóthó, Lakhészisz, Atroposz ők,
hibernált nem alvók, álomtalanok,
csak a véres szelidség az ujjaikban,
arctalan arcukon sosem-volt szem homálya,
szivükben koromtalan rajzolat;
Klóthó, Lakhészisz, Atroposz ők,
és a mi drágáink mégis,
isten ágyasai,
csókjuktól rohad az idő.*

*Mert eképpen van minden, Herceg.
Késő mondani mást.*

(MELLÉK-ÓDA)

*Ha torlaszos ragyogás, tél hava
közelít majd a zuhatag szelekkel
s belepi sáncaid, mint távol
Amerikák mohikán bölényét,
ki fejét leszegve fogadja
a fejedelmi pompát s nem mozdul,
míg el nem borítja a hatalmas hócsend
s rőt foszlánnyá nem enyész a rettenetes hold –*

*Herceg! tündér tükörben már emeli
albatrosz szárnyát a csorduló semmi,
a gyönyörű.*

CÍM, SZÁNDÉKOLT SZÓRENDI HIBÁVAL

– Mészöly Miklós: *Merre a csillag jár* –

Minden írói pályának megvannak a szakaszai, és ezek bizonyos idő után érett formában jelentkeznek. Mészöly Miklós hetven-nyolcvanas éveinek termése mögött az előkészület hosszú szakaszát sejtethetjük. A *Merre a csillag jár* darabjai mögött évek erőfeszítései húzódnak meg. Az *atléta halálának* lineáris szerkesztésmódjától Mészöly messzire távolodott. Ennek a szép regénynek befejező része azonban teli van mind-azzal, ami későbbi írásaiban kibontakozik. Az író útján a legfontosabb állomásnak mégis a *Pontos történetek útközben* érezzük. Ennek a szép és erőteljes kötetnek nem is az a legfőbb érdeme, hogy a Puszták népe és a Kiskunhalom mellett a legjelentősebb írói szociográfia, – amit eddig nem vettek észre, holott könnyű lett volna észrevenni. Hiba lenne azt hinni, hogy csak a parasztokról szóló szociográfiának lehet rangja. Mészölynek ez a régi könyve a társadalom peremére szorultakról, deklasz-száltakról szól: az ő szavával itt sajátos „magyar mélyvilágról” van szó, mely szélesebb réteg, mint bárki gondolná. Mészöly pályáján ez a könyv, ismétlem, mégsem a tárgya miatt fontos. A „pontos történet” nála egy végsőig hajszolt, nemesen mániás leírási módszert jelent. Nyoma sincs mindebben naturalizmusnak, és ennek az eljárásnak semmi köze az új regény különö aprólékosságához. A rejtett részletekig terjedő leírási pontosság végülis látomássá sűrűsödik, olyan látomássá, melynek minden eleme bármikor a kezünk ügyében lehet, és bármikor találkozhatunk vele. A kelleténél többször találkozhatunk. Csak épp nem fogadjuk el annak, ami, mert az elfogadáshoz a figyelemnek olyan elszánt összefogása szükséges, amilyenre csak kevesen képesek. Nagy írói erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy valaki ne tudjon elszakadni attól, ami fölött közömbösen siklanék el a tekintet. Minél kevésbé izgalmas maga a látvány, annál izgalmasabb annak írói megragadása. A pontosság hajszolása ez? Semmiképp, hanem inkább a valóság újbóli megteremtésének vágya, a valóságnak minél pontosabban leltározott elemeiből. Voltaképp ez az igazi szürrealizmus, mely szürrealizmus nem elszakadni akar a valóságtól, hanem minél mélyebben fúródni belé. Tárgyiasság és tárgyilagosság: ez jellemzi ezt a sajátos szürrealizmust.

Tudomásul venni a világot: Mészöly új kötetének ez az elszánt törekvése. A tudomásul vétel azonban emelkedjék a tudat és a lélek magas szintjére, és ezért ezekben az írásokban még a tudomásul vétel sem egyszerű regisztrálás, hanem inkább döbbenet. Ez a döbbenet annyira intenzív, hogy hiányzik belőle minden kritikai gesztus. A világ annyira képtelen, hogy meg kell hajolnunk e képtelenség előtt. Mindebben még visszatér valami az egzisztencialisták abszurditásélményéből, de még ezen az élményen is túl vagyunk már, hiszen az abszurdítás tiszta leszögezése is kritikát és minőséget jelent. Valahol egyszer már leírtam, hogy az öt egérről szóló *Jelentés* végül mégsem tér ki a minősítés elől. Az új kötet novellái azonban már semmit sem minősítenek. Mészöly Miklós új korszakának valóságos jelképe a *Lesiklásban* leírt tó, mely félkörös sziklafalak közt nyugszik „mint egy oldalan felhasított” aknában. Ezeknek az írásoknak zártsága és árnyékolttsága mindenképp az időn és a világon kívüliség érzetét ébreszti. A jelen vagy a történelem egyaránt alkalmas arra, hogy az író kihúzza belőle a pókhálónak azt a szálát, melyre a könyv kíséret szövege utal.

És természetesen a legtöbb szálát Szekszárd kínálja, egy olyan város, melyet mégsem lehetne a valósággal összetéveszteni. Inkább Alisca ez, mintha még ma is római kori nevén hívnák. A kötet egyik legszebb írása ad térképet Aliscáról, – de ennél a történetnél pontosabb térkép – mert emléket és érzelmet közöl – az *Anyá-*

sírató. Ez az írás nem áll kívül az időn és világon, mert mélyen beleágyazódott a szívbe. Olyan líra és melegség hatja át, melyet a felületes olvasó idegennek vélhetne Mészölytől, holott nagyon is az író lényéhez tartozik. Lehetséges-e, hogy Mészöly Miklós írását a fájdalom bélyegzi meg? Különlegesen érzékeny lélek lehet csak képes egy érzéketlennek mutatkozó fegyelemre, mely a kötet némelyik írását jellemzi.

A legtöbb Mészöly-novellában több idő hurkolódik össze, és ettől a történet néha megfeythetetlené válik. Az író szándékosan titkol el valamit; filozófiáját rejtí és titkolja.

Tiltakozó írásoknak tekinti e novellákat maga az író is. Akkor értjük meg legkönnyebben ezeket az írásokat, ha titkukat nem keressük. Az álom is eltakarja titkát, de ennek a titoknak lényege mégis benne rejlik. Álomnak nyomasztóak lennének ezek az írások, műalkotásnak azonban mégsem, végletekbe vitt konkrétáguk miatt. Ezeknek az írásoknak ugyanis: valóságítelük van. Mészölynek nincs köze Kafkához, s ha volt is valamikor Camushöz, ma már bizonyára nincs. A Sió-vidékhez kapcsolódó novellák kétségítelénül a kötet legszebb darabjai, – egész ciklus áll össze belőlük. Mindez különös híteleíseget ad ezeknek az írásoknak, de ugyanez kapcsolja is össze őket a *Pontos történetek*kel. Ugyanakkor meglephet bennünket, hogy Mészöly novelláinak semmiféle történetük nincs. Azért nincs, mert csupa történetből állnak össze, melyek megszakadnak, újra elkezdődnek, egymásba gombolyodnak és nem érnek véget, csak félbemaradnak, a novella végén éppúgy, mint a derekán. Eből a sok végetérésből – újrakezdésből végülis olyan egység jön létre, melyben minden résztörténet jelen van s egyszersmind hiányzik. Ez a felépítés mégis leginkább az álomra emlékeztet, hiszen az álom is a valóságot értelmezi, de vajon érdekes-e megfeyteni az álmokat? Jó példa erre a *Magyar novella* című írás, Leonhard Frank Német novellájának ugyancsak eltérő párja. Ebben a novellában az a különös, hogy magyarabb, mint a nemzeti vagy népi irodalom bármely alkotása. Barbár és félelmetes világ, olyan nyomottságban, melyből sohasem lehet megváltás. „Mély-világ” ez is, akárcsak a *Pontos történetek*. Mint említettem, a történet megsemmisül, mivel a novellában hemzsező történetek egyike megsemmisíti a másikat. A hét napjai is így semmisítik meg egymást, csupáncsak azért, mert belezsúfolódnak egyetlen hétbe. Ha nem volna vasárnap, talán felszabadulna az idő. A *Magyar novellában* egymásra torlóódik a három fivér története és Eszteré, Jammáé, a fényképészé: ezeknek a száaloknak nincs közük egymáshoz, és mégis összetartoznak, mert erre rendeli őket a szekszárdi környezet, a kert, a faház és a törvényszék mögötti keskeny utca. A novella vágásai tökéletesen filmszerűek, de Mészöly több írása is úgy válik filmszerűvé, hogy Alain Robbe-Grillet nem tudna filmszerűbbet létrehozni.

Van azonban valami, amit ezek a novellák akaratuk ellenére árulnak el magukról. Az író szándéka szenved itt vereséget, azért, hogy műve tökéletesebb legyen. Mészöly a gyermekkor mitológiáját emlegeti, és ez a mitológia nem egyéb póre emléítelnél. Mert ezek a novellák bármifajta mitológiánál többet és jobbat nyújtanak. A gyermekkor valósága, ez az eredendően szürrealista valóság olyan erősen árad ezekből az írásokból, hogy ennek az áradásnak semmiféle igazolásra nincs szüksége. A gyermekkor álma és látomása ennek a szürrealizmusnak veleje. Hisz a szürrealizmust nem a felnőttek agyalták ki, az a gyermekkor teremítelnyé. Van valami rokonág Mészöly novellái és a gyermekrajzok között. Rokon az elfogulatlanságuk és a kíméítelenséígelük. A gyermekrajzok tulajdonképpen hieroglifák, vagyis gondolatok lerajzolásai, és Mészöly is minítha betűk helyett választaná a képeit. Éppen csak a képek érdekében, jobb híján választja a betűket.

Az írónak a kötet folyamán valahogy mégis ki kell szabadulnia a szikla-tó aknájából. Szerencsés íeleménnyel erre a kiszabadulásra nem az esszé, hanem a költemény ad alkalmat, a kötet végén található *Elégia*. Mennyire örülhetünk, hogy az író ahelyett, hogy megmagyarázná önmagát, egyszerűen összegyűjti mindazt, ami a novelláiból fennmaradt. Maximákban, paradoxonokban vagy olyan visszatérő motívumokban, mint az obulus, melyet a halott maga rak a szemére. Az *Elégia* így a novellák novellájává válik, és a novellák így változnak át a költemény előkölteményeivé. A kötetnek legítmörebb és legtöbb lényegeset mondó írása, az *Elégia*, nem függelék,

hanem foglalat, nem pótlás, hanem az egésznek a tartószára, ahogyan a virágcsokor is csak a szárai segítségével tud csokor maradni. Az *Elégia* nem lehetne meg a novellák nélkül, velük együtt azonban egy csokorba fogja a kötetet és még a játékos-ironikus „magyarázó” jegyzeteivel is a ciklus közös célját szolgálja.

A Sió-novellák, ezek a sűrű, és néha levegőtlen, de rendkívül kidolgozott írások (*Szárnyas lovak, Ló-regény*) tetőződnek a *Megbocsátásban*, mely külön kötetben jelent meg, bár ebből is hiányzik. A címadó novella, melynek címében a szörend *szándékoltan* hibás, szakít a Sió témakörrel: tiszta álomnovella, stilizált, dekoratív látomással a befejezésben, afféle kollázs, mint egy modernre áthagszerelt Krúdy-írás. Mészölytől egyáltalán nem idegen egy ironikus albumlap-stilus. És a történelmet is ebbe a formába szereti önteni. Mindezt elősegíti a stílusa, és a népi ódon nyelvezet, mely a tárgyak részleteiben meglepően tájékozott, pl. abban, ahogyan egy síléc alkatlemeit leírja, vagy ahogyan „zsarátos motollának” látja a róka forgását a szukával. Remeklések az olyan részletek, mint a *Fakó foszlányok* helynévzuhataga vagy a zárónovella autóbuszában áthallatszó mondatfoszlányok, melyeket az író – közlése szerint – egy másik regényből „ragasztásként” vett át. Szürrealizmus és lelemény néha káprázatos teljesítményeivel gazdag ez a kötet.

Az avantgarde módszerei egyre általánosabbakká válnak mai irodalmunkban. Kérdés, hogy a mai avantgarde-ből mi minden fog továbbfejlődni, és mi reked meg egy mai állapotban? A lényeges írói feladatok mindig nehezek, a mutatós kezelés pedig mindig könnyű. Igazi avantgardot művelni annyi, mint klasszicitásra törekedni. Az avantgardhoz erőt meríthetünk a Biblia történeteiből is, hiszen azok csaknem szürrealisták. Mészöly egy részben pogány mitológia megteremtésére törekszik, de ennél jóval többet ér el, szinte a szándékai ellenére. Azzal ér többet, hogy művészi-leg rendkívül alaposan kidolgozza írásait. Egy nagy látomás és egy aprólékos, gondos kidolgozó munka: ez a Mészöly-novella. Itt már szó sincs kísérletezésről, ez az író a maga igazának tudatában halad előre, hivalkodás és elképesztési szándék nélkül, csaknem visszafogottan. Egy szabad lélek alkotásai ezek a novellák és ha az avantgarde napja egyszer valamikor leáldozik is, e kötet novellái maradandó teljesítményekként állnak majd a magyar irodalom határán. Mert a valóságot nemcsak a realizmus módszerével lehet ábrázolni, és nemcsak ábrázolni lehet, hanem sejtetni is. Sejtető, szuggeráló írások Mészöly novellái. A mi korunkat fejezik ki, még akkor is, ha nem arról szólnak, mert pontosan megjelenítik ennek a kornak hangulatát és éghajlatát, mely néha olyan nyomasztó, mint egy rossz ébredés. A Mészöly-novellák a kábult fölébredés termékei. Ahogyan előre haladunk elbeszéléseinek történet nélküli szövedékében, mindig lehámlik egy réteg a valóságról, melytől ezek az írások sohasem szakadnak el. Megdöbbenő, mennyire magyar ez a valóság, amit Mészöly bemutat: „nemzetinek” semmiképp sem mondanám, de annál inkább: magyarnak. Tehát színesnek, néha pedig otrombának, de mindenképpen megindítóknak. Távolság áll tőle az illúzió és a cinizmus. Kálvinista módon puritán és szigorú, – kihívja maga ellen a mai közizlést és léhaságot. Azt, ami szívéhez közel áll, szereti elrejtetni, így az autóbuszra várakozók közé a Fekete Kutyát, a *Merre a csillag jár*-ban. Egyetlen vagyona és birtoka van, akárcsak valamennyiünknek: a gyermekkora. Olyan szürrealista Mészöly Miklós, aki megszállott vadásza a valóságnak.

A rózsza

„Nincs kétségem afelől, hogy azért lehetek
itt, mert szép vagyok. Szépségem módszer.”

(Egy spion följegyzéseiből)

(*Testkézirattöredék – testtöredékkézirat – kézirattesttöredék – kézirat-
töredéktest – töredéktestkézirat – töredékkézirattest*)

Bováryné én vagyok. Következésképpen hosszan és édesen mesélhetnék, például, csengő-bongó melleimről, „a dühös két nővérrel”, egyáltalán arról a káprázatról, mit jelent, nekem, nőnek lennem. Vagy férfinak, vagy egyiknek se, vagy mindkettőnek.

Mindazonáltal: hátrább az agarakkal, megadott témánkhoz szerényebben és kevesebb diadallal kell közelítenünk. A TESTEM – már a kifejezés önmagában is pontatlan, de legalábbis félrevezető, mintha volna egy „én”, aki ez a „test”. Olyan ez, mint amikor az irodalmárok *tartalomról és formáról* beszélnek; közkeletű számárság. (És gyümölcsöző is, csak a gyümölcs többnyire férges.)

Másfelől: az írók – mi – szívesen hencegnek avval, hogy tízezer lelkük van – s ha eléggé tehetségesek, tán nem is hazudnak evvel nagyot.

De akárhány lelkünk van is, testünk csak egy van. Ez fontos korlátunk nagyon. Mert így és csak így, a molekulák segítségével tudunk *különbözni*. És ezt, ezt a különbözést, szeretjük, szeretjük abban, akit úgy hívunk: ÉN. (Az is igaz, hogy a kegyelemteli pillanatokban, úgy *tudjuk*, testünkhöz szerelmünk teste is hozzá tartozik. Aztán ez elmúlik.)

Testünk a fájdalom és a kéj keresztjére ha nem is feszítve van, de ott üldögél, vagy inkább ott kuporog, igen, gátlásosan vacogva ott kuporog. A fájdalomról, ha már elmúlt, könnyen és szívesen beszélünk, abban az oktalan reményben, hogy nem jön többé. A kéjről, ha már elmúlt, hol szívesen, hol kevésbé szívesen, de mindig nehezen és nehézkesen, abban a félelemteli reményben, hogy majd újra jó, és soha el nem hagy bennünket. Beszélni persze a boldogságról beszélünk, de magunkban örömmre gondolunk és voltaképp élvezetet értünk rajta.

Szívesen fabulázunk hát, komótosan és fontoskodva, a külvárosi futballpályákon elhasznált *gyanús TÉRDÜNK*ről, a furcsa, félelmetes és finom zenéről ott belül a bonyolult szerkezetben, „porc-gyanú!”, kiáltja arcunkba öcsénk

barátja, a szigorú orvos, akár egy főfelügyelő, (önismétlés! önismétlés!) s mi boldogan bicegünk tova... mily régóta szerettünk volna már – végre! akár-hogy! – gyanúsak lenni!;

azután a hősiek fekvésünk három napon át hanyatt a lefuggönyözött, sötét, obscurus szobánkban: mert leszakadt a retinánk! Így mondták. SZE-MÜNK világa forgott gonosz veszélyben. Élveztük a felhajtást, nem is anyánk áldozatos virrasztását, ezt gögösen és kissé ingerülten fogadtuk el, dehát apánk, valahogy apánk is fölállt íróasztala mögül, és *időt szakított ránk*, „na, fiam, hát csak nyugodtan”, és öcséink is avval a tiszteletből kivirágzó megrendültséggel szóltak hozzánk, ahogy azt mindig is elvártuk alattvalóinktól, de sosem kaptuk meg tőlük. Harmadnapra föltámadtunk, hunyorogtunk a fényben, és sértődötten konstatáltuk, hogy látunk;

kalandos volt az is, midőn a laza, homokos talajban biciklink első kereke kifordult, a bicikli eleje mintegy visszakanyarodott, anélkül, hogy a vége – ahol ültünk – hűségesen követte volna, a kormány hengeres fémvége, a böllérvés, mélyen szinte árkot vajt belső COMBUNK puha húsába. Ott hevertünk a tavaszi napsütésben, elegáns halott, a seb rózsaszínű, sok árnyalattal, a mélyén sötét, a szélei felé világosabb, a közepe lágy, benne itt-ott alvadt vércsomók, nyitott akár egy felszíni bánya. Ilyen, távolról. Közelebből nézve még súlyosabb az eset. Ki állná meg, hogy ennek láttán ne füttyentsen egyet (a seb combunk kritikai kiadásában a mai napig megtekinthető);

szívesen emlékezünk arra a fiúcskára, ki órák hosszat nyaggatta édesanyját, mondaná meg, miért is szép ő, mert anyja egy figyelmetlen mondatában ezt állította, végül az asszony, tán kínjában, azt válaszolta, mindene szép volna a fiúnak, kellően izmos, inas és arányos, de ami fölülmúlhatatlan, az az AJAKA, az ives, rózsaszín, érzéki ajaka... És csodák csodája, a fiú ettől megnyugodott. Mondhatott az anyja egyébként, amit akart, tudta ő, nem inas, hanem csenevész ésatöbbi, ésatöbbi – de ami az ajkát illeti, abban tényleg van valami, s ha eztán idegen emberek közé lépett, nyugodt volt, és ha nem is magabiztos, de csak annyira bizonytalan, amennyire a kivételesen szép szájú férfiak szoktak;

no és a családi TOKA! az Esterházyk híres tokái – lásd *Toka és szabadság*, tractatus, Metternich titkos naplója, Haus-, Hof- u. Staats Archiv, Wien –, a masszírozások, az arctorna, a titkos pillantások oldalvást a tükrökbe, majd a keserű, de valódi meglepetés: hogy van, hogy tényleg van, megint vagy mindig;

pelyhes állú fiúcskák voltunk 68-ban, későn érő fajta, Párizsból semmit nem értettünk, Prágából is talán csak annyit, hogy *megint*, hogy megint meg-esett valami bajféle, ahogy errefelé szokás, ám hogy mi, azt nem igen tudtuk – de azért HAJUNK hajkoronaként kapcsolódott a baloldali mozgalmakba, loncsosan és bozontosan, szabadságunk egyetlen zálogaként. De mire véljük lelkiismeretfurdalás nélküli vigyorunkat, mikoron ironikus osztályfőnöküinktől átvettük a háromnegyvenet, a pénzt, nem ezüsttallérban, amit a jeles férfi a musterkind borbélyára megspendírozott? A neokonzervatív divathulám első taraja mibennünk? Egyáltalán: levágattuk volt akkor a hajunkat? *Erre nem emlékszem*; most mindenesetre hajunk hosszú, loncsos és bozontos, mintha valódi, fáradt, okos és rezignált 68-asok volnánk, pedig hát mi még akkor pelyhesállú fiúcskák voltunk;

és az első *érintés!* tango, tangere, tetigi, tactum, az érintése a HELYnek, a helynek, ahol *vagyunk*, a péknél sorbanállva egy öreg cigányasszony nevetve odamarkolt, akárcsak egy (félig sikerült) Gombrowicz-parafrazisban, de olyan könnyű, lenge nevetéssel, *vidám* nevetéssel, amit azóta irigylünk.

Nekem szavakról szavak jutnak az eszembe, és viszont. Mi a helyzet tehát a szavakkal, a testről szóló szavakkal, a testszavakkal?

A rose is a rose is a rose is a rose, tudjuk. Ha regényünkben a helyzet úgy hozza, hogy a kisasszony rózsát vegyen a kezébe, nem sokat teketóriázunk, 100 szál lafransz rózsát a madmazellnek (egyébként: az apám *találta föl* a lafransz rózsát, de ez nem tartozik ide, csak idekíváncozik). Azt szeretnénk, az volna nem is titkolt vágyunk, hogy úgy, amiképp a rózsákat, ugyanavval az egyszerűséggel, mondhatni fátummal adhatnánk a kisasszony kezébe a... – most könnyen mondhatnánk példát a kék terrénumáról, hogy mit, a bene placito. De bárhogya közelítünk a szóhoz, kezünkkel, nyelvünkkel, elménkkel, úgy tetszik, amit találunk (s görcsösen markolunk), *a hely*, ellentétben a rózsával, a hely isn't a hely isn't a hely isn't a hely.

Hol követtünk el hibát? Talán nem kellene a nevezett kisasszony kezébe helyezni a nevezett (speciális) rózsánkat? Nincsen rózsza tövis nélkül. („Ó, nem, azt nagysád csak úgy érezte.”) Ilyen könnyen azért nem mondanánk le szinte egyetlen udvariasságunkról, ama csokorról. Vagy csak *ne beszéljünk* róla? De mért ne? Nem azért volnánk írók, hogy mindenről beszéljünk? A kézirat itt valamelyest váratlanul megszakad, és nem kevésbé váratlanul, ha okszerűen is, a „szó, szó, szó – a többi néma csend” c. írás (Vigilia 85/5) befejező passzusaival „folytatódik”...

A művészet legfőképp *szabad* akar lenni. Ez nem jelenti azt, hogy *mindent* akar és akarhat; az öncenzúra a művészet leglényegéhez tartozik. Öncenzúrán most nem azt a pusztító és bornírt processzust értem, amit gyakorolunk; szerte a világon, hol politikai, hol gazdasági kényszerek miatt – hanem azt az ősi tiltást, hogy van egy olyan terrénum, ahová nem szabad belépni, hogy van Megnevezhetetlen, hogy van Titok. Titok nélkül nincs művészet.

A mostani irodalom olykor azért feszélyező, mert máshová, „beljebb” teszi önnön korlátozásának határait; nem mert bátrabb, emancipáltabb vagy függetlenebb volna, hanem mert *gyanakvóbb*, azt gyanítja, hogy ahová a Titok tábla tétetett, ott még nem titok van: hanem: hazugság. Hazugság, hazugság, hazugság. Tudjuk, jó oka van, hogy így tegyen.

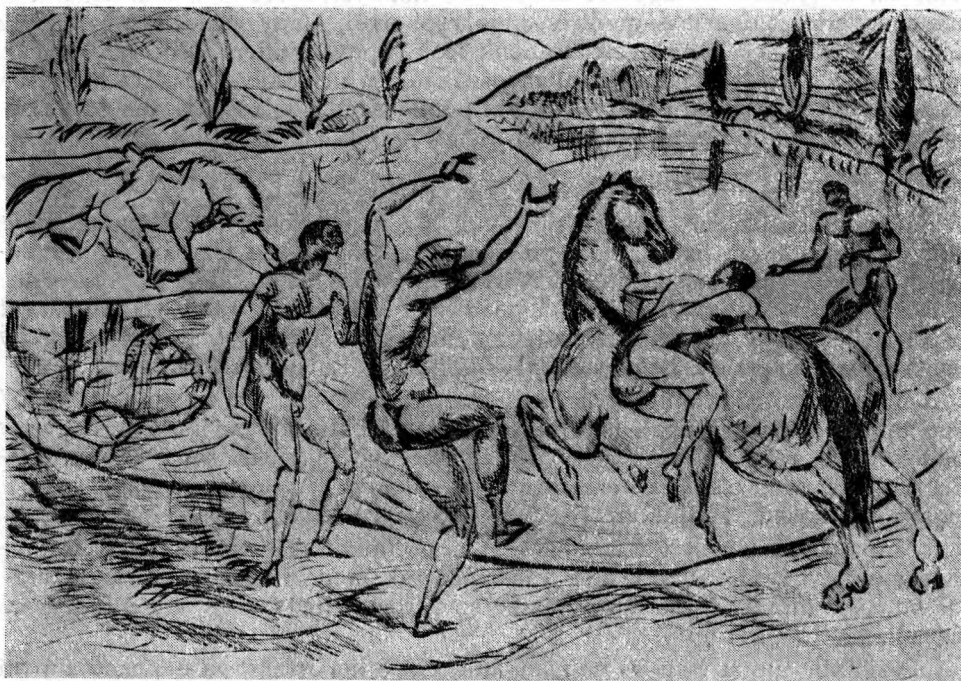
Mámorosan néven nevezzük tehát a dolgokat. Ez nem kevés. De szabadságunkat ilyen könnyen nem vásárolhatjuk meg. Rossz az, ha a gyanakvás betemet minket (legfőképp persze az a rossz, hogy mint sok minden, ez sem elhatározás kérdése).

Eszünkbe juthat ezüstös nagyanyánk, aki állig betakarva napozott ugyan a szovátai gyógystrandon, de ezerszer szabadabb, függetlenebb és bátrabb

volt a nudista plázsokon szorongó hűginknál... És nyilván van, hogy fordítva! Azaz: nem ezen múlik.

Az egészről van szó: és nem a szavak felosztásáról szalonképesekre és szalonképtelenekre... Egyébként sincs szalon. – A mai irodalom – abbéli fölismerésében, hogy ő sem jobb a Deákné vásznánál, az író nem az a kiválasztott, aki megmondaná, mi az igazság, csak sorstárs, „csak egy ürge”, ahogy Ottlik mondja, – gyakran lemond az ellenkezés kötelességéről. Pedig: dagegen! dagegen! rikoltotta Rilke. Pedig: a kor-szerűség nem a korral való föltétlen azonosulást jelenti; benne-gyökerezést jelent, de nem *gazzsulálást*. – Ezt a reménytelen, sőt nevetséges és föltehetően kudarcra ítélt erőfeszítést nem mindig lehet látni mai íróinknál, akik volnánk.

Óvatosan kell bánni a megbotránkoztatással (fontos persze: kit, kiket). Mert úgy gondolom, nem megbotránkoztatónak kell lenni, hanem *botránynosnak*, minthogy talán igaz, amit olvastam valahol, hogy megbotránkoztató olykor a pucérság, de botránynos: az igazság. Erre a botránnyra kéne törnünk mindannyiunknak; neked is Olvasó, akinek ezennel, akár kisasszony vagy, akár úrfi, átnyújtottam ezt a szál rózsát, a rose is a rose... or not, tudjuk, ó hogyne, csak nem szívesen beszélünk róla.



A SEGÉDIGÉK VILÁGKÉPÉHEZ

Esterházy Péter: *A szív segédigéi*

Esterházy Péternek a tavalyi könyvhétre megjelent ötödik fehér könyve, *A szív segédigéi* sok érdemes és kimerítő elemzésben részesült. A kritika határozottan és egyértelműen elismerte a művet, és az értelmező megfejtés munkálatait is többszörösen elvégezte. Fölösleges lenne most újabb adalék- és észrevételsorozatot nyújtani; helyette az a megközelítés adódik, amely e 64 oldalas könyv világképére összpontosít, és arra, hogy ez mennyiben és miként része annak a folyamatnak, amely Bevezetés a szépirodalomba néven ismeretes. A művek olvasatát már feltételező, általánosabb problémák tisztázására törekszem. Úgy vélem, hogy bármennyire vitatták is azt az eljárást: a korábbi művek esetében azért készültek elsősorban poétikai, poétika közeli kritikák, mert Esterházy írásmódja valóban és szembeszökően ezt a módszert provokálta – új poétikát hozott, ami új közelítést igényelt. A művek egymásutánjában és egymás közötti dinamikájában derült-derülhetett ki, hogy őt éppúgy mint minden jelentős művészt a radikális öndefiníció korszaka után és „leple alatt” kizárólagosan és hagyományosan a világról való vélekedés, vélemény – *a művészi igazság* tétje foglalkoztatja. Visszamenőleg ez a tény átalakíthatja az Esterházyról alkotott vélekedéseket, elsősorban azt, mely szerint volna egy korai, „játékos”, frivol, „felelőtlenebb”, „önmutogató” stb. etap, amelyet lassan-lassan felvált egy „felelősebb”, „komolyabb”, „mélyebb” szakasz. Ezt az időbeli és értékelő felosztást félreértésnek tartom. Egyidejű, együttálló vonásokból „história”, fejlődés van konstruálva, amit a művek valósága és folyamata nem támaszt alá. Nem két, egymást követő szakaszból van szó a pályán, hanem olyan alkati pólusokról, amelyek eleve egymás mellett, együtt s egymásra vonatkozva, feszültségükben jellemzik. Míg eddig elsősorban az újnak nevezhető poétika határozta meg a kritikai visszhangot, kétségtelenül időszerű és sürgető, hogy a gondolati természet, a világhoz való viszony bölcséleti szerkezetéről is szó essék. Esterházy írásai világkép-elemzést igényelnek.

A modern európai epika funkciója és legáltalánosabb tematikája azonos a személyiség metafizika-vesztett történetiségével. „Témája a modern élet” (Flaubert): az idő pusztta múlása, elszenvedése és elvesztése. Ez a fejlemény kétértelmű, illetve alternatívát állít az epikus elé: vagy a történetmondás kötelességét, a pusztta elbeszélést, amely *mindmáig* jelentékeny és nagy irodalmat teremthet (*ha eléggé pusztta mer lenni*), vagy a történetmondásnak mint reflektálatlan elbeszélésnek a lehetetlenné válását. Az utóbbi lehetőség (mellyel a szóban forgó művészet miatt főleg foglalkozom) szükségképpen vezet a történet funkciójának megváltozásához – felszívódik a megértés illetve a megismerés módjába, folyamatába mint transzponált meta-történetbe. Ilyen módon az epika bizonyos határok és feltételek mellett bölcséleti kérdéssé és műveletté válik, bölcséleten ezúttal nem szakfilozófiát, hanem az írói-emberi világérzékelés filozófikus értelmezését, értve. *A történetmondás mint igazságkeresés* nem pusztán poétikai-technikai kérdés többé (ez maga az átváltozás), hanem a világról való helyes beszéd útjának a keresése. Ez maga a tárgy. Az izolált (tehát lírai) személyiség, ha arra törekszik, hogy történetet fogalmazzon, mely az övé is és megosztható-kommunikálható (olvasható) is, akkor szükségszerűen bölcséleti eszközökhöz, szemlélethez jut, adott esetben az egyéni alkattól is függetlenül. A modern epika kiindulása, az elbeszélő helyzetét tekintve, izolált, individuális, tehát lírai. Érdemes megfigyelní, hogy újabb prózánk jelentős képviselői, Lengyel Pétertől Bereményi Gézáán át Nádas Péterig és Esterházy Péterig (a lista csak uta-

ló...) lírai kiindulású történetekkel vagy történet előtti elbeszélésekkel, tehát nem tisztán epikai úton jutottak igazi epikai eredményekhez (a jelentékeny kivétel, aki eleve az első útra lépett: Krasznahorkai László). Ez még akkor is így van, ha többen „ifjúságinak” nevezik ezt az irodalmat; e kétségtelen tényt jómagam szükség-szerű, irodalmon kívüli okokból elkerülhetetlen, előfeltételszerű fázisnak tartom, ezért több indokot látok a megértésére, mint arra, hogy eleve negatívan és némileg lekicsinylően ítéljük meg. Ügyszintén figyelemreméltó, hogy a lírikus-személyes kifejezéstől és kiindulástól jóformán mindegyikük útja a művészi igazság kimondásához a „filozófikus” epika felé vezetett (egyénenként igen különbözően értve a filozófikum tartalmát). Az igazság keresése mint írói magatartás nem evidens oly korban, amelynek nemcsak az esztétikai horizontjáról látszott hosszú ideig eltűnni az igazság művészi értelmességének és formaalkotó képességének lehetősége (ennek elméleti visszaszerzésére tett nagyszabású, sikeres lépést korunkban Hans-Georg Gadamer), hanem teljes szellemi látóhatáráról. Amikor egy kor hallgatólágosan lemond a nem-relatív igazság (akárcsak elvont) lehetőségéről mint az izolált egyéneket egyesítő közös szellemi értékről és mértékről, amely független lehet praktikus megvalósításának milyenségétől és fokától, akkor az epika említett alakulása, „vissza-fordulása” – kritikai döntésnek minősíthető. Ha az igazság hallgatólágosan a tudomány rezervátumába van utalva, akkor ott szükségképpen hermetikus formát ölt, maga is az izoláció részévé lesz, amellyel szemben a hatékonyság, a rövidtávú működés mégis végtelen jelenkori sivataga áll, ahol viszont egyáltalán nincs értelme a fundamentális igazságra vonatkozó kérdésnek (lásd ennek összefüggését az individuum metafizika vesztett pusztai történetiségével mint modern étellel). Ebben a helyzetben az epika eredeti funkciói és normái (a kettő nem azonos) elvesztése és átváltoztatása árán fordul a filozófikum felé. Az epika funkcióváltása nem érvényteleníti továbbra sem a pusztai történetmondást, hanem részben bevilágítja azt, és új értelmet kölcsönöz neki, részben kétségessé teszi: létezik-e *puszta* történetmondás egyáltalán. „Nem igaz, hogy segített rajtam az írás. Hetekig foglalkoztam a történettel, de közben a történet is szakadatlanul foglalkoztatott. Az írás nem az lett, aminek eleinte hittem, nem visszamemlékezés az életem egy lezárt korára, hanem csak szüntelen emlékezés-memória, olyan mondatok formájában, amelyek csak hangoztatták, hogy távlatot tartanak.” (A szív segédigéi egyik lapaljai nagybetűs szakasza.) A változást – mutatis mutandis – Werner Heisenberg híres formulájával lehet összefoglalni, mely szerint az új fizika nem annyira az elemi részecskékről, hanem az elemi részecskéket vizsgáló tudományról szól. Ez a fejlemény mindig is jelen volt a művészettörténetben (gondoljunk például arra a zenei témára, amely önmaga fűgája egyben, Bachnál, Webernénél stb.): az anyag, önkéntelen tulajdonságait tudatosítva önmagára reflektál, és így erről szól, amikor a világról szól. Mindez – hangsúlyozni szükséges – nem „technikázás”, nem „formai bravúr”, hanem jelentéssel: igazsággal teli viszony ahhoz, amit alkotásnak mint életmódnak nevezünk: egy paradigmatiszta emberi művelet és léthelyzet dinamikáján és értelmének felmutatásán keresztül – a világról és nem az alkotói „lélekről” való beszéd. A poétikai változás mélyén húzódó igazra, igazira törekvést tartom valóban kritikainak Esterházy és mások művészetében, nem önmagában a poétikai új-ságot.

A funkcióváltással kapcsolatban szükség van egy elhatárolásra. Az átváltozás nem azonos az avantgarde művészetfelfogással. Ilyen értelemben Esterházyt sem nevezhetjük avantgarde művésznek. Az avantgarde: különböző tartalmakkal ugyan, de mindig mozgalmat általános értelemben, a jövő valóságát szimuláló (a szó értelme „előőrs”) közösségi cselekvést, nem feltétlenül klasszikus értelemben vett alkotást feltételez, a zárt művel szembeni elutasító magatartást, nyitott akciót. Az avantgarde radikálisan kilép élet és mű hagyományos, ha tetszik: a polgári elidegenedésben felfokozott-felstilizált ellentétéből, összeolvasztotta a kettőt (vagy nem vesz tudomást emez ellentét további fennállásáról), a mű létrehozását közvetlen életaktusnak nyilvánította. Az igazi, mély avantgarde tehát mintha Marx 11. Feuerbach-tételének programját hajtana végre a művészetben: nem magyarázni, hanem megváltoztatni. Esterházy Péter ilyen értelemben semmiképpen sem avantgarde író. Művészetének alkata, gondolko-

dásmódja nem mozgalmi, hanem individuális, nem praktikus, hanem metafizikus. Feltételezi továbbá egy örök értékvilág mindentől független fennállását (ha létező működését, láthatóságát nem is, hiszen józan ésszel bíró realista ő is...). Végül pedig metafizikája középpontjában egy „konzervatív”, vagyis individuális szabadság-fogalom áll, amely nem az evilági megváltás lehetőségével kapcsolja össze a művészetet, hanem a világ elfogadásával és elutasításával egyszerre. Ez pedig mélyen elmentés az avantgarde voluntarisztikus (ez: ténymegállapítás) szabadság-fogalmával és evilági megváltás-teológiájával. Ehhez a metafizikához tartozik, *természetes módon*, Esterházynál a tények, az evilág feltétel nélküli tisztelete és elfogadása, ami a klasszikus avantgarde szemléletétől idegen. A tények bizonyossága minden egyébnek a bizonytalanságával és kétségességgével szemben nem a tények bornirt és szűkös dicsérete, és egyáltalán nem a tények mellett szól, pusztán: tény, *tehát* etikai kötelesség (amiről külön nem beszél az ember): „A kazak alján világosbarna selyemrojt – ez biztos.”

Mindezeknek a műszaki-esztétikai következményeit tekintve A szív segédigéiből és a többi műből két mozzanatot emelnék ki. Az egyik: Esterházynál az anyag egyenlő a látásával, formájával, vagyis nincs bármi más epikai elemtől elkülöníthető történet. Ez az azonosság természetesen eddig is minden igazi mű normatív feltétele, ismérve volt, de az, hogy a mű tárgyává, definíciós bázisává válik, hogy tematikusan látható lesz a műalkotás működési szabályainak szisztémája, nos ez a művészi jelenségek perifériájáról a középpontba került. És ezt a mozgást nevezem az igazság viszszerzésére irányuló törekvésnek. A másik: a történetmondás lehetetlenné válásának következménye, hogy műveiben egyre jobban érvényesülnek az epigrammatikus szövegrészek, növekszik a gnóma-költészetre emlékeztető szentenciális elemek súlya, ami nemcsak a lírikus, meditativ és kombinativ alkattal magyarázható. Ez a poétikai-lag jól kivehető, s valóban poétikai fejlemény azonban a szemlélet mélyebb összefüggéseire és mozgására utal. A gnómaszerűség, az epigrammatikus jelleg összekapcsolódik a kombinativ-matematikai gondolkodásmóddal, illetve a kettő megfelel egymásnak ezekben a művekben. Egy nem irodalmi észjárás és egy újabb, a nyelvészet és a jelelmélet forradalmával összefüggő mentalitás talál itt egymásra. A szív segédigéiben ugyanis, mint már többször, a motivációs központ érzületi és gondolati, nem pedig szituált-historizált; nem történetyszerű. Nem történnek ezúttal sem a dolgok, hanem mintegy láthatóvá válnak, nyelvi operátorok által megnyilvánulnak. Történet helyett eseményyszerű esetek vannak (elsősorban az anya életéből vett töredékek, emlékcserépek, valamint a haldoklás és temetés körüli mikro „történetek”). Ennek szinte vizuális kifejezése az, hogy minden egyes lap önálló töredék, amelyek nem alkotnak folyamatosan végigkomponált cselekménysort: *ezért* nincs számozott oldal a könyvben – mélyebb értelemben pedig azért, mert az anya halálának feldolgozhatatlan eseménye nem más mint az idő megszűnése, a linearitás összeomlása, amikor már nem következnek egymásra a dolgok... A „tárgy egyszerű”: a dolgok mint adottságok felfalják a történetet, és egy csupaszított nyelvi szerkezet-rendszer, nyelvi kombinatorika útján meditativ gnómákhoz, epigrammákhoz vezetnek. Ezek azonban *nem bölcs, hanem lázadó szentenciák*. A művészi igazság tehát a művelet igazságán belül van (ez adalék az úgynevezett nyelvcentrikus irodalom értelméhez): Esterházy szavak összekapcsolásának variánsait, lehetőségeit nyújtja, nyelvi látványt; *nem láttat*. Talán ezzel függ össze a látvány-művészetekkel való kísérlete is az Ottlik regény képpé másolásának gesztusában. (Ebből következik, hogy mindent – az adott közeg – ez pedig a nyelv – megtartott és módosított törvényein és lehetőségein *belül* kell és szabad megoldani. Ennyiben és csak ennyiben nevezhető a szerző irodalmi írónak. Hangsúlyoznám: ezzel szemben nincs valamilyen másik – értékesebb vagy értéktelenebb – írófajta, az írói természetek kijátszása egymással szemben nem lehetséges, akkor sem, ha régi, helyi szokás. Ha van egyáltalán deklaráció (ami nem azonos az említett szenteciózus jelleg fokozódásával) Esterházy műveiben, akkor az az egyetlen, ami az irodalmon túlra mondja, hogy az irodalom is értsen belőle: az író egyetlen dolga a nyelvvel való foglalatosság. Ezen belül, persze *minden* megeshet, elvileg minden megfogalmazható-megfogalmazandó. A nyelven kívüli (?) minden. A dol-

gok, a fogalmak, az érzések (az anya halála, melynek kimondhatatlan kimondása tehát: rabság és kudarc, melyet a legutolsó nagybetűs mondat ismer be) nyelven túli, nem-nyelvi értelemben itt nem gondolhatók. Csak szavak vannak (Esterházy nominalista). A dolgok, a fogalmak, az érzések stb. mint örök világ, az emberi örökkévalóság ugyanakkor mindentől függetlenül létezik, tehát van metafizikai valóság (Esterházy realista). Erről azonban nem beszélhetünk, hiszen *itt* csak szavak vannak, amelyek viszont megszüntetik az említettek független létezését, szavakká válnak, semmi mássá, ami nem azt jelenti, hogy „szó, szó, szó”, hamleti értelemben, hanem azt, amit a királyfi utolsó szavai jelentenek: „a többi néma csend”. Tehát nem azt mondja ez a könyv, hogy valaki nem nyugszik bele hozzátartozója halálába, megható módon nem veszi tudomásul azt, ezért „lélekben feltámasztja” stb. hanem pusztán ezt: „Segédigével tagadunk.”

Ami végül Esterházy művészetének a kritika által a Fuharosok óta hangsúlyozott – felületileg kézenfekvő – változását, „elmélyülését”, „megkomolyodását” illeti, ezek a kijelentések a fenti összefüggésekbe helyezve félreértésnek minősülnek. Nem valamely korábbi, „csupán” játékos korszakához képest jött létre valamiféle mélabúsabb, komorabb *hangulat*, hanem az eredeti természet és világlátás további feltáráról van szó; új variációkról *ugyanarra*. Amikor azt mondom „ugyanaz”, akkor – bizonyos színvonal fölött – nem valamilyen egyszálú, egyöntetű természetre kell gondolni. *Egytéleség senkiben sincs*, legföljebb a kritikus absztrakcióban. Az „ugyanaz” mindig egyszerre több, egymással esetleg ellentétes alapelemet jelent; Esterházy írói alkata ilyen értelemben mindig „játékos” volt és marad – „kitűnő a humora” stb. –, ezen kívül pedig komor, kétségbeesett, tanakodó, mérlegelő, és így tovább, elvileg a *saját* végtelenségéig: mindenkinek a magáé. Ha van változás művészetében, akkor az az „ugyanaz” további kiteljesedésében áll, nem pedig teljesen új elemeknek a rendszerbe való fölvételében. A további kiteljesítés véleményem szerint nem alkati változás, hanem bizonyos eleve megvolt elemeknek poétikai-szerkezeti felerősödése (lásd a gnómáról s az epigrammatikus szentenciákról mondottakat), ami a poétikai érdeklődésű kritikai közelítéstől a szemléleti elemzés felé mozdítja magát az értelmezőt is. A művészi igazság „történetének” epikai megformálását tartom igazi garanciának újabb prózánk tartóssága, hitele szempontjából. Az igazság poétikáját.

Úgy tűnik, indokolhatónak bizonyult a fenti elemzés módja, mely nem a mű által szólt a műről, hanem e beszéd előfeltételeit kutatta. Annál is inkább, mivel a fehér könyvek sorát nyilván a teljes *Bevezetés* követi, amelyben szükségképpen értelmeződik majd minden, eddig megjelent szöveg. Akkor újra a műről beszélvén – mi mit jelenthet, s hogyan, mi van „benne” s nem csupán általa – mondható lesz: *difficile est requiem non scribere*.

Traktátus a rímről

Százhét százszorszép. Valamit kell jelentsen, hogy éppen százhét, hogy éppen százszorszép. A helyi talaj geokémiai (geofizikai?) jellege. Piroska néni, igen, ő tudja. Független az ott sarjadó virágok színe, vagyis eleve determinált, hogy mi nőhet ki. Nő, nőhet. Nőies növekedés. Érzéketlen (botfülű, bugyuta) kell legyen az, aki-ben csak végrímre indulnak meg dallamok és képek. De lehet, hogy az eső mennyisége az, ami nagyobb súllyal esik itt latba (nem szó-szerint, bár súly és térfogat arányosak, de latnak a talaj nem nevezhető). Kutatócsoport kell alávesse komplex vizsgálatnak. Az ő névnapjára vittük. Más szerint tőle hoztuk, kaptuk.

A lélek mérnökeit, a masinistákat bosszantják a különvona-tok, a mélyrepülő pilóták, az indetermináns százszorszépek. Mérhetővé tenni a mérhetetlent.

Csütörtökön sütőtök. E kivételes konjunkcióban a gyermekkor egyik ajtaja tárul fel: sütőtök édes meleg illata, a nagyenyedi ud-varban a fészker tetején sorakozó szürkészöld kobakok, a harma-dikon már növekszenek befelé a mindenszenteki szem- és szájnýi-lások. A végrímes vers gyakran olyan, mint a csak pofonnal történő nevelés. Csattannia kell valaminek, mert az ürességet lehetetlen bevallani, a káoszt meg kell bosszulni. Bánhídi Tóni bácsi egy két-ülékes sportgépen.

Nem kell végrím, ha az egész mondat belső dallamra hullám-zik. De a tánc maradjon szinte észrevétlen, „a muzsikában minden szertelen hang igen sérti füleinket”. Igen, a pártbizottság épülete volt az. Micsoda csokor! Nevetett. Sirtunk. Miért éppen százhét?

A virágonkénti átlagos (valamelyik átlagos) élettér területé-vel kellene osztani egy másik, átlagosságában különös méretű te-

rületet, véli a tudományosan botladozó laikus. Kis napocskák, mondta Piroska néni. A szétsugárzó szirmokat szereti. Savasság, meszség mértéke. Anomália? Sütörtökön csütötök, szokta volt mondani nagyon puha tékkel, s ezt mindnyájan értettük. Éreztük. Magyar utca 16 (most nem Magyar).

Ha a mondat „igen muzsikál, a figyelmet a lelki muzsikáról igen a külső hangmuzsikára vonja”. Százhet százszorszép. Vannak ritka konjunkciók, melyekben a végrím folytat valamit, nem csattan a sorvégen mint zöldségleves az üres fazék falán. Rimkovácsok: üstfoltozók? Százhet százszorszép: a szor nélkül mit sem érne az egész. Csütörtökön sütötök: az ön nagyon igaz, de ön nélkül is nagyon igaz a mondat. Sütörtök: csütötök. Elvontan, előre kiszámíthatatlan. A tánc minden: a hangok tánca, a kézé, az emlékeké. Hiába az alliteráció, ezúttal szó sem lehetett százhat, száznyolc százszorszépről. Mégkevésbé százhet tulipánról. Szeret – nem szeret. Az ötvennegyedik szeretnél érünk a százhéhoz, de nincsen rajta annyi nőiesen nőtt szírom. Tehát a módszer, La Méthode, hasznavehetetlen. Rimfoltozók: üstkovácsok?

A Sétatérre a Kollégium utcáján lehetett felkaptatni, s azon túl következtek a szölök: csütörtökön sütötök. Az ilyen ritka konjunkcióknak engedünk, és megejt bennünket a szertelen muzsika bűbája. A prózaversben a hangok tánca bonyolultabb formát rajzol: benne a láb mozdulata, a kézé, a szem nézése, az emlék moccanása és a gondolatlan gondolatoké. Az összeférhetetlené és a megfoghatatlané. Majd villám hasít be, és azt mondjuk: nőiesen nőtt.

Athúzott egyszer a bajai hid alatt, mesélte apám.

Mérhetetlenné tenni a mérhetőt.

Eldorádó

A vasárnapokat nagyon szerettem. A nővérem sötétedés előtt indult vissza a Vízvárosba. Eleinte Gombai kísérte oda, aztán, mikor Nagypapának ez az embere is eltűnt a csapatból, Annamari maga tette meg az utat villamoson. Miután ő az iskolatáskájával és a heti zsebpénzével távozott, kettesben maradtunk Nagypapánkkal. Nagypapánk a löversenypályán töltötte a vasárnap délutánokat, azután, akár nyert, akár veszített, éjszakáig kocsmázott. Őt vártuk haza kettesben.

Az egyik ilyen alkalommal még lámpát gyújtani is elfelejtettünk vasárnap este, annyira belemelegedtünk a beszélgetésbe. Nagyon messzire jutottunk. Egy képig.

Nagypapánk óvatosan vezette el a beszélgetést a képig mintha meggon-dolt tervet hajtana végre. Kérdésekkel kezdte. Emlékszem-e a napra, amikor kitört rajtam a diftéria?

Mire emlékszem? Valami különös dolog történt velem? Vagy csak úgy rosszul voltam? Milyen érzés volt elveszíteni az eszméletemet?

– Rossz érzés volt – mondtam erre.

Nagypapánk odajött az ágyamhoz, mert eddig a nyitott konyhaajtóból kérdezett. Leült.

Na jó, hát persze, hogy rossz volt, de mi volt még a rosszon kívül?

A rosszon kívül? Hát sötét lett minden. De egy kicsit kiláttam a sötétségből még az elején. Láttam például Vízvárosi Nagypapát, ahogy odahajol hozzám.

Nagypapánk felállt valamilyen ürüggyel. Talán vizet hozott, megitatott. Mindenesetre megszakította a beszélgetést.

Aztán megint kezdte. Hogy talán nem kérdez jól, és ezt nem is lehet elmondani, de próbáljak meg.

Mit? Mit próbáljak meg?

Várjak csak. Majd ő segít. Szóval bejöttem ide, a szobába, és elájultam a tükörnél.

És lassan, Nagypapánk segítségével, az ő közbevetett kérdései szerint haladva, összeállítottam valamit, hogy milyen is volt az, amikor én a minden testnek útján haladtam. Gyerekszavakkal idéztem fel neki a sodródást. A surrogó zajtól kísért sötétséget. Ő feszülten figyelt, közben egyre mélyült a homály a szobánkban, az ablak már az udvart mutatta világosabbnak.

Képet láttam-e? Valami képet?

Először nem emlékeztem. Képet? De Nagypapánk nem engedett másról beszélni, a kórház felé tartó autóról sem, amiben ő az ölében tartott engem, és hozzámhajolva a nevemet mondogatta. „A végén – kérdezte –, a végén vagy az elején az egésznek nem láttál egy képet? Egy olyan nagy képet? Nem értél el odáig?”

Aztán eszembe jutott, hogy egy hullámos redőnyű sarokház kísért el egy ideig. Egy kép, ami talán nincs is a világon, csak nekem mutatkozott kitar-

tóan, míg a sötétség rám nem tört a tükörnél. Mondtam neki, hogy az tényleg egy kép volt. De ő nem azt kereste bennem. „Mit akarsz, nagymama? Nem tudom, hogy mit akarsz.”

Erre, hogy értsem, elmondta, mi történt vele az életében előfordult két háború közül az egyikben, egyszer, amikor Édesanya külföldön volt, a várost ostromolták, én pedig még a világon se voltam. A harcok idején egy alkalommal ő egyedül volt a lakásban. Nagypapánk Annamarival a szomszéd ház pincéjében húzódott meg, mert az volt az óvóhely a környéken. Nagyanyánk hazaszaladt onnan valamiért, és egyszer csak részeg katonák jöttek be a lakásba, hogy kirabolják. Ő ellenkezett velük. És valahogy rosszul csinálta ezt, mert annyira feldühítette a katonákat, hogy kisvártatva kirángatták őt az udvarra, és a falhoz lökték, fenyegették, hogy lelövik. Ő valahogy nem hitte el ezt, és tovább ingerelte a részegeket, mert nem tudott félni éppen, maga se tudta, mi szállta meg, hogy így elvesztette az eszét. Aztán egyszerre elhitte. Támadt egy rövid idő, három-négy szívdobbanásnyi csak, amikor is Nagyanyánk ráébredt, hogy most már megteszik vele. A következő pillanatban lelövik. Valahogy úgy szegeződtek rá a fegyverek, úgy változtak át az arcok, meghát Nagyanyánk életében annyszor szállták meg a várost különböző zászlók alatt katonák, annyszor függött egy-egy mozdulattól a lakosok élete, hogy Nagyanyánk megtanulhatta, mikor jön el a végső szempillantás, szóval hirtelen megérezte, hogy neki vége. Ezek biztosan meg fogják ölni őt. Aztán jött egy tiszt. Először csak a hangja hallatszott, majd ott termett testi valójában is egy pisztollyal, és üvöltözve, pofozkodva megmentette Nagyanyánkat.

De nem ez a fontos. A fontos az a nagyon rövid idő, amikor a halálát érezte. A falnál állt, néhány szívdobbanás elteltéig várta a lövést a formának világától elszakadva, és egy nagyerejű képet látott magában megjeleníteni. Azt keresi azóta is. Hogy mi volt ez a kép, úgy tudná azt elmondani nekem itt mostan, hogy rajta volt egyszerre minden, amit addig ő látott életében. Egyszerre látta az egész életét.

Először így beszélt a képről. Aztán próbált másként, de egyetlen szavával sem volt kimondottan elégedett. Újra és újra fogalmazott a sötétben, és én, bár nem láthattam az arcát, a hangjából arra következtettem, a homályba bámul mereven, onnan hívja a beszédével, hátha megjelenik megint az a mindennek fölötti dolog. A végén már suttogva hadart. Én mégsem ijedtem meg ettől a szellemidézéstől. Sőt, nekem is rémleni kezdett valami. Mert segíteni akartam? Vagy elhitette velem, hogy kell lennie egy ilyennek? Vagy tényleg megtörtént velem is az a kép, amíg a kórházban feküdtem az élőkől elkülönítve?

Közbeszóltam, „igen, igen, igen”, ő pedig azonnal elhallgatott. Mondtam neki, hogy dereng valami, csak azt nem tudom, mikor is volt. Az biztos, hogy velem nem úgy történt, ahogyan övele, én nem egy falnál álltam fényes nappal, fegyverek előtt, és nem néhány szívverésnyi ideig tartott, hanem talán sokáig láttam. Esetleg mikor a hullaházban feküdtem kiterítve, akkor magasodott elém, és sokáig mutatta magát.

Nagyanyánk helyesbített: nem hiszi, hogy az az ember, aki megláthatja ezt a képet, tudná, mennyi ideig nézi. Az az egész nem kapcsolatos az idővel. Az mindegy ennek a képnek, hogy milyen hosszú ideig tart. Nem is tart semmeddig. Csak van.

Aztán felállt a székből, az ágyam szélére ült. Közelhajolt az arcomhoz, hogy lásson. Lassan beszélt, szavanként éreztem a lehelletét. Őt falhoz állított-

ták, megemelték a fegyvereket. Érezte, hogy most. Akkor változott át minden. Hát én? Tudom-e, hogy mikor lett más minden? Mi előzte meg azt a képet, ha csakugyan láttam?

Kezdttem sorba állítani az eseményeket. Először megzavarodott a látásom az udvaron, amikor a lakásunk felé tartottam. Egy saroképületet kellett látnom magam előtt, nem az udvart, amely valójában ott volt.

„Az képzelgés – mondta ő. – Lázálom. Hamis.”

Jó. Aztán be a lakásba. Annamari játszott velem, nekem panaszkodni sem volt erőm. Később a tükörhöz álltam, és élénk, szép színek borították el a testemet. „Az is a betegség családja.” Folytattam. Ezután a földre estem, sötétség támadt, de valahogy kiláttam belőle, a zajok távoliak voltak. Távolodtam. Vízivárosi Nagypapa, aki odahajolt hozzám, ismeretlenné változott. Valakivé. Aztán nagyon besötétedett. Surrogó zajjal sodródtam.

Míg ezeket mondtam, Nagyanyánk mellémfeküdt az ágyra. A kezemet fogta, mindketten felfelé néztünk a homályos levegőbe. „Hol mentél? Sötét folyosóban? Völgyben?” – kérdezte. És én nem tudtam határozottan válaszolni. Sötétségben. És nem volt irány. Majd egyszercsak valami kitérő, és mint-ha az autóra emlékeznek.

Valahol itt tartottam éppen, amikor erősen, szaporán megkopogtatták a szobánk ablakát, és egy izgatott női hang bekiabált az udvarról. „Kati néni, tessék gyorsan jönni, a Sanyi bácsi verekszik a kocsmában, és kihívták a rendőroket! Nagyon részeg.”

Nagyanyánk felült hirtelen. „Mész innen! Mit kiabálsz?!”

Egy férfihang is beszólt, de az már halkabb volt: „A Nándi mondta, hogy szóljunk a Kati néninek.”

„Te vagy az? – szólta ki Nagyanyánk az ágyról. – Ültesd föl a kocsira, és hozd haza, ne itt csináljátok a botrányt nekem!”

Hallatszott, hogy elmennek. A ház is nyugtalan lett egy kicsit. Ajtót nyitogattak, fojtott értesüléseket váltottak a lakók. Nagyanyánk pedig visszadőlt mellém.

Kisvártatva szólalt meg. „Aztán az autóban megint sötét lett?” A hangja azonnal visszatért oda. Suttogott.

Suttogtam én is. Igen. Sötét lett, és én nem tudtam magamról, csak valakiről, aki sodródik.

És akkor láttam meg a képet?

Nem tudom, suttogtam. Nem lehet azt tudni, hogy mi mi után volt. Valameddig sötétben voltam, aztán a sötét járat végében hirtelen fénybe kerültem.

„Akkor mégis van sorrend” – súgta ő. Ha a sötétség után lett fényesség.

Nem tudtam, hogyan mondjam el neki. Mert nem volt az sorrend. Mert én a sötét sodródásból úgy érkeztem a fénybe, hogy nem tudtam, mióta vagyok ott. Amikor odaérkeztem, már régen ott voltam. A változások, a különbségek hátulról kerítettek be egy lobbanással. Mindegyik egy nagyobb összefüggés mögül tűnt elő, és ettől megszűntek az irányok is, a sorrend is, semmi sem következett, hanem minden egyszerre lett. Ezt próbáltam az értésére adni Nagyanyámnak.

„Ez az – súgta ő. – Erről beszéltem én is. Egyszerre volt az a kép nekem is. És minden belefért. Minden a világon. Egyszercsak.”

Töredezett szavakból próbáltuk érteni egymást. Nem csoda, hiszen töredékekre emlékeztünk mind a ketten, mert az emlékezetünket nem tudtuk megszabadítani az egymásutániságtól. Csak úgy tudtunk eljutni a nagy képig, hogy sorrendet tartottunk.

Folytattam a sűgdosást. Egyszersak ott volt a sötétség után az a kép. Ész nélküli nyíltsággal lobbant körém. És itt elfogytak a szavaim.

Nagyanyánk megszorította a kezemet. „Mit tudsz még mondani róla?” „Mondj te valamit a tiedről, akkor talán eszembe jut.”

Mégis én próbálkoztam, mert ő hallgatott a sötét szobában mellettem. Hogy mi volt ott? Minden ember egyszerre, akit valaha is láttam. A szomszédok a házból, az ismerős gyerekek, Édesanya, dehát micsoda mulatságos elnevezések ezek máris. Halkan kinevettem a szavaimat, az emberek nevét.

„És még?” Már csüggedni kezdtünk.

Járművek is voltak ott meg a dolgok belseje. Események játszódtak le időtlenül egyszerre és nagyvonalú aprólékossággal, minden áthangolódott, szabályát veszítette, és új jelentéseit nem érteni kellett, hanem lenyűgözve elfogadni az egész végleges rendszert. Tehát életemnek összes helyszíne és személye létezik együtt és egyszerre valahol. Talán bennem. És akkor bennünk hatalmas képességek lappanganak, amelyek végső helyzetben törnek elő. De most mért erőlködünk hiába az ágyon mi ketten? Mért nem tudjuk ideidézni? Képtelenek vagyunk, miközben élünk? Az emlékezetünk tökéletes megőrző, de hozzá folyamodni a birtokosa csak alacsonyról és találgatva tud egy homályos szobában keresgélve a szavakat, hogy egy másik emlékezettulajdonossal együtt megidézze a hatalmasan lappangó erőt?

Nagyanyánknak más volt a véleménye. Ő azt állította, hogy a kép nem belőlünk bűjt elő. Hanem megvolt és megvan valahol, és nem bennünk elraktározódva. Inkább gazdátlanul úszkál. És adott pillanatban ránkeresztik. A szemünk elé bocsátják. És az sem igaz mondotta, hogy csak az életünk dolgai vannak abban a képben. Látott ő mást is, mikor fegyvert fogtak rá a katonák. Az egész mindenséget. Azt mondta: az egeket.

„És mi oda fogunk elmenni, ha meghalunk?” – kérdeztem.

„Mi ott vagyunk – mondotta ő. – Ott vagyunk, csak nem látjuk.”

Abban a pillanatban elhittem neki. Elragadott a gondolat, hogy minden másképpen van, nem úgy, mint az én tudomásomban. És talán egyszer képes leszek egyszerre, együtt látni mindent, ha megjavulok. Most még tévedésben élek, de valaki majd megmutatja nekem.

Közeledő lábak dobogtak az udvaron. Kopogtatás, megint a hangok kívülről. Sűrgető híreket hoztak Nagyapánkról. Hogy a lovaskocsiján száguldozik. Leesett. A lovat veri. „Tessék beszélni vele, mert nem lehet vele beszélni!”

Mi ketten nem figyeltünk oda. Egymás felé fordulva suttoztunk. Nagyanyánk a fülemhez hajolt, hogy a lármában is értsem. Úgy mondta, hogy próbálkozzunk másként. A részletek idézgetésével csak elveszítjük a keresett dolog jellegét, inkább mondjuk meg valahogy együtt, milyen is volt az a kép.

Milyen volt? Szinte találomra mondtuk egymásnak a szavakat, amelyikünkben fölmerült valami, az a másik fülébe lehellte, miközben a kintiek zavaran kiáltottak.

Olyasfélét suttoztunk, hogy nem lehetett gyönyörködni a képben. Nem. Nem volt szép. Nem szép volt, inkább megdöbbenő. Megdöbbenő értelmű. Azután még csúfondáros is. Talán attól volt csúfondáros, hogy az idővel olyan

lekezelő szabadsággal bánt. Mi, a szemlélői nevetségesen korlátoztak lettünk a villanásban, amikor az időtlenségből odavetettek nekünk valamicskét, amit talán sejtünk homályosan, öntudatlanul, de így kezelni sose tudnánk, az már biztos. És mellékesen bukkan fel a kép. Mintegy mellékesen a szemünkre vetve. Nagyanyánk így fejezte ki mindezt: „Éreztem akkor, hogy semmi sem vagyok.”

Én pedig hirtelen rátaláltam egy másik szóra. Felkaptam a párnáról a fejem, hogy izgatottan odasúgjam: szigorú volt. Ott szigorúság volt. Igen, szigorú kép volt, de sehol semmi fenyegetés vagy izgalom, csak minden világosan működött, kizárva az érdeket, félelmet, elfogultságot és tévedést.

A hírnökök pedig azt hitték, ott se vagyunk, elhagytuk a lakást, ezért visszafutottak az utcára. Mi beszélgettünk a képről még egy ideig, csakhogy egyre hosszabb szünetekkel. Rájöttünk, hogy elfogyasztottuk a szavainkat. Méghozzá abból jöttünk rá, hogy mindig tudtunk új szavakat találni. És beláttuk, most már csak újabbakhoz érhetünk el, és így fogyott el a bőségben az, amiről Nagyanyánk olyan hosszú előkészület után beszélni akart velem. Ezzel várt haza a kórházból. Hogy talán velem együtt megtudja, mi történt vele akkor, abban a meghatározhatatlan időben, amikor a falhoz állították a katonák.

Én se mertem szólni, úgy voltunk egy darabig. És vele együtt könnyebültem meg, mikor megint futó léptek hallatszottak az udvaron, verték az ablakunkat. „Kati néni, a Sanyi bácsi agyonveri a Babát!”

Nagyanyánk felugrott, mintha most értené meg, mi történik, kiabált is, hogy megy már, megy, de én tudtam, hogy a kettőnk hallgatását szakítja meg olyan hevesen, az elől fut ki a lakásból, a kinti ládbogásba, lármába. Mert már a házuk lakói is a kapu felé rohantak.

Én akkor léptem ki az ágyból, amikor csend lett. Pizsamában, mezitláb hagytam el a sötét szobát, lassú lépésekkel tapogattam az utat, míg a konyhán átkeltem. Nagyanyánk távra hagyta az ajtót, és túl a küszöbön tiszta, hideg, őszi éjszaka fogadott. Feketén magasodott az égig a szomszédos bérház hajóalakja, nagy telihold állt a tetején, pazar fényéből még a legmélyebbre, az udvarunkra is lejutott annyi, hogy én hunyorogjak a sugárzásban. Talpamat perzselte az összevissza rakott, fagyos kövezet. Futhattam volna, mert ujongva éreztem, hogy egészséges vagyok, de csak reszketve léptem árnyékról árnyékra, közben föl-fölnéztem izgalmamban az égre, ahol távol tartózkodtak és kicsinyek voltak a csillagok, eltágtak a telihold túlerejétől. Kiváltságos érzés volt ismét az udvaron lenni, mindenem engedelmeskedett. Csattogást hallottam a nyitott kapun túlról, nyirítést, zörgést. Nagyapánk agyonverte Babát, erről aztán sokat beszéltek nekem, de én inkább a kapuig vezető útra emlékszem, amikor vadul örültem a lábaimnak, a két engedelmes botnak és a szomszédos fekete bérháztól inneni égbolt látványának.

Igaz, kinéztem is, a kapu fölött csupasz villanykörte lógott, alatta emberek álltak háttal nekem. Egymáshoz szorult hátaik, fejek sora. Mögülük, mintha víz alól rugaszkodna levegőért, egyszer vagy kétszer fejét rángatva, sörényét rázva fellobogott ordítva Nagyapánk lova, majd visszaesett az emberi függöny mögé. És a háttal álló sorból az egyik, egy asszony a szomszédjaink közül, hirtelen megfordult, és szaladni kezdett felém. Gondoltam, felkap és visszavisz. De ő elsietett mellettem, közben a kezével hátrafelé csapkodott a levegőbe, hessegette magától a látványt, a ló ismét hánykolódva felbukkanó fejét, a vad szemet és a röpködő sörényt. Míg az asszony az udvar mélyére

futott, fejét csóválva motyogott: „Na ez már tényleg, na ez már aztán tényleg”. Nem ő, valaki más kapott fel és vitt vissza aztán.

És vasárnap történt az is, csak hogy délelőtt, hogy elvittek abból a lakásból. Édesanya jött értem egy szőke férfival. A férfi bemutatkozott Annamarinak, amint belépett a konyhába: „Laci bácsi vagyok.” Nekem csak köszönt: „Szer-vusz.” Nagyanyánknak: „Kezicsókolom.” Nagyanyánk nem köszönt vissza, ebédet főzött. Édesanya a szobába irányította Laci bácsit. A nővérem intett nekem, és kiszaladt az udvarra.

– Kimehetek az udvarra? – kérdeztem Nagyanyánkat. Nekem engedélyt kellett kérni, mert én itt lakom, míg Annamari kedve szerint járt ki és be. Ő a Vizivárosban viselkedett rendszeren, nálunk látogató volt.

– Kimehetsz – mondta Nagyanyánk, és tésztát öntött gőzölgő vízbe. – Majd szólok, ha kész az ebéd.

Nagyapánk nem volt sehol, pedig a vasárnap délelőttöket az ágyban he-verve töltötte rendszerint.

– Ezek most elvisznek téged – mondta nekem Annamari az udvaron.

– Hova? – kérdeztem.

– Magukhoz. Iskolába. Holnap kezdődik az iskola. Ez lesz az apád, ez a Laci bácsi. Vizivárosi Nagypapa mondta, hogy megesküdték Édesanyával. Is-mered ezt a Laci bácsit?

Mondtam neki, hogy igen, rémlik. Mikor még nem tudtam járni, a győ-gyulásom idején, néha babakocsiban ülve gurultam át egy hídon, mögöttem Édesanya beszélt. És egy budai utcán, a Duna közelében találkozgattunk ez-zel az emberrel. Édesanya mindannyiszor azt kérdezte tőle, mi van az édes-apjával, Laci? Mert ez az ember az édesapját kereste ott egy nagy épületben mindig. Egyszer be is mentünk vele az épület udvarára. Ott egy kis ablaknál álltak sorban az érdeklődők, az olyanok, mint Laci bácsi. Sorra mondták a ne-veket, hogy kik iránt érdeklődnek. Az ablakból egy hang szólt ki, mindegyik-nek megmondta, mi van azzal, akit megneveztek. Általában azt mondta: „Semmi.” Laci bácsinak is ezt mondta a hang, mikor vele voltunk az udvaron, a nagy épületben.

Aztán megint arra sétáltunk Édesanyával. Aztán megint. Laci bácsi kala-pot emelt nekünk, mikor találkoztunk és búcsúzáskor is. Egyszer szintén ka-lapot emelt, mikor találkoztunk, de nem tette vissza fejére, csak fogta a kari-májánál mindkét kezével a melle előtt, és a kérdésre, hogy mi van az édesap-jával, azt felelte, hogy mostmár tudja, most mondták meg neki végre, hogy fölakasztották. Az imént szóltak ki neki, hogy kém volt az édesapja, ezért kötél általi halála lett egy évvel ezelőtt. Ezután Laci bácsi fedetlen fejjel, kalapját a melle előtt tartva elment. Édesanya pedig eltolt onnan engem. Már a hídnál jártunk megint, mikor megkérdeztem, mi van az ott álló szobor talapzatára írva. Mert a hídnál egy vicsorító oroszánt láttam bronzból. Édes-anya elolvasta az arany betűket: „Przemysl”. Azt mondta, nem tudja, mit jelent. Éreztem, hogy nem mond igazat, ezért azt már nem kérdeztem, mi az, hogy kém. Mástól és máskor érdeklődtem.

– Akkor te az akasztott ember fiának a fia leszel – mondta Annamari. – Nem félsz?

Mondtam neki, hogy nem, és nem hazudtam. Nem féltem senkitől és semmitől. Így vittek el még aznap, ebéd után. Nagyapánk nem volt jelen.

Megnyitó

*Az „olaszos” teraszról, kóla mellett
figyeljük, fémesen a térzene
hogy áradoz, s hogy árny-aszpikba dermed
a városház-falak nappal színe;
a sárga házak ellidércesednek,
mintha a tér surrogva vérzene
belőle ki, diszletté összelappad
gyógyszer- s leváltár, átáll téglalapnak,*

*s a Tűztorony köré, a „Hivja, várja...”
plakát látószögére ráhül a
„der Tag geht” whisky-reklám szürreálja,
a hig arannyal liggatott lila,
mig a „Hazám, hazám”-on és a „Sárga
cserebogáron” átcsozog, s halad
a „kőderekü ör”-ön át szelid
ívben a műsor a „Vig özvegyig”...*

*Elsózza a tér tájában fokanként
a nyárias elem a helybelit:
drindlis osztrák nőket, és rózsaszín-kék
ősz-gyermeteg matrónákat vegyít
közé. De mi ott hordjuk mind a cimkét
gesztusainkban-arcunkon, hogy itt
„ezen a tájon” rongált, ami rongált
rajtunk, s hogy már korán a kínos almat*

*rágtuk, s mint tarka lelki baj, virágba
egy-ugyanazon külső állapot
szökött kiben-kiben, s most már hiába,
hogy lompos-engedékennyé kopott,
s egymást, mit nemrég tiltott, ő kínál ma
tálcan – a rettegésünk hordjuk ott,
mélyléleknek, ahol száz éve tán a
szexneurózisát jobb bécsi dáma.*

*„Ezen a tájon” én – no és ha itt?
Egy értékszürkületből ködlenek föl
a múltak és színes értékeik,
de mintha esti falból napmeleg, dől
a sürgetés, hogy valamit, de mit
kezdjek velük, ne hülő készletekből
alkalmilag orozzak. Itt dobog,
mint élő test a térben, s indokot*

kinál a „volt” a „van”-ra. Nyári gaz
perzselt hullámai ússzák remegve
a buszmegállót. Parkolón piac
süt át, tejbolt az ÁPISZ-on. A gyepe
lombos sötét tódul a téren: az
orgonabokrok. Minden mintha esne
történésekre szét – minden szilárd
falon folyékony lét világít át,

névszón ige. Lezajlott működés
zsibong üveg jelen alatt: a voltak,
ahogy nőttek, szövődtek-szöttek, és
amit mintegy melleleg összehordtak,
ez az egész – ami hordozza még
nyomokban a formát, amit kiforrtak
lassan, de a gyors, tervszerű aszályt,
nem élte túl, a kort, s úgy csúszik át

egy másik, végleg megkötött időbe,
mint a fejetlen Juno és Zeusz,
a római tiszték villanyfény-sütötte
siremléke lenn a Fabriczius-
ház kötarában, s pár szinttel fölötte
egy-egy kéményseprő vagy optikus
ős feketülő portréja. Lazul
folyvást a folytonosság, és az új

nem életképes. Itt még csurran-cseppen
a múlt – mi lesz, ha nem lesz ennyi sem?
Ha mind horpadtabban-kisértetebben
járunk-kelünk a csökkenő színen,
mely már egy kéményseprőegylet sem,
egy utcabáti vagy -táblát sem terem,
városmakett az élő ég alatt?
Ahogy a fáradt vendégtársulat

cilinderes fináléban pezseg fel
még egy utolsót, s a reflektorok
kimarta tér arannyal és ezüsttel,
s keringőző bokákkal hánytorog,
gyűrődöm elfelé a többi testtel,
mellékutcákba elbomló sorok
közt, s hűlt helyükön medrét megtalálja
az éjszaka hézagtalan lilája.

A legkisebb mérték

Mikor a gyík előbujt, már percek óta a borostyánleveleket bámulta. Valószínűtlenül tökéletesek voltak, konturjaikat mintha tussal húzták volna ki, zöldjük tömör, csaknem anyagszerű, függőlegesen feküdtek a kőfalon, szétterülve, rezzenés nélkül. Pedig a szél ott matatott a kertben, ha csak annyi erővel is, hogy a lehullott leveleket meg-meglódítsa egymáson, az avarzizegés semmihez sem hasonlítható szüntelen zajával horzsolva a csendet, amely fogjul ejtette az asszonyt. A csend lüktetett, a lüktetés a levelekből érkezett, amelyek most olyanok voltak, mint erekkel hálózott, sötét szívek – mintha egy ezerszívű lény meredt volna meg a falon egy végtelen, különös pillanatra. Az asszony nézte a kitakart szíveket a falon, ahol azelőtt sose látott mást, csak borostyánt, s lám, most találkozott megsokszorozott önmagával – ugyanaz a szín, az a feloldhatatlan árnyék. S akkor előjött a gyík, felsiklott egy köre, rásimult és máris eggyévált vele – a kő szép rajzolatú, irizáló felszíne lüktetett, és csillogott az őszi napon. Az asszony meglátta a köre simuló gyík és a borostyánlevelek rokon-tökélyét, a magábanvaló szépséget, amely nem törődik az idővel. Vágyott rá, hogy egészen behatoljon ebbe a világba, amely látszólag az ő kertje volt, valójában egy másik bolygó, ahová nem vezetett út – megérintett egy borostyánlevelet, de nem történt semmi, a levél kemény volt, ellenállt, ő meg visszapattant róla megszégyenülten. Letéphette volna, ahogy megzavarhatta volna a napozó gyíkot, de idáig még nem sülyedt.

Visszament a házhoz, leült a lépcsőre. Ezért rá szoktak szólni. De most nem volt itt senki. Gondolatban mégis válaszolt: meleg a kő. Nem volt meleg, bár hideg sem. A szobákba nem volt kedve bemenni. Még nem múlt el a harmadik hónap azóta, hogy a kisebbik lánya is férjhez ment. A szobáját az asszony annakidején kitakarította, a tátongó polcokra derűs köcsögöket rakott, legalábbis olyanokat, amelyekről úgy vélte, hogy derűsek, bevitt két széket is és a faragott kisasztalt, ami addig az ajtó mögött állt. Mindhiába, a szobából így is süvített az üresség. Zárva kellett tartani az ajtaját, de az ember így is tudta, hogy a fal mögött egy elhagyott szoba lapul, amelyet nem lehet többé kifűteni. A tél pedig itt volt már előttük, mint egy bizonytalan kiterjedésű pusztaság, amelyen tetszik, nem tetszik, át kell kelni. Az asszony befúrta szemét az ólomszínű ködökbe, de nem látott át rajtuk. Nem hitte, hogy odaát még lehet valami, amiért az embernek érdemes nekirugaszkodnia. A homály ráült a jövőre, gomolygó ködnyelvei körülnyaldosták az asszonyt. Megborzongott, s újra hagyta előjönni a kételyt, hogy mindjárt vissza is parancsolja – nincs értelme foglalkozni vele, hiszen a kérdést már eldöntötte egyszer. Az a fáradtság viszont, ami a kételyt elébe vezette, most is ugyanolyan erővel húzta lefelé. Homlokát a térdére hajtotta, de szemei előtt továbbra is ott tátongott a végeláthatatlan lapály, amelyen átkínlódnia magát annyira értelmetlennek tűnt. Elviselhetetlen volt a gondolat, hogy föl kell állnia és úgy kell viselkednie, mintha élne, pedig valójában már egy apró zugban kuporog, valahol a borostyánok és kövek hasadékában, és annyi ereje

sincs, hogy pislogjon. Igen, de majd unokái lesznek és a gyerekei számítnak rá, és az urát sem hagyhatja magára, most már nem, a gyógyszereket is kidobta, hát akkor legyen következetes.

A kő hideg volt, már fázott, fölállt volna, de még nem érzett erőt hozzá. Pedig az imént elüszött kísértés után már mozogni kívánt, tevékenykedni. Milyen hamar váltok színt, gondolta heves öngúnnal, de rögtön érezte is, hogy nincs ebben semmi különös, mintha folyvást egy mezsgyén tartózkodna, ahonnan ide is, oda is leheletnyi a távolság.

Felállt, de még tanácstalan volt, merre forduljon, mihez kezdjen. A borostyánnal benőtt kőfalra nézett, ugyanolyan volt, mint máskor, egy borostyánnal befuttatott öreg kőfal, ezerszer látta már, innen a konyha lépcsőjéről mindig ezt látni. Szeme a gyíkot kereste, de nem találta, ahhoz messzire állt. A kőfal balszélén egy vadszőlőinda kúszott a borostyán közé, levelei piroslottak. A nap már lebukott a szomszédos magas házak mögé, sápadt, gyenge fény derengett az udvaron, az egyik vadszőlőlevél mintha felizzott volna, de nem tudott már odanézni, mert a kert fogyó fényében valami megcsillant zöld malachitkő egy ezüst brosson apró levélkéik közt gyémánttörmelék ragyog és a bross fölött át- meg áthúz egy száraz eres kéz akár egy röpdöső sirály

valami vastag puha fekete szövet szálai a szájába érnek csiklandoznak és a nyelvvel tolja ki őket de jó szaga van szomorkás ugyanakkor meghitt szaga és a szöszös szövet nedves valamitől érzi az arcán

és egy másik fekete valami lebbenő fekete valami öblös nevetés és székcsikorgás és padlóropogás és megint szagok más-más szag nagyon édes és pezsdítő szag

körte! nagy sárga körték gömbölyű húsuken pozsgás foltok kicsorog a levük ha beleharap az ember egy kék tálban domborodnak és a kék tálnak réz hattyúnyaka van

A nagymama levetette bolyhos fekete kabátját, Ignác bácsi suhogó fekete szoknyájában a tálalószekrényhez ment, kinyitott egy cifra ajtót és az asztalra tett egy rózsaszínű csiszolt üveget. Hegyes üveg dugó ült rajta, mint egy sipka. Ignác bácsi leemelte a sipkát és a rózsaszínű üvegből színtelen folyadékot töltött két kis rózsaszínű, sokszögletű pohárba. A körték ott álltak a kicsi poharak mellett. Ne pittyogjál már, angyalom, mondta a nagymama, Ignác bácsi nem esz meg, Ignác bácsi pap, de ha nem lenne pap, akkor se enne meg. A körte leve később végigfolyt a csuklóján, közben szipogott, de nem mert szólni, hogy taknyos az orra, mert a nagymama és Ignác bácsi nagy beszélgetésbe merültek, hanem lopva a ruhája ujjába törölte az orrát. A kezét meg, miután lenyalogatta, a kerek asztalról lelógó selyemterítő csücskéhez dörzsölte.

Ezt nem vette észre a nagymama, nevetett most az asszony és megindult a kert végébe. Csak amikor odaért, jött rá, hogy a gyíkot keresi. De az nem volt sehol. Leguggolt, megsimította az egyik követ, talán azt, amelyiken a gyík napozott. A kő hideg volt. Akkor ébredt rá, hogy alkonyodik, késő ősz van már, rövidülnek a nappalok, a gyík otthagya a kihűlt követ, akárcsak az imént ő, és bebújt a vackába.

De neki még nem akaródzott menni. Állt a borostyános fal mellett és tűnődött. A nagymamáék alighanem pálinkát ittak akkor. Talán körtepálinkát. A nagymama szikkadt, határozott kis asszony volt, egyedül nevelt föl három gyereket, beleértve Ignác bácsit is, aki pap lett és ez nem csekélység.

A nagymama harcias volt, nem félt a kutyáktól, a fejét olykor mereven hátra vetette, de hogy pálinkát is ivott, ez azért meglepő.

A kertben most hangok hallatszottak.

vad pirosak és sárgák és festéktől csillogó hajlatok sárkányok és mesebeli virágok és indák közben meg éktelen zaj kiabálás nevetés valami robaj és óriási felgyűrt sínek hegyek és lejtők mintha egy meglobogtatott szalag fagyott volna meg a levegőben

a tarka csillogó kígyó ott siklik az óriási megdermedt sín-szalagokon messze fent

és sikoly

felér a tarka kígyó és a sikoly elindul száz torokból egyszerre szakad fel és neki felborzolódik a haja és a fejbőre egészen hideg mintha kis jégkristályok nőttek volna rajta és azok merevíténék meg minden egyes haja-szálát

a nagymama száraz keze megfogja az övét de ő elhúzza és egyedül markolja a rudat az egyetlen biztos kapaszkodót de megremeg velük a föld és megindulnak és ő tudja, hogy a levegőben kifeszülő keskeny szalagokon fognak végigsiklani de nem hiszi el nem meri elhinni és akkor jön az a dolog a torkába és a fülébe ezerszeresére nő a teste és majdnem megpukkad

sikitsál angyalom ne tartsd vissza kiabál a nagymama élvezettel

és megint jön az a dolog és óriásira duzzasztja kicsi testét és fölhajítja a levegőbe ahonnan nem tudhatni visszaesik-e épségben

de még ennél is rosszabb, hogy mindenki vércsehangan üvölt zakatol a részek vonata és a nagymama visítva kiabálja mellette sikiccsál sikiccsál

De nem sikított. Mikor kiszálltak, szikrák pattogtak a fülében és a lába nem érzékelte rendesen a földet, mintha rongyból lenne. És akkor, erre most pontosan emlékezett, azt gondolta, bárcsak halna meg a nagymama. Azt gondolta, most már tudja, ki ő valójában: Jancsi és Juliska banyája, aki gyerek-húson él. És ronda, egyáltalán nem szép, hanem ronda, már azt is tudja. Iszonyodott, de föllesett rá: a nagymama elégedetten, győztesen szipogott, az ajka felé tartó legyezős ráncok mégjobban összegyűrődtek, szája két oldalán az alig látható világos szőrök le-föltáncoltak a szipogás ütemére, és az orra lyukában egy vízcsepp mozgott. És erőnek erejével megragadta az ő kezét, hiába rángatta, rettenetes volt. Összeszorította a fogát, hogy kibírja, és a gyomra házáig hánytorgott. A nagymama pedig mindenkinek elmesélte, egyszer, kétszer, hússzor, hogy halljátok milyen beszari ez a lány, én a vén fejemmel fölülök vele a hullámvasútra, ő meg csak nyavalyog.

Az asszony elindult vissza a házba. Beindította a fűtést, tett-vett a konyhában. Közben az órára nézett. Negyed hat elmúlt. Beleszagolt a hűtőszekrénybe, kivett egy darab megszáradt túrót és a szemétdöörbe dobta. Megnézte és visszarakta a kenyeret. Szimatolt

savanykás de mégis nagyon jó illat és még valami amitől tüsszenteni fog mindjárt tüsszent már szívja be hozzá a levegőt puff máris tüsszentett de nagyon jó tüsszentés volt finom volt bizserég tőle belül a koponyája valaki nevet harsányan és gurgulázva egy vastag női hang és fölgyűrt ruhaujjak és vastag piros karok és valami fehér por a karok nagy puha dunnaszerűséget dögönyöznek gyúrnak forgatnak dobálnak száll a liszt puffan a dunna és gurgulázik a nevetés

piroskanéni kenyeret süt mit ijedezel ne állj ott úgy mint aki becsinált

Na, megint a nagymama. Elhallgat a nevetés és egy nyers, mégis kedves hang azt mondja: na gyere, te lány, adok egy kis tésztát.

Igen, emlékszik a tészta érintésére is: kicsit borzongató volt, ahogy a liszt reszelt a kezén, de aztán ahogy a tésztába markolt és kétkézrel széjjelhúzta, belül nyúlós volt, hólyagos, szálai szétszakadoztak, és mikor újra egybegyömösölte, az ujjára ragadt. Gyúrjad, ne sajnáld, mondta Piroska néni és mostanra megint nevetett, megsütjük a te kicsi kenyeredet is, ha szépen megdagaszod. Besütött a nap az ablakon, aztán keményített fehér abrosz került a pihenő nyers kenyerekre, emlékszik rá, mert odalopakodott és alája nézett mit csinál az ő kicsi kenyere: az abroszon megfakult piros csíkok voltak, a csíkokon belül apró kockák és keresztzalak amelyek némelyike már elkopott a sok mosásban. Micsoda hajfonatai vannak ennek a lánynak, kiáltotta Piroska néni, és könnyedén megemeltette, majd visszajejtette a mellére a füle mellett lógó vastag copfokat. A nap rásütött a vászonabroszra és ő úgy látta, hogy az abrosz dagadozni kezd. A kemencére már nem emlékszik, de a saját kisült kenyérére igen. Egészen sötétbarna volt és nem nagyon kenyérszerű, de megette. Adott belőle egy falatot a nagymamának is, aki nagyokat cuppogott és bólogatott, és ő nagyon szerette a nagymamát akkor.

Az asszony mosolygott és keze lassan elindult. Kétfelől a füléhez nyúlt, ujjhegyei könnyedén megérintették a fülcimpáit, aztán lesétáltak a vállán és rásimultak a mellére. A copfok vastagok voltak, szorosan befonva, de a végük kinyílt és ellapult a blúzán, mint két sűrű selyemrojt, s néha egy-egy hajszál rátekeredett a gombjaira. Micsoda hajfonatai vannak ennek a lánynak, mondta Piroska néni, lány, így szólitotta, később is, amikor eljött, hogy megmondja, beköltözött a városba, aztán mégkésőbb, amikor egyszer-számra meglátogatták egymást. Az édes húgom menyé, a nagymama viszont így emlegette Piroska néni, szeretettel, de a hangjában mindig volt egy árnyalatnyi lenézés. Az édes húgom fia közönséges traktoros volt, Piroska néni közönséges falusi asszony, aki disznót etet, csirkét tart és beviszi a tojást a piacra. De amikor édes húgom fia, a traktoros meghalt gyomorvérzésben, Piroska néni bejött a városba és nyugdíjas állást vállalt: évekig egy nagy irodaházat takarított. Mikor legutóbb – tíz éve? kevesebb? – találkoztak, neki ígérte a családi bibliát. Csattos ám, te lány, mondta, teli van régi beírásokkal, neked biztos tetszik majd.

Egyik nap tényleg el kéne menni hozzá, gondolta az asszony és akkor vette észre, hogy a konyha közepén áll, mosolyog és nemlétező hajfonatait simogatja.

Zavartan engedte le a kezét és megpróbálta megigazítani az arcát is. Arra gondolt, iszonyatos lehet ez a merev, bamba mosoly az ajkán. Aztán meg arra, miért lenne bamba, mikor az az ő saját régi mosolya; a sajátja, igen, ámde talán mégse a régi; egy mosoly, amely talán attól olyan merev, hogy az idő irdatlan szakadéka fölé feszül ki. S miközben mégiscsak megigazította az arcát, érezte, hogy a vonásai, mihelyt leolvad róluk a mosoly, megnyúlnak, mintha az arca táskái is megolvadtak volna és sűrű folyadékként le akarának cseppenni a szája kétoldalán. Tenyerét az állára szorította, felfelé húzta a bőrt, a keze hideg volt, jól esett az érintése, mégis erősebben feszítette az arcát, az ujjai a szeme csücskéhez értek, a szája elnyílt. Hirtelen eszébe jutott a nagy fa Ignác bácsi kertjében, emlékezett a csimbókos fűre alatta, egy ág reszelős érintésére, arra, hogy darazsak dongtak a feje fölött és a

darázs-zúgásba belekondult a déli harangszó. Csak arra nem emlékezett, milyen fa volt az. Körte? Alma? Vagy birs?

Zsibbasztóan kellemes felismerés volt, hasonló a boldogsághoz, hogy ezt még megtudhatja.

Akkor szólalt meg a telefon. A szíve kalimpálni kezdett, sokáig tartott, mire az elsötétedett konyhából az előszobába ért és kitapogatta, majd föl-emelte a kagylót. Nem értette, hogy mit mond a férje, mi az a fontos dolog, a szavak értelem és összefüggés nélkül kattogtak a fülében, csak azt értette, hogy fölösleges megvárnod, feküdj le nyugodtan. Nagy erőfeszítéssel mégis azt felelte, értelek, rendben van.

A telefonkagyló leesett a sötétben, a drótnál fogva összehalásztta, a helyére tette. Aztán fölkapcsolta a villanyt. Pislogott a fényben. Bement a konyhába, ott is világosságot csinált. Aztán a szobában is fölgyújtotta a lámpát, körülnézett, továbbment a hálóba, a férje dolgozószobájába, végül kinyitotta a bezárt szobát is, benézett, de az egyik polcra egy üvegszemű rongybaba nézett vissza rá. Visszazárta az ajtót, elindult újra. A nagyszoba közepén megállt, fűlelt. A fűtőtestben sziszegett a forróvíz.

Még kétszer átszelte a lakást, csapkodta a villanykapcsolókat, a csillároknak fölgyúltak, majd kialudtak a fények. Végül megint a konyhában kötött ki, kinézett az udvarra, de már a köfal is elmerült a homályban. Az asszony újra érzékelte a ködben rejtőző végtelen lapályt, amelynek nem fordíthat hátat. Most azért megkísérelte megtenni, szembefordult a konyhával: az ott kushadt az ernyős lámpa alatt, mint egy álmos állat, amelyet ő etetett, gondozott, szelidített, s most mégis úgy néz vissza rá, mintha nem ismerné.

Felöltözött és maga mögött hagyta a sötétbe borult házat. Elindult az utcán, a harmadik szomszéd undok dobermanja most is megugatta, kiért a kivilágított főútvonalra, jobbra indult, s mivel a buszmegállóban többen várakoztak, odaállt ő is. Fölszállt egy buszra, a téren leszállt. Ment pár lépést, megállt, egy kirakat előtt, szembetalálta magát öt piskótalábú, rózsaszín, műanyagbőrű nővel, bundát és szőrmegallérokat viseltek, egyikük egy fatörzsről ült, teleszórva tölgylevéllal. Az asszony visszahőkölt. Hová megy? A sarkon túl már nincs is semmi. Álldogáljon itt egész este? Üljön be valahová? Az ember benyomja az ajtót, a ruhatáros tüsténkedik, lesegíti a kabátját, az ember borraivalót ad neki, elteszi a cédulát, eddig rendben van, aztán leül egy asztalhoz, rendel, szopogatja a kávéját, közönyösen viszonzza a futó pillantásokat, igyekszik úgy tenni, mintha várna valakire, olykor esetleg az órájára is pillant. Vagy ki az ablakon. Ha van ablak. Aztán fizet, újra a ruhatár, újra az utca.

Az asszony rohanni kezdett, még nem tudta, merre, a lábai vitték. A rátört pánikkal csaknem egyidőben jelent meg szeme előtt a darazsakkal körüldongott fa, amely alatt csimbókos fű nőtt. Amikor beült a taxiba és bemondta a címet, rájött, hogy erre készült egész délután. Talán már hetek óta. S hogy már évekkkel ezelőtt kellett volna megtennie.

Kénytelen vagyok körbe menni, mondta a taxis, mert a Lepke utcát megint fölásták. Hálás volt a taxisnak a magyarázkodásért, de ahogy a lepke szót kiejtette, azért külön is. Vékony fiatalember volt különben, vörös szakállal fölött mérges pattanások csúfoskodtak, de a beszéde valamilyen tájshólást idézett, halványan, mégis ismerősen. Idős nagynénémhez megyek látogatába, mondta ő viszonzásul, világvégi kis utca, hogy harmincegy vagy harminckettő, azt nem tudom, de a házat megismerem. Majd megkeressük,

biztatta a taxis, aztán elhallgatott, a rádiójából zümmögés hallatszott, címek, nevek, egy fölcsattanó női hang: kollega, az élceit tartsa meg magának. Az asszony nevetett. A vörösszakállas fiatalember nem nevetett vele, hanem fölkapta a mikrofont és beleszólt: rögtön végzek, odamegyek, oké? Jó, csak igyekezzen, mondta a női hang. Az asszony meghökkent azon, hogy ez a rögtön végzek órá vonatkozik, hogy az ő vállalkozása másnak párperces epizód, de miután szokott alázatával jobban szemügyre vette a dolgot, rendjénvalónak találta. Kiszállt a harmincegyes szám előtt, kifizette a taxit és megnyugtatta a fiatalembert, hogy ez az a ház.

De nem az volt. Megvárta, míg a kocsí kievickél a szűk utcából, aztán elindult hegynek. Az apró házak előtt ócska járda húzódott, a két járda az utca középvonala felé lejtett és egy vízelvezető árokban találkozott. Itt még mostanában is az út közepén zúdult le a víz, ha esett. A neonlámpák sápadt fényében sértődötten kuksoltak a szegényes régi házak. Az úton átfutott egy fekete macska, de nem nézett az asszonyra.

A harminckettes szám volt az. Válligérő léckerítés, sárga házfal, nyereg-tető, az udvarra néző befalazott, beüvegezett tornác. Emlékezett rá, hogy a lécekkel kockákra osztott üveg mögött két fűzfából font karosszék állt meg egy háromlábú asztalka, amelynek lapjáról felpattogott a furnér. Sebtiben egy zöldvirágos terítőt tett rá Piroska néni, amikor utoljára nála járt, ugyanolyan anyagból, mint amilyen a székek lapos párnáit fedte. Ha tudtam volna, hogy jössz, te lány, nem ilyen rendetlenségben várlak. Most nem sietek, Piroska néni, fogja mondani, akár egész este ráérek. Emlékszik, milyen fa volt az Ignác bácsi kertjében ott egészen elől, körte, alma vagy birs? Meséljen a nagymamáról, Piroska néni, ő zavarta el a nagypapát, vagy az hagyta ott őt? És az anyámra emlékszik-e? Milyen lány volt?

Mérges kis kutya rontott a kerítésnek, vadul csaholt. Az asszony már a kallantyút babrálta, de most visszalépett. Aztán nézegette, van-e a kapun csengő.

Lehet, hogy nem is kérdezek semmit, gondolta, hadd meséljen ő. Akármiről. A faluról, a gyomorvérzésben meghalt traktorosról, arról, hogy miért nem lett gyereke. Hagyom, hogy beszéljen ő.

Valaki kikiabált az első ajtón. A nagynénémhez jöttem, kiabált vissza a dühöngő kutya fölött, ha lenne szíves beengedni. Kijött egy fiatal kövér férfi, hátravitte a kutyát, ő meg bement. Ne haragudjanak a zavarásért, mondta buzgón, de nem találtam a csöngőt. Nincs csöngőnk, mondta a fiatalasszony és a kötényébe törölte a kezét. Ócska kék melegítőt viselt meg kötényt, lábán letaposott kérgű mamuszt. Értetlen arccal állt a bejárati ajtóban és feje fölött egy meztelen villanykörte világított. Nem emlékezett rá, hogy látta volna itt ezt a fiatalasszonyt, dehát amikor itt járt, nem is találkozott a másik lakóval. Lehet, hogy ezek voltak, lehet, hogy nem. Bocsánatkérően tette hozzá: a nagynénémhez jöttem, itt lakik. Itt csak mink lakunk, mondta ellenségesen a fiatalasszony, de ugyanakkor a váratlan eseménynek szóló felvillanyozottság is kiült már az arcára. Dehát kit keres maga? Piroska nénit, felelte sután. A fiatalasszony hunyorogva bámulta. Gyorsan helyreigazította magát: özvegy Kelemen Andrásnét. A hivatalosan hangzó név kioltotta a fiatalasszony gyanakvását, fürgén oldalt lépett és az udvar végébe kiáltott: Jóska, hallod kit keresnek? Ismersz te valami özvegy Kelemen Andrásnét? A kövér fiatalember előreballagott, a két nő figyelte lassú, fontoskodó közeledését. Mikor odaért, megkérdezte: kicsodát? Az asszony elismételte a

nevet, közben látta, hogy a hátsó üvegfal mögött, ahol a fűzfaszékek álltak, szintén ég a villany. Az udvar sötét volt, csak a sötétség mélyéről hallatszott a kutya elégedetlen morgása. A fiatalember feléje fordult, vörös, pufók arcán megfeszített gondolkodás, s azt mondta: tudja, mink csak egy fél éve lakunk itt, egy nyugdíjas postástól vettük meg a házat, de akkor már nem lakott itt senki, csak ő egyedül. Asztmás volt különben. Jesszusom, kiáltott fel a fiatalasszony, tudom már, kiről beszél, arról az öregasszonyról, aki itt lakott hátul, takarítónő volt, de már nyugdíjas, nem? De igen, mondta az asszony és keze-lába hültni kezdett. Te Jóska, taszigálta az urát a nő, hát nem emlékszel, a Bujtor néni mondta, hogy meghalt az az asszony, aki azelőtt itt lakott, nem emlékszel, még mondta is, hogy éppen bement a szociális otthonba és máris meghalt, hát nem emlékszel? De, mondta a fiatalember és apró világos szemeit az idegen asszonyon járatta, tényleg ezt mondta. A Bujtor néni se lakik már itt, lelkendezett a fiatalasszony, elköltözött a lányához a Nyírségbe, most nyáron. Akkor mondta, hogy nincs már neki régi ismerőse itten, nahát akkor mondta.

Indult volna, de a fiatalember fürkészően végigmérte: magának rokona volt? Rokonom, igen, felelte. Erről eszébe jutott a Biblia. Nem tudják, a holmijából nem maradt itt valami? Nem tudjuk, mondta a férfi, de a felesége máris a szavába vágott: semmiféle idegen holmi nem maradt itt, csak nem képzeled rólunk, mink tisztességesen kifizettük a ház árát! Egy nyugdíjas postástól vettük, mondta a lomha fiatalember.

Hátul csaholni kezdett a kutya, más kutyák is ráfeleltek, és a sötétség megtelt tébolyult ugatással. Még hallotta, hogy a háta mögött méltatlankodnak: nem is tudja, hogy meghalt a rokona, de a holmiját vinné! A sekély árok kövein botladozott lefelé. Odalent a város eltűnt az esti ködben, mint-ha semmivé vált volna és ő egyenesen a semmi felé gyalogolna.



Körömszakadtáig

*Mi ez a levélrezdülés?
Egy moccanás is leleplezhet.
Megvallhatatlan bűneid
tornyát építi minden kezdet.*

*Méhen belüli szabadságod
kint már fáradó véred csősze.
Útadnak irányt magasles szab:
szádon sóhaj, dögleves gőze.*

*Vigan legel a csillag-bárány,
ha a farkas befelé ordít.
Homlokod árkából só pörög
s halottak vetkőznek le csontig.*

*Fakadtál vétlen születésben
tízezernyi halál nyomán.
Sovány egyenleg tündököl
a nagy computer homlokán.*

*Abortált gondolataidtól
vacogsz, míg fogad el nem vásik.
Testes csönded letapogatják
s tagadhatsz körömszakadtáig.*

Fekete csillag

*Örvény örvényt hív elő
hangjára vad zuhatagnak;
porladozó félelmeimnél
a sziklák hatalmasabbak.*

*Mennykő gördül, már nem lehet
bélelt odúba visszatérnem.
Fölöttem hullám csap össze
s így ébren vagyok, ébren.*

*Minden szó véres áldozat –
felmutassam melyik istennek?
Kárhozat lobban, szívemben
fekete csillag reszket.*

Néma panasz

„Mása ott fekszik az asztalon. Meglátom-e még Mását? Szeretni embertársunkat mint önmagunkat, Krisztus törvénye szerint nem lehet. Megköt bennünket itt a földön a személyiség törvénye. Az én megakadályoz...”

DOSZTOJEVSZKIJ

„Maga is tudós?...”

Nagytestű, pufók lány állt mögötte az ablaknál és egyenesen a fülébe duruzsolta a kérdést. Kint, az udvar széles aszfaltútján egy magas, nádszálvékony fiatalember lépdelte könnyedén a bejárati ajtó felé, kezében, pontosabban két ujjára függesztve, tömött reklámszatyor harangozott a térd magasságában; a fiatalember az út mentén üresen álló szállító autó mellett elhaladva háromszor is körbefordult ijedten, láthatóan meglepte, ami a kocsi mögött, a rozsdaszínű gyöpön elébe tárult, de nem állt meg, nem is lassult le fürge járása, hóna alá csapta zörgő batyuját, arcát kicsit megemelte, odatartotta az épp hogy pihéző hóhullásnak, aztán sietve eltűnt az épület szárnya felé.

A sorból hirtelen azt kérdezte valaki elcsukló, panaszos hangon: „Talán csak nem a Blaskovits bácsi az?...” Mire innen is, onnan is gorombán rávágta: „Megveszett maga?! Az öreg készül haza.” „Akkor hát ki lehet, vagyis: ki lehetett az, nem tudják?...” Elöl kattogott a mérleg, lépniük kellett tovább, mögötte a pufók lány már teljesen nekinyomódott a hasával, érezte a köntöse gombjait; kettő nagypapa-gomb! – konstátálta, és méz jutott hirtelen eszébe, méz, amit rácsurgatnak egy nagyszelet vajaskenyérre, a lassúdan fodrozó folyást látta sokáig, meg ahogy súlyosan ellapul és kisimul a sűrű aranyárga anyag, holott a nagypapa-gombokról gondolhatott volna magára a peckázásra is, gyerekkorában így hívták azt a gombokkal való játékot, mikor egy kisci lukba kellett beletalálni, majd a kívül rekedt gombokat egyesével a luk irányába pöckölgetni, általában hüvelykujjal, de voltak akik a mutatóujjukkal pöcköltek. A kérdésre nem felelt senki, nem tudták, hogy ki az, vagyis: ki lehetett az a valaki; a mérlegkezelő nővér közben kioktatott egy személyt, hogy máskor lehetőleg ne a gyógyszeresdobozba köpjön; mint kiderült, a hatosból egy újonc úgy gondolta: az egységesen kiosztott dobozokon a REGGEL, DÉLBEN, ESTE-felirat az a reggeli, a déli és az esti köpetmintát jelenti, persze ezen többen röhögni kezdtek a sorban, a hulla viszont még mindig ott feküdt az árokparton, a két fémrúdra erősített ponyván, ugyanúgy, ahogy a nádszálvékony fiatalember megpillantotta; előre totyörögva a sorban ő is ki-kitekintett rá az ablakon, közben, akarva-akaratlan el kellett, hogy húzza a száját a csiklandós nevetéseket hallva...

Azon tündökölt, az járt folyton a fejében, hogy aki után nem marad semmilyen emlék, akit már nem ismerhetünk meg soha, az vajon hiába, hogy megszületett, hiába hogy meghalt, így tulajdonképpen űr sem marad utána?... A szállító autó lengedező ajtaját már-már becsapta a szél, és akkor, végre eltűnt volna a hatalmas, fekete száj, de nem, mégsem, továbbra is tátva maradt. És mintha nem is ember feküdne a fehér lepel alatt, hihetetlenül sovány és hihetetlenül kicsi! Am a fej valamelyest kilátszott, s abból tudható volt, hogy em-

ber volt. A takarót vígan lobogtatta a szél, el is fújhatta volna, meg-meglibbent a boglyas haj. A hó pedig nem maradt meg sehol, csak ott, azon a hideg, fekete hajon... „54 kg”, „45 kg”, „48 kg” – A sor, mint a fogasléc, folyamatosan haladt tovább.

Ugyanilyen fekete hajjal álmodott, mielőtt felkeltették volna reggel. Nem az övé volt az a haj, valakinek a haja volt csak. Kútból húzott vizet öntött rá, és a víz csurgott alá; megfeketítette a lábát, megfeketítette a ruháját, megfeketítette a kezét. Úgy ébredt, mint akit agyonvertek. Persze már úgy is feküdt le hajnalban, mint akit agyonvertek. Egész éjjel a legyezőpálma alatt ült a folyosó végében, és csak hajnal felé ténfergett be a kórterembe.

Éjjel nyoma sem volt még a hónapnak. Ült a hatalmas legyezőpálma alatt egy összecsucott könyvvel a kezében, és arra gondolt, azt mondta magában: lám, itt adta föl az após is!... Előtte a széles, üres folyosó, jobbra egy ablak, balra egy ablak. És igenis természetes és kézenfekvő volt azt gondolnia, hogy most akkor ő is. Mert semmi értelme, hogy hazamenjen, és őt vagy húsz év múlva visszakerülve előlről kezdje. Mikor itt *valameddig* már van, *valameddig* már eljutott...

És mintha nem a könyvet szorítaná már, hanem egy kezét, a fia vékony kezét szorítaná görcsösen!

De hiszen ő valóban szorította úgy a fia kezét egyszer! Annyira szorította, hogy el tudta volna törni. Valamilyen szilárd törmelék került a gyerek szemébe, ami azután betokosodott, és csak lassan, apránként lehetett eltávolítani. Most is maga előtt látja azt a keskeny, enyhén ívelt végű szerszámot, mellyel nap mint nap belenyúl a fia szembogarába. Ő a gyerek fejénél áll és neki kell lefognia a kezét. De hiába fogja, hiába szorítja, a vérekes szemgolyó attól még továbbra is ide-oda ugrál. Annyira nyomta, annyira szorította, hogy már abban volt: menten kettétörik a csont. Viszont ha csak kicsit is könnyelmű, s elereszti a kezét, a kést egyetlen rándulással a saját szemébe ütheti a gyerek. Így hát magával is szüntelenül birkóznia kellett: nem, semmiképpen sem sajnálhatja a fiát, akármennyire üvölt, akármennyire folyik a taknya, nyála, könnye, neki most gyűlölnie kell ezt a szaros kölyköt, eleven, parázs-gyűlölettel kell hogy gyűlölje, hát gyűlöli is, amiért nincs tőle soha egyetlen szabad perce, gyűlöli, amiért mindenhová kullog a nyomában, gyűlöli, amiért szüntelenül zavarja őt a dolgában, avval, hogy van, avval, hogy megszületett, avval, hogy él, gyűlöli, gyűlöli, gyűlöli!... Annyira gyűlölte, annyira szorította, hogy már attól üvöltött a gyerek. Végül aztán simán ment minden, a szemből eltávolították az idegen anyag egy részét, újra kell majd jönni, újra fölfeküdni, újra lefogni, s ha nem ficáncol a gyerek, ha szemével nem ugrik bele az éles, hegyes szerszámba, akkor nem lesz semmi baj, akkor látni fog vele, akkor nem marad folt a látásán...

A könyv észrevétlenül kicsúszott a kezéből és lecsattant a körre.

Leszorította a szemét, a parázs egyenletesen égett a mellében, mintha át akarná sütni a bőrt, a ruhát. Nem szabad, hogy köhögjön, elmúlik magától, máskor is elmúlt! Fömlált, meglazította az övet a derekán. Nézte ahogy remeg az ujj. A köröm alatti holdacskát figyelte. Eszébe jutott: tegnap ki kellett tartania a kezét, és az orvos tekintete arra a pontra szegeződött. Néhányszor megrázta a karját, mintha hőmérőt rázna le. A könyv a lábánál hevert kinyitva, a fekete betűk éles vonallá folytak össze a hófehér papíron. Kilépett a pálma alól; a levelek, mintha fölnyesnék az arcát. Elment az ablakig, de nem nézett ki rajta. Szemét lesütve állt, tudta: messze lent, ott van a város. Vállát nekivetette a falnak; hunyorogva nézegette a homályos folyo-

sót. Pompás ízű meggyzószoikat ettek azon a nyáron, gondolta. Ő nem tudott, és máig képtelen egy rántottlevesnél bonyolultabb valamit főzni, persze lehet, hogy a meggyzószi sem bonyolultabb, mindenesetre akkor nyáron az anyós főzött neki és a gyerekek, és mert mind a ketten imádták a meggyzószt, hát meggyzószt rendeltek másnaponta. Kicsit robogott tőle a hasuk, az igaz! És – ez volt a legnehezebb – ebéd közben is állandóan ügyelni kellett a beszédre, mozdulatra, nehogy a gyerekek valamivel is eszébe juttassák az anyját. Az anyós nem ott lakott, ahol ők, éthordóban hozta hozzájuk az ételt, ők albérletben laktak egy nyeregtetős ház toldalékában, a hely, úgy mondták, valaha istálló volt. „Ott mentünk együtt aludni, és ott keltünk föl ketten nap mint nap!” Estéknél le kellett tépnie a gyerek szeméről a kötést, a szemet kamillával kimosni, majd bekenni: VIGYÁZZ, MÉREG!-feliratú kenőccsel, azután leragasztani újból.

A lefekvések rém nehezen mentek! Nem volt szabad hátat fordítania, úgy volt muszáj elhelyezkedni az ágyon, hogy vagy fölfelé, vagy a fia felé nézhetett csak, és (mert égett a kislámpa, tehát ellenőrizhető volt) a szemet sem volt szabad becsuknia. „Te most mit csinálsz, gondolkozol?” Ha felelt, csak röviden, hogy igen vagy nem. „Akkor most én is gondolkozom, jó lesz?” S mindezt a maga pösze nyelvéen mondta a gyerek, de nem is csak pösze volt a beszéd, hanem zavaros, kegyetlenül bántó, s nem lehetett tudni, lesz-e még valaha jó. Mert a gyereket az anyján, s rajta kívül nem értette meg senki, ezt bizton állíthatja! De hát nem vádolva gondolja, nem vádolva gondolja... Az ő anyja is igen gyakran eljött és játszott a szobában az unokájával; el úgyse ment volna vele a gyerek, az ő látótávolán kívül azon a nyáron sose ment.

Kéthetente egyszer látogatta meg az asszonyt, így beszéltek meg! Leginkább könyveket vitt; na, egyszer az apja Szokol-rádióját vitte, meghagyva: jól vigyázzon rá az asszony, nehogy lába keljen! Le-lejöttek a kórház kertjébe, mikor még szabad volt, bár inkább hátul, az épület mögött, a csalánok közt bolyongtak vagy álltak, néha ráültek valamilyen köre. „Jól van-e így?” – kérdezte elcsukló hangon az asszony. Zoltánra, a fiúkra értette, hogy jól van-e, hogy a gyerek annyi időn át nem láthatja őt. „Keres-e, és tudja-e, hogy jövök, nem abban van-e, hogy elhagytam a másikért?...” Olyankor ő meglehetősen durván csak annyit szólt: „Badarság!”, meg hogy: „Magatokkal törődj!” Pedig a gyerek akkor már nem kereste az anyját, nem telefonozott este-reggel tágranyílt szemmel, mint az első héten, s tudta ő ezt nagyon jól. Az ő ötlete volt, hogy a gyerek végig ne lássa az anyját. „Ne böggjön nekem amiatt a fél órácska miatt napokig! – mondogatta. – Különben, sokat emleget. Vár benneteket haza...”

Kezét keményen ökölbe szorítva megfordult. Súlyos lépésekkel a legyezőpálma felé indult. Papucsá minduntalan le akart csusszanni a lábáról, de begörbített nagyujja visszafogta. Tétován megállt, hátrafordult. Odakinn hidegen, némán, márványfényel hullt alá az éj. „Az édesapát otthon esengve várják – mondta. – De az édesapa azért se megy már haza – mondta. – Szemét lett az édesapa” – mondta. S hirtelen eszébe jutott: nem írt levelet innen, egyet sem, de még csak látogatót sem fogadott, egyszer sem; megparancsolta az asszonynak: hozzá ne jöjjön látogatába senki sem!...

Elsuhant a legyezőpálma előtt, vállával félretolta, félresöpörte az útjába hajló leveleket; háta mögött a levelek, mint a késpengék, újra és újra összecsuirentek. És már a másik oldalon, egy másik ablak előtt állt; ujjával remegőn végigszántott a párás üvegen. Innen csak a belső udvarra látott. Szálfás, fekete dúcon sápadt fényű lámpa imbolygott a szélben, hátul homályosan

látszott az öblösen kivájt part, a sötét torokból egy-egy mészkő fehérlett, néha-néha fölszállottak elhullajtott papírcafatok . . .

Csinálható-e a szeretet? Bűn-e, ha az ember néha nem szeret? . . . Az anyja, mikor ő még gyerek volt, lidérces éjszakákon, lobogó hajjal sokszor világgá futott. Talán mert üres, sivár, fullasztó volt már a házuk. Kifeküdt a hóra, kiállt az esőbe, a szélnek tartotta oda büszke, fénylő arcát. Őt általában nem zavarta el, csak ha csiholni akarta fájdalmát: „Menj, én már úgyis itt halok meg!” Aztán hajnalodott, lassan be lehetett már menni, az anyja megint a régi lett, úgy látta, most már újra tudja őt is szeretni . . .

Fölmászott a nyirkos ablakmélyedésbe. Háta és lába megfeszült. Tünődve hallgatta a szél tompa huhogását.

Hogy az a régi nyár nyúlik most ide, föl az ablakba! Elképzelte. Látja benne magát, s a fiát. Ami persze játék, katicabogárka. Kitalál egy képet, s az már el is repült, hova? Nem folytatható az emlékezés, csupán kezdhető. Minden kis villanás vagy bármi légyen, újabb és újabb irány. De hát épp ennek köszönhetően egyre elevenebb, egyre monumentálisabb, vagyis már-már élet!

Fogják egymás kezét, cammognak, az árnyékokban le-lerogynak. De az is micsoda?! Az a kéz éppúgy lehetne az apja keze is, és így, akkor ő még gyerek. Hisz az apjával is kéz-a-kézben ballagtak a határba valaha. Ám itt fényes, feszes az ég, mint a vitorla, és oly éles, oly éles! Van ott egy eldugott hely, egy placc, és öreg, betűnyomatos téglák pihennek a fűben elfedve. Jártak ott, és csakis a fiával jártak ott azon a nyáron! Nem sokat tud azokról a téglákról, de azt tudja, hogy lapjával fekszenek egymás mellett a földön, és nagyon öreg, talán nagyon magas, talán nagyon széles koronájú fák vigyázzák, hogy hézagaikból soha ki ne égjen a tarack, a csutányi buja gyöp. De még apró, virágokat bontó gizgazok is teremnek ott. Volt hát szinte minden: kicsi, közepes, nagyobb; hosszú cérnavékony szárán tuskés burokban magvát ringató sünikefű . . .

Lábát felhúzta, ülepén gyorsan megperdült az ablakban. Most úgy helyezkedett, hogy fejét a fal élének nyomva láthassa a teljes folyosót; zárva volt minden ajtó. Messzi, a folyosó túlsó végében volt az étkezde dupla szárnyú bejárata, ez, innen, most meszeszerűen picinek tűnt, föltartotta az ujját, hogy megmérje vele, mekkora; mint a hüvelykujján a köröm, csak akkora.

Zsebébe nyúlt és a zsebében lévő zörgős zacskóból töltött cukorkát halászott elő. A cukrot ráérősen, sokáig szopogatta. Felötlött benne, hogy az apósa is ücsöröghetett itt, ahol most ő ül, nyilván az apósának is volt, kellett legyen törzshelye, s ki tudja, talán éppen itt. Hml-gondolta, az após már nem ismerhette meg az unokáit. Hirtelen maga előtt látta az egykor magas, de utolsó hónapjaiban már gyerekké töpörödött férfit; különös, gondolta, mennyire él bennem lustaságnak tetsző vánszorgása, sűrű, őszes, sinszál haja, melyet vizes fésűvel gyakran hátrakotort; ő mint borbély, de mint leendő családtag is, többször nyírta a haját, beretválta a szakállát, emlékszik, jobb oldalon a nyakán volt egy forgó a szakállban, s azon a helyen, minden vigyázata ellenére, újra és újra kiserkent a vér. És – ez most váratlanul eszébe jutott – a temetés napján fésűt kellett adni az egyik ottani alkalmazottnak, mert a felravatalozott tetem haja, mintha a megboldogult utoljára még meg-
rázta volna sörényét, ijesztően égnek állt; ez hamar rendbetéteztetett, ám a fésűt, az ilyenkor szokásos fizetséggel együtt, megtartotta magának a szolgálatot tevő férfi. Itt ült hát az após is, gondolta, itt gémberedett el a lába, itt állt föl, hogy járjon egyet szüntetve a szibbadást, és akkor odaállhatott az ablakhoz,

a városra néző ablakhoz, és ugyanilyen éjszaka volt, a fenyők ma is ugyanazok, és lenézhetett, bizonyára le is nézett a városra . . .

Nyikordult egy ajtó, s a hangra dermedten összerezzent. Idős férfi lépett a folyosóra, tar fejét kétoldalt sinbe fogta a fekete szemüvegszár, csikos kötőse úgy lefegett alá, mint ázott zászló egy romos ház faláról; megállt, ágyékán nyitva volt a pizsama slicce, a likon kifakult, girbegörbe szőrszálak meredeztek széjjel, nézegt jobbra, nézegt balra, majd nagyot dörrentve hirtelen megfordult, s máris indult vissza, talpa alatt csikorogtak a szürke kőlapok.

Megemelt arccal, de már tükröző tekintettel nézett ki az éjbe és várt. Várta, hogy még egyszer emlékezetébe jöjjenek azok az elhagyatott, betűbenyomatos téglák, az életerős, vad gyöp, s hogy érezze az ottani föld nehéz szagát. És most már emlékezett: erdő fogja közre a helyet, arrébb keskeny patak csörgedez, s a víz alatt, mint kiterített hatalmas agy, a sodrás barázdálta súlyos, barna iszap. Ott az erdőben, gondolta most, ott még nem tudhatták, a fiával együtt nem tudhatták még, hogy aki hamarosan eljön közéjük, mindössze egyetlenegy hetet él, s hogy az a hét a pokol lesz újszülött fiának. Ott még nem tudhatták, gondolta, hogy akit olyan nagyon várnak közéjük, nem-sokára úgy múlik ki kinnal, mint egy kis vakarcs macska . . .

A cukrot ripityára zúzva undorodva hirtelen kiköpte. Vérel kevert cukor toccsant a köre. Azután lekászálódott az ablakból, angyali könnyedséggel átgázolt a szörnyű lucskon, egyenesen a kórterembe ment, ott a csapnál, kézmosást színelve, rázkódva és sírva, belevizelt a mosdóba . . .

Valaki most megérintette a vállát az ablaknál, s erre hátrafordult. A puffók lány érintette meg, finoman, nem is a kezével, a pusztja körmével csak, hogy talán lehetne egy kicsit megint előrébb lépni. Aztán kábán hallotta, amint elégedetten felsóhajtanak körülötte asszonyok, férfiak: „Végre viszik már a palit! . . .” Odanézett, s tényleg: éppen indult a fekete kocsi. Párat főtört még a hátsó kereke, aztán megtapadtak a gumik, s ruganyosan meglődött. Egy nagyobb és egy kisebb, talán fél lepedőnyi tisztás sötétlett még a hóborította árokparton utána. De már nem sokáig. Kíméletesen, nesztelenül, fehérrel takart el a hó minden nyomot . . .

Holnap egy időre hazamegy innen, azt teszi végre, amit tennie kell. Hirtelen a vajasmézesre gondolt, hogy egy jó nagy karéjjal ken magának otthon. Persze ahhoz elébb be kell lépnie a házba, ahol már régóta nem járt. Úgy érkezik, hogy nem tudják, hogy jön. Benyit majd, mint az asszony benyitott akkor. És talán megáll, mint az asszony megállt akkor. Csak ő tudta az érkezés napját, a gyerek nem. Fényes, hideglelés nap volt, emlékszik, már korán reggel az volt. A gyerek, félszemmel, vágta az udvart. Csengetett a postás, majd a deszkakapu fölött bekukkantva észrevette őt: „Legyen szíves, van egy levele a házinéninek, megkérem, adja már át neki!” „Ne rohangálj! – szólt a gyerekekre. – Jövök! – mondta a postásnak. – Mindjárt indulunk és ez már az utolsó kötés lesz, tudod! – mondta. – Jónapot!” – mondta.

Amikor kiléptek az utcára, elvakította őket a szemben lévő ház meszelt fala. A gyerek fél szemét nézte, hunyorított, s ráncolta a homlokát. Kérdezte a fia, hogy miért nem veszik le már végleg a kötést. Azt felelte, nem lehet, és az úttesten áthaladva szorította a gyerek kezét, izzadt volt a csöpp tenyér. Távolság egy kutya hasalt a villanyoszlop árnyékában; a gyerek összerezzent. „Mit félsz? – nyomta meg bátorítóan az ujját – Láthatod, öreg már, meg aztán álmos is még.” A kutya az álom és az ébrenlét határán békésen szuszogott, orra előtt egyenletes időközönként föl-fölszállt két kis áttetsző porfelleg.

„Mért nem megy haza?” – kérdezte a gyerek és kissé körülményesen föltekintett órá; a fia bal szeme volt lekötve, két széles csikból fehér andráske-reszt éktelenkedett arcán. „Lehet, hogy itt lakik, nem tudom. Nem kell pisil-ned? Szép füle van, igaz? Azért ha így látsz kutyát feküdni, nem tanácsos a közelébe menni. Kszü-kszü! . . . Nézd, nem is hallja.” „Ja-aj!” – mókázta el a gyerek nyilvánvaló félszét és úgy kellett eliszkolniok az oszlop mögött.

Azon az úton mentek, amelyiken máskor. Arcukba lövelt a nap melege, és ez most jó volt. A „Jó szerencsét”-kocsmá bejáratánál komoly arcú férfiak várták a nyitást, udvariasan utat adtak neki és a gyerekeknek. Egy téren mentek át. Itt már gyerekek cipeltek nagy, kitömött táskákat, a térnek majd minden irányából érkeztek. Ilyenkor még szépen fel van húzva a bokájukra a zokni, ingük, pulóverük tiszta, hajukban még ott a fésű nyoma, gondolta.

Közben valakit szólított hozzá a gyerek, de nem értette meg. Gépiesen azt felelte: „Így van.”

Elhaladtak az újságos bódé mellett, befordultak a fehér nyírfáról felismerhető utcába. Ott voltak, megérkeztek, bementek.

Nem sokat vártak, a kilépő beteg után mindjárt őket hívták be, nehogy agyonizgulja magát a gyerek. De nem kellett már vizsgálóasztalra fektetni a fiát, nem kellett lefogni, így tehát sírás sem volt. A gyerek mindössze egyet szisszent, amikor letépték arcáról a tapaszt, utána már vidáman hadart, bolondozott. Ő lopva figyelte az arcokat, vajon mit, s mennyit értenek meg a gyerekek beszédéből. Ez mindenképpen kevés volt ahhoz, hogy azt mondhatta volna rá: értik a fiát. „Több kötözés nem lesz, kis barátom – mondta az orvosnő –, ezt az apuka leveszi holnap és kész. Megmondom, hogy mikor kell visszajönni . . . Hatodikán, nézzük csak, jövő hónap hatodikán, az maguknak jó lesz?” „Nekünk nagyon jó – mondta ő, s akkor vette észre: a fiatalabb asszisztensnek új bugyija van, legalábbis számára új, körtés, és nagyon feszes. – Köszönjük a gondos kezelést! Köszönjük a határtalan türelmet!” – S míg ezeket elhadarta, külön-külön mindenkinek a szemébe nézett, fejét kissé leszegte, hogy ezzel is kifejezze háláját. Talán nem mondtam sokat, és talán nem mondtam keveset, gondolta, s abban a minutumban mondták a fiának viccesen: „Na öcsi, most már lehet szaladni az anyuhoz!”

Nem lepődött meg. Jóval előbb, azt ezt megelőző kezeléseik idején várt már egy ilyen árnyalt célzást, tapogatózást, megtudni: miért mindig vele jött a gyerek, soha sem az anyjával. S tulajdonképpen ő már régóta mondani akarta: a gyerek anyja hónapok óta kórházban fekszik, nincs, hála isten nincs semmi probléma, csak óvatosságból tartják benn, merthogy az elsővel, a Zolikával, mikor úgy volt az asszony, voltak kisebb komplikációk. Igen, mindezt már rég el akarta mondani, de nem volt kinek, nem volt rá igény; most viszont már semmiképpen nem mondhatja el. Az a helyzet, az a legjobb, ha nem mond már semmit sem, gondolta. Ugyanakkor pontosan tudta: a kíváncsiság már jó ideje a szemükben bujkált ezeknek a lányoknak, asszonyoknak, de idáig tapintatból nem hozakodtak vele elő, s ő szinte biztosra vette, hogy valamilyen szomorú eseményt sejtene az állandó apa–fia együttlét mögött, netán válást, amit a feleség ledérsége folytán kellett volt érvényesíttetni, netán ennél gyászosabbat is . . .

A fia nem hallotta vagy nem értette, amit mondtak neki, tovább bohózkodott.

És neki most már kifejezett hányhatnéka volt a nyájas arcoktól, kíváncsi pillantásoktól, mindenkitől és mindentől hányhatnéka volt! . . .

Köszöntek és kiléptek, kifutottak a rendelőből.

Egyenesen haza mentek. Azon az úton, amelyen jöttek, egyenesen haza. Valamit egyenek, ez látszott a legkézenfekvőbbnek. Nem tudtak enni.

„Azért próbáljunk meg egy-két falatot lenyomni!” – mondta. Sajtot, meg paprikát rakott ki az asztalra. Meg lekvárt. „Ettől erősek leszünk?” – kérdezte a gyerek. Ő ismét nem figyelt oda, ropogtatta a paprikát, de sokáig csak a szájában forgatta. Arra gondolt, hogy nem is szereti a paprikát.

Jóval elmúlt tíz, mikor tompán kattant a kapu. Éppen mosták le a kezük-ről a lekvárt. Halkan surrogott a víz. A házban hirtelen nyomasztó lett a csend.

A törölközővel kukucsolni kellett és nevetni is kellett, bár már nem volt sok idő.

Egészen lassú lépésekkel közeledett, majd kissé félretolva maga előtt a tarka lepedőt az ajtókeretből, nagyon fáradtan és nagyon vigyázva belépett a házba az asszony.

De a sárgarézkarikák így is remegve végigdaráltak a recés vasrúdon. Abbamaradt a nevetés rögtön. Az asszony az ajtóban állt, ők a konyhai csapnál. Az asszony válla fölött a lepedőn egy jókora luk volt, azon a helyen vakító fényesség hasított be. Valamit mondott az asszony, valamilyen hangot hallatott. Ő nem tudta melyiket nézze; azok néztek egymásra; a gyerek, fél szemével, mint a tyúk, oldalvást nézett az anyjára.

Fogta, helyére tette a törölközőt, hosszan rendezgette; látta, hogy koszos a kagyló.

Az asszony megindult előre, és akkor a gyerek is megindult hátra. Az asszony megállt és mondta a gyereknek, hogy ő kicsoda, mondta, hogy ne féljen, most már nem megy el, azt mondta, most már mindig itthon marad. Az asszony tudott beszélni.

A törölköző nem volt jó, ahogy volt, leemelte és a másik végénél fogva akasztotta vissza. Arra gondolt, hogy meg is fordíthatná a törölközőt, fonákjával is föltehetné a szegre.

De az asszony akkor leguggolt a gyerek mellé; arca rettenetesen megnyúlott. A gyerek annyit tett, hogy nem tett ellene, valaki itt most szorongatja a kezét és kész. Mintha azt kérdezné a szemével: ez még meddig tart?

A szatyor a falnak támasztva, ruhákkal tele, ott állt árván a sarokban. Később valahogy megérintették egymást az asszonnyal, valamit szóltak. Lepattant egy mészforgács, na ez jó!... Fölemelte a szatyrot, kicsit összebb nyomta, hogy ne legyen olyan labda. „Akkor én most megyek.”

Zoltán, a gyerek, először csak odafutott hozzá. Ő erre egész ügyesen felnevetett. Farkasfogakkal bár, de mégiscsak felnevetett. Hogy ő nem marad itten, ő is vele megy! – jelentette ki a gyerek. Az asszony rendületlenül állt a szoba közepén, hallgatott. „Nézd. Oda te nem jöhetsz. Oda, ahová most megyek, én se örömmel megyek. Nézd. Te már elég nagy vagy. Maholnap igazi katona vagy... Az istenedet, szólj már hozzá te is, hiszen az anyja vagy!...”

Az asszony fuldokolva suttogni kezdte, hogy: Zolika. Aztán megint, meg megint: Zolika...

Mintha a hátáról fejtenék le a bőrt, puszta kézzel, körömmel, hallotta ahogy ropog.

„Figyelj, kölyök! Ez itt a te anyád. Az anyád! Nahát!...” Sarkonfordult, kilépett a házból a batyuval.

Üres, keskeny utcákon ment, de a hőség verte oldalon ment. Harangoztak, remegett bele a föld. Arra gondolt, hogy valaha, gyerekkorában, ő is sokat

harangozott, arra gondolt, akkor még minden nap imádkozott, az apjáért meg az anyjáért imádkozott, később már nem imádkozott, a családjáért egyszer sem imádkozott . . .

Egy évig ment? Egy napig? Egy óráig? Egyszer csak ott volt, megérkezett a falhoz. Nekilátott, kereste a bejáratot. Végül talált a falon egy gombot és megnyomta. Hirtelenjében nem is tudta, hogy benyomva kell-e tartani vagy engedje ki. Nyomta is, meg el is engedte. Aztán a szakadozott hangról, mely a hangszóróból beszélt hozzá, kikövetkeztette, hogy benyomva kell tartania, mert csak akkor hallja.

Kérdezte a hang, hogy: milyen név? Megmondta a nevet. „Jó, várjon!” – mondta a hang. Egyedül állt ott a falnál, azt sem tudta, hol fognak kijönni vagy kinyúlni ebből a hatalmas épületből; fölnézett, az ablakok ahhoz túl magasan vannak, hogy onnan nyúljanak le, bár igaz, kampósbotot vagy köteleket is leengedhetnek, gondolta. Aztán egyszerre kivágódott a rejtett ajtó, majdnem a lábát kaszálta el. „Tessék bejönni!” Bement. „Itt írja alá! – mondta a férfi, akinek nagyon finom keze volt. Aláírt. „Muszáj temetni?” Nem értette a kérdést. Mondta a férfi, hogy bent is hagyhatták volna és nem lenne rá semmi gond, ilyen kicsi esetében ez nem szégyen, sőt az a furcsa, hogy temetik, „de hát persze, ez szuverén dolog.” A férfi közben átvette a csomagot, belenézett: „Igen, jó, minden van itt, látom, pólya is van, az kell is mert rögzíteni kell, így-a, ide letesszük, meglesz kérem minden.”

A szatyrot szerette volna visszakapni, de ez reménytelennek látszott. „Hát akkor mondja meg, mivel tartozom.”

Rátapadt, s ragadósan végigjárt rajta a férfi tekintete. Olyan volt, mint ha az orrlukába is belesne. Nézték egymást. Nézték egymásra. Aztán a férfi közömbösen elfordította fejét, az asztalhoz lépett, fásultan rendezgetni kezdte az iratokat az asztalon. „Amennyit magának ér. Amennyit gondol. Amennyit szán a fiára . . .”

Megállt a keze a zsebben. Nem tudta, mennyit vegyen elő. Mondtak volna egy számot, az igen. De így, így hogy amennyit szán, amennyit neki ez a dolog ér . . . Hát nem tudta. Nem tudta, mennyit szánjon, mennyit ér a fia, akit nem ismert, csak egyszer látott, olyan fejformája van, mint a nagyobbknak. Olyan volt. Mert már nincsen. És – érezte percről percre átbillen önmagán, mint a túllökött hinta – tulajdonképpen jól is van, hogy nincsen. Azon kapta magát, hogy borzasztóan szégyelli a fiát ez előtt a derék ember előtt, akinek nyilván rengeteg dolga van, s igazi, felnőtt halottakat öltöztet, nem holmi gézengúzokat. Hát még mikor eszébe villant, mi minden flancot pakolt be a szatyorba! Ingecskét, sapkát (télt is, nyárit is!), réklit, kisszvettert, kisbugyit, rugdalózót, három pelenkát, patentos gumigatyát, pólyát, csipkés pólyahuzattal . . .

„Uram! – szólalt meg most falfehéren. – Itt az összes pénzem, vigye! Füstöljék el, vagy tegyék spirituszba a fiam, persze hogyha még lehet! . . .”

A férfi fáradtan visszanézett. „Ebben az esetben – kezdte szelíden –, önnek nincs pénzbeli tartozása felénk. Itt aláír, hogy lemond. Emezt meg itten töröljük, kész. Ennyi az egész.”

Kinjában keményen kezét rázott a finomkezű úrral, aztán bokázva távozott.

Künn, úgy látta, esőre áll az ég. A gesztenyefák kitarították ujjas leveleiket. Mindent összevetve, nem látta reménytelennek helyzetét, ha ráérvén, békésen mendégél – és miért, miért is ne?! – talán bőrig ázik, míg hazaér. . .

Zászló

*aki nem tudná hol lakik az úristen
álljon ide mellém
annak megmutatom*

(az úristen a kerítésekben lakik)

*csengőkkel teliaggatott
fényszóróktól járhatatlan
dróttal körülfont sötétség*

*európa
kerítésein fönnakadsz*

*bújj ki a versből lengjen
rossz kabát
lobogjon a dróton*

A szférák zenéje

*már nem tűnik föl a rész
kicsiny de tontos
fogaskerék az egész
ki vagyok*

*amikor mindnyájunk vagyok
ki vagyok
amikor én vagyok*

hová tűnt mind a kettő

*mi történik éjszaka
hogy ilyen a nappal*

*és nappal mi történik velünk
hogy ilyen az éjszakám*

– tudom

*befed a tanulság
kösziklát moha*

szétfúzódtok a bársonyon

Ideje

*A késem egy bőrönd homokban –
örültnek hisz, aki majd megtalálja.
Levásik rólam gyűrött ruhám, és ideje
annak is, hogy elhagyjam mindazt,
amiért lelkesednek az egykorúak.
És arról a tengerről akarjak
beszélni végre, melynek riadó
vak mélye van, és a drága völgyről,
ahol nem élhettem soha,
és a folyóról, mely továbbhőmpölyög
ott is, ahol már vége van az útnak,
a szalvétára irt ország legszélén,
ahol egy tábornok törli belé a száját.*

Homályban

*Ágak súroltak, amikor idehoztak.
Léggyökerek kutatták arcomon
a lélek domborzatát.*

*Egy kisisten kezdett figyelni odújából.
Már ezer éve hiszi, hogy az ő szobra vagyok.
S én meghagyom őt ebben a hitében.*

*Fejem és karjaim már a fűben,
s mintha húsból lennék való,
hazahordanak a hangyák.*

*Ingok a fény és pusztulás
mérlegnyelveként, míg egy
zölden lihegő gyíknak megadom magam.*

*S ahhoz már nem kell ezer év,
hogy sárrá zabáljon a föld,
hogy földaraboljanak a gyökerek.*

PILINSZKY JÁNOS

5.

A hetvenes évek elején Párizsban, a Wilson-színház művészei között találkozik és ismerkedik meg a fiatal néger színésznővel, Sheryl Suttonnal. Sheryl alig múlt húsz éves, egy magyar fiú a vőlegénye. A költő és a néger színésznő között éteri barátság, plátói kapcsolat szövődik. Amikor a költő Párizsban tüdőgyulladásban fekszik, Sheryl nap mint nap fölkeresi, ápolja, főz rá. Később is, például 1978-ban, amikor a költő Párizsban jár, találkoznak. Az életében kéziratban maradt *Könyörgés a csalókért* című írásában elmondja: „Itt, Párizsban, a sors és a véletlen kegyelméből megismertem a világ talán legnagyobb színésznőjét, egy fiatal néger lányt, aki előtt egész Párizs térden állt, amikor Robert Wilson rendezésében, *„A néma pillantása”* című darab gyilkos főhősnőjét alakította.” Lefordítja neki *Bűn és bűnhődés* című versét, melyet még akkor írt, amikor a színésznőt nem ismerte:

A befalazott képzelet
még egyre ismételteti –

A pillanat villanyszék trónusán
még ott az arc,
sziklába mártott nyakszirt,
gyönyörű kéz –
pórusos jelenléted.

Még tart a nyár.

Ereszd le jogarod, királynő.

A költő megdöbben: a verset ismeretlenül is hozzá írta. (Később oda is írja a cím után Sheryl Sutton nevét.) „Kislány-pillantása megváltozott. Ő maga is ír. Elsápadt. S ebben a pillanatban tudtam, kislányos külseje, madárpillantása ellenére, miért tudta oly feneketlen erővel megformálni szerepét. Mint „A Karamazov testvérek”-ben azonosuló gyónó és gyóntató – pillantást cseréltünk. Ki gyónt és ki gyóntatott? És mit is éltünk meg? Igen, azt, amit „csúsztatva” [a hamiskártyások mozdulatára céloz a szóval] soha nem lehet megélni.”

Sheryl „érintésére” kerül ki tolla alól a *Kráter* kötet két verse: mindkettő a színésznő előtti tiszteletadás közvetlen kifejezője.

A lehető legszűkebb térben
végrehajtottad, amit nem szabad,
Csodálkoztál a szertartáson,
mely vágóhíd, bár nincs kiterjedése,
könyökig ér, bár nincsen ideje.
Csak később hallottad, amit
letakartál. Majd belépve a kertbe
elnémultál a telehold varázsán.

(Hommage à Sheryl Sutton I)

Először ahogy leleményed
átcsúszott az isteni cenzurán.

Aztán könyökig, mint a kesztyű,
aztán egészen, mint a zsák,
aztán egy delfin szép úszása
a tengeren

(Hommage à Sheryl Sutton II)

És ez a barátság inspirálja a különös mű, az 1977-ben megjelent *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* megírására. A huszonegy fejezetből álló, párbeszéd formába írt esszeregény – a költő „egy párbeszéd regényé”-nek nevezi – különös, látszólag formátlan, valójában nagyon is tudatosan komponált mű. A fejezetcímek a régi, romantikus regények cselekménykivonatát adó és a figyelem fölkeltesére hivatott címekre emlékeztetnek. Például: „Egy viktoriánus szalonban – A fal előtt, a fal után – Kívülből – Vacsora békakirálynál – A harag napja és a szereplők megdicsőülése”. A végig dialógusokból álló, párbeszéd formában írt „regény” a valóság és a fikció elemeit vegyíti, montázs-szerűen kever önéletrajzot és versidézetet, s magától értetődő mozdulattal szövi egybe az író különféle helyekről választott szövegeit, idéz korábbi, esztétikai tárgyú cikkeiből, önelemző írásaiból. A képzelt párbeszéd színtere Párizs, és az önvizsgáló beszélgetések fő témája a színház, az igazi művészet: Wilsonék színpada, *A süket pillantása* előadása („úgy ahogy Sheryl Sutton, és úgy, ahogy én láttam”), a mise és a színjátszás kapcsolata, a színpad realitása, a horizontális és vertikális színház, a mozdulatlan dráma. Emellett persze sok minden másról is szó esik: az unalomról, az időről, a csendről, New Yorkról, Auschwitzról, Hölderlin kései verseiről, a népművészetről, Simone Weilről – egyszóval a költő minden fontosabb eszméjéről, világméskének fő elemeiről.

Amikor a mű könyvalakban megjelenik, a kritika kiemeli a *Beszélgetések*... gondolati gazdagságát, a kifejezés szépségét, de nem hallgatja el konglomerátumszerűségét, megformálatlanságát, vegyességét. Kenyeres Zoltán írja: „Pilinszky nemcsak nagy költő, hanem figyelemre érdemes művészeti gondolkodó. Okfejtése disztelenül, de puritán egyszerűségében is megragadóan szép prózanyelven bontakozik ki. Az aforisztikusan tömör fogalmazás néha fölizzik a gondolatok sugarában – néha azonban csak a merő artisztikum mesterséges, színpadra vetített lángjai lobognak benne.” Mindamellet a *Beszélgetések*... a költő számára az egyik legkedvesebb műve. A vele interjút készítő Nádor Tamásnak a könyv egyik példányába ezt írja emlékül: „Ezt a könyvet csaknem ingyen írtam (vagyis, kaptam’). Talán azért szeretem. Sheryl a gyermekkoromból lépett elő. S úgy is ápolt, amikor beteg voltam. Vele egy vagyok. Nem a présben, hanem a szabadságban. Úgy-e ez remény lehet valami teljességre mindannyiunkkal?”

Figyelme a hetvenes évek közepén – a színház mellett – egyre jobban a regény felé fordul. Ez az érdeklődés sem előzménytelen. Első nagy olvasmányélményei regények, epikus művek: – Dosztojevszkij, Mauriac, Homérosz. Regényírásra – önéletrajzi szándékkal Németh László baráti biztatására már a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején készül. Cikkeit, naplójegyzeteit sűrűn átszövik a regény műfajával kapcsolatos elmélkedések. Kéziratban maradt az a följegyzése – minden biznnyal valamelyik kiadó számára készített szinopszis – , amely elárulja, hogy 1974-ben ismét regény tervét forgatja a fejében. Gyermekkori nagy élményét, anyja nővérét, Bébit akarja „megírni”. Sajátos formájú önéletrajzra, rendhagyó „napló-regényre” gondol: „Könyvem formája a naplóforma lenne. Egyszerre Bébi és a saját „naplóm”. A dátumok 1890 és 1974 közt ugrálnának, jelezve, hogy sose az az aktuális nap, amit naptár szerint épp megélünk. Persze egy ilyenféle dátum, hogy „1928. február 2.” nem azt jelentené ebben a koncepcióban, hogy a dátum pontos, de azt igen, hogy konkrét élményről, konkrét napról van szó. A naplót hol Bébi írta, hol én. Egymás mellett békésen megférne, összebújna egy idióta-univerzum híradása s egy rövid elmefuttatás Pascalról, s megint máskor csakugyan nem lehetne tudni, ki is, aki beszél?”

A kétszereplős naplót és a párbeszéd formát, amire itt céloz, először az esszé-regény, a *Beszélgetések*... írásakor alkalmazza. Annak írásával egyidőben és a Be-

szélgetések... megjelenése után születhetnek azok a kisprózák, amelyek a készülő önéletrajzi regény részleteinek tekinthetők, s amelyeket *Hármasoltár* címmel 1977-ben a Kortárs-ban, valamint *Simon Áron és Három etűd a bűnről* címmel 1980-ban az Élet és Irodalom-ban ad közre. Nagy műgonddal és szorongással dolgozik. Még a szinopszisban írja: „Félelem fog el, amikor hosszas keresgélések és álmódosások után először írok erről a megíratlan-megírandó könyvről. Úgy érzem, ez lehetne az én első (s talán utolsó) valódi könyvem. Játszma, amivel mindent eljátszhatok, s ugyanakkor lehetőség arra a bizonyos lépésre, amivel a 'partit' megnyerhetem.” 1980 elején egyik cikkében még mindig arról ad hírt: „Regényírás közben vagyok. Egy fontos mellékfigurámban (egyelőre még mindig a mellékfelületen) próbálom 'elcsípni' Hitlert és a hitlerizmust, valószínűleg egy nevelőintézet keretén belül...” Sajnos, az idő nem hagyja befejezni a művet, de valószínű, hogy a regény műfaji vázára, kifejezési eszközeire túl nagy terhelést is bízott. A magas igényekkel kezdett, élete legnagyobb tétjének tekintett, egyetlen valódi könyvének szánt – valljuk be: túlméretezett – munkát nem sikerül tető alá hoznia, és a közölt részletek regénybeli helye s kapcsolata a mű egészével, gondolatmenetével is végérvényesen homályban marad.

Az évtized második felében kevés verset ír, főként két prózai művén, a *Beszélgetések*...-en és az önéletrajzi regényen dolgozik. A lírikus monológja helyett a drámai párbeszéd a fő műfaja, a fő kifejezési formája. „Elalvás előtt, hajnalban fölriadva vagy akár egy kávéházi asztalra könyökölve, rendszeresen azon kapom magamat, hogy beszélgetek – írja a *Képzelt interjú*-ban. – De kivel? Könnyű lenne azt felelnem, hogy saját magammal. De ez nem olyan biztos. Valaki kérdez, és valaki felel. De hogy ki is az? Pontos válasz helyett megpróbálok rögzíteni egy ilyenfajta 'beszélgetést’.”

Gyakran betegeskedik, láza hirtelen felszökik, hajlamos a depresszióra, oktalan és elviselhetetlen büntudat gyötri. Értelmetlen balesetek érik. Bal keze egy időre megbénul. „Elaludtam a karosszékben, írás közben, és órákon keresztül elszoritottam itt (mutatja) egy ideget a karomban. Ami állítólag nagyon lassan regenerálódik; nagyon nehéz jósolni is...” Néha elmegy a Zeneakadémiára, meghallgat egy hangversenyt, Ország Lili koporsója előtt beszél, Sárovaron megnyitja Vattay Elemér kiállítását, Altorjai Sándort búcsúztatja... De egyre ritkábban vállalja a nyilvános szereplés alkalmait. Külföldre se szívesen utazik. Idejének nagy részét főként Velemben, a kis, Alpok alji, Vas megyei faluban tölti, ahol Töröcsik Mariéknak van háza. A szomszédban bérel egy aprócska szobát, a Rákóczi utcában. Van, amikor már tavasszal, a nagyhétre leutazik, van, amikor csak késő ősszel tér vissza a fővárosba. Az egyik nyáron itt látogatja meg Kocsis Zoltán a szüleivel, ide kér zongoraművész barátjától Gieseking zenét hangszalagon, itt ad V. Bálint Évának interjút. A veleimi emberek maguk közé fogadják, megszeretik. Amikor vendége érkezik, és az utánafelől kérdezősködik, hogy mit csinál a költő, veleimi szomszédja, aki régen látta, így válaszol: „Tűnődik.” Egy másik látogatója a fölerősített, az ablakon át kiáradó zenéből már messziről sejti, hogy otthon találja a költőt: „Hallom, itthon van János...” – mondja, mire a szomszéd megjegyzi: „Hát bírja!”

Egyik franciaországi útja alkalmával Párizsban megismerkedik egy francia muzsikussal lányal, Ingrid Fichoux-vel, aki zenekonzervatóriumba jár ezekben az években. Egyébként Ingrid éppúgy dadog, mint ahogyan Bébi dadogott, s abban a szerelemben, amellyel a költő őt szerette, mintha gyermekkori vonzalma elevenedett volna újra, s nagynénjéhez való ragaszkodását élte volna át. Amikor 1978 nyarán Párizsból repülőgépen – egy „meredek ugrással” – Tuniszba is eljut, afrikai beszámolóját így kezdi: „Tegnap este még együtt voltam barátaimmal: Sheryl Suttonnal, Ingrid Fichoux-vel, Kocsis Zoltánnal és Wiener Pállal, most pedig itt lebegek valahol, tizezer méter magasságban Európa és Afrika között, villámon egy szelet sültcsirkével... Csak le kell hunynom a szememet, hogy halljam a zongorát és Ingrid elragadtatott tapsát az oldalamon. Hogy mi történt azóta? Valójában csak annyi, hogy fotelt cseréltem...” Ingrid eljön a költővel Magyarországra, 1978 őszén Balatonszemesen tartózkodnak, szeptember 12-én Pilinszky innét írja Kocsis Zoltánnak: „Ingriddel nagyon örülnénk, ha meg tudnál látogatni minket itt, Szemesen. Egy öreg, idillikus

villában lakunk, közel a tóhoz, pár lépésnyire az állomástól. (Balatonszemes, Ady Endre u. 13. Mialkowszky-villa.) Hogy sikerült angliai utad? A mi napjaink rendkívül harmonikusan telnek. Ha tudsz, gyere! P. S. Ingrid nagyon boldog volt, hogy Párizsban telefonon hívtad Roger-ékat. Rokonszenved jelét látja benne.”

1980-ban, tavasszal Pilinszky Weöres Sándorékkal és több magyar íróval Londonban jár. Károlyi Amy elmondja, hogy a hazautazás előtti öt percben, a szálloda halljában, nekitámaszkodva az üvegfalnak, Pilinszkyvel beszélget. „Vártuk a kocsit. Azt mondja János: „Tudja, Amy, hogy megnősülök?” Mondom: „Nem.” „Egy francia zongorista lányt veszek el feleségül” [Ingrid valójában klasszikus gitáron tanult játszani!] – és mintha szinte kimondatlanul kimondta, hogy az, amiye van, vagy amit hagyatkozik, hogy az valakié legyen, de mondom, ezt nem mondta ki, ezt inkább érezte az ember, hogy legyen egy lény, akié az, ami ő volt. Azt mondta kedvesen: „Én úgyis meghalok.”

1980-ban Pilinszky és Ingrid Ficheux Budapesten egyházi házasságot kötnek. Nem tervezik, hogy állandóan együtt fognak élni. Úgy gondolják, hogy mindketten megtartják állampolgárságukat, párizsi és budapesti egzisztenciájukat, aztán hol a költő tölt néhány hetet, hónapot Ingridnél, hol meg ő jön Magyarországra. Ingrid karácsonykor vissza is jön, s nagyon szép heteket töltenek együtt Székesfehérváron. Pilinszky 1981 márciusában is azért levelez, hogy megszervezze Ingrid és párizsi barátja magyarországi látogatását, akik a kecskeméti Kodály-szemináriumra jelentkeztek. „Ingrid itt lesz Húsvétkor. Én egész májusban Pesten leszek” – írja Kocsis Zoltánnak, akinek segítségét kéri az ügyben. Ingrid meg is érkezik húsvétra, s ismét Fehérváron tartózkodnak. Majd Ingrid visszatér Párizsba. A költő egyedül marad, s a következő hónap, május már a gyász, a költő halálának lesz a hónapja...

Amikor 1978-ban a Magvető és a Szépirodalmi közös kiadásában megjelennek válogatott művei, a *Harmadnapon* kötet egyik korai versét, a *Mire megjössz* címűt Ingridnek ajánlja. Jól tudjuk, hogy az 1948-ban írt költeménynek semmi köze nincs a francia lányhoz, s azt is, hogy a költő és Ingrid mindvégig nagyon szerették egymást. Az ajánlás miatt és a később bekövetkezett események ismeretében azonban lehetetlen ma már borzongás és félelem nélkül olvasni a költeményt. Mintha a bekövetkezett jövő megsejtése – és Pilinszky mindenféle emberi-szerelmi kapcsolatainak döbbenetes rajza, tragikus jelképe – volna a vers:

Egyedül vagyok, mire megjössz,
az egyetlen élő leszek,
csak tollpihék az üres ólban,
csak csillagok az ég helyett.

Az lesz a tökéletes béke.
Még szívemet se hallani,
mindenfelől a némaságnak
extatikus torlaszai.

A temetetlen árvaságban,
mint téli szemételepen,
a hulladék közt kapirgálva
szemelgetem az életem.

A pöre örökkévalóság.
S a tiéd, egyedül tiéd,
kezdetől fogva neked készült
e nagyszerű egyszerűség.

Mint tagolatlan kosárember,
csak ül az idő szótalán,
nincs karja-lába már a vágynak,
csupán ziháló törzse van...

Időben némileg előre- és hátrafutottunk. Vissza kell térni a hetvenes évek végéhez... Egyre gyakrabban panaszkodik a szívére, állandó hőemelkedéssel küzd, szorongás, depresszió kínozza. Heteket tölt a Kútvölgyi úti kórházban és a balfi szanatóriumban. A szanatóriumban külön szobát kap, itt is dolgozik, s néha belátogat Sopronba. „Regényem jól halad, de pár napja megzavart egy kis baleset. Elaludtam a fotelban, és olyan rosszul borultam fel, hogy pillanatnyilag alig tudom mozgatni a kezemet” – írja 1977 nyarán.

1980 márciusában Weöres Sándorral, Károlyi Amyval, Juhász Ferencsel, Nemes

Nagy Agnessel, Vas Istvánnal, Szántó Piroskával és Vajda Miklóssal Angliába utazik, az angol–magyar kulturális egyezmény keretében, a British Council és a Kulturális Kapcsolatok Intézete szervezésében felolvasó körúton vesznek részt, a londoni egyetem King's College-ában rendezett esten szerepelnek, Eric Morttimer vendégei. Károlyi Amy így emlékezik vissza: „A londoni utunk előtt felhívott minket telefonon, rendkívül szorongott ettől az úttól. Utána, amikor a kagylót letettem, a jegyzetfüzetembe azt írtam: „Pilinszky akármilyen köznapi szavakat mond, olyan, mintha szakadék nyílna meg az ember lába előtt.” A szorongás mellett mindenféle kellemetlenségek érik az úton: pénze jó részét Londonban vagy elrabolták tőle, vagy elvesztette. (Igaz, a bajok a társaság többi tagját, Vas Istvánt és Weöreséket sem kímélik meg, különféle abszurd kalandokba keverednek az úton.)

Amikor Londonból hazatér, szomorú hír fogadja: nagynénje, Bébi, akihez egész életében oly elemi erővel vonzódott, súlyos beteg. „Nemrég Angliában jártam, mire hazaérkeztem, kórházban feküdt, agonizált. És mégsem hullt alá, inkább emelkedett. S ezt a kórterem is megérezte valahogy. Megjöttem, és elfogódottan kérdezte a többi beteg: ki az a Jancsi, mert egész éjjel szólítgatott. És újból éreznem kellett: a műveltség milyen másodrangú lehet, hiszen ő messze meghaladt engem...” – mondja látogatójának. Bébi kilencvenegy éves korában hal meg, a Rákoskeresztúri temetőben, a „rendalapító” nagynéni mellé temetik.

1980. április 4-én Kossuth-díjjal tüntetik ki. A hír nem meglepetés: mind írói munkásságának értékei, a hazai és nemzetközi visszhang indokoltá teszik a megbecsülést, mind a hivatalos irodalompolitika megérett költészetének befogadására, elismerésére. „Költészetének indíttatása nem marxista szemléletű, mégis olyan üzenetet közvetít, amely a merőben más világnézetűek számára is termékeny indulatokat, cselekvéssé izmosodó gondolatokat sugall – írja a díj átadása alkalmából a Magyar Nemzet. – Folytonos morális készenlétet követel, a beleélő képesség olyan fölfokozottságát, amely előregyártott programok nélkül is megszüli a nemesebb emberi törekvések pártolását és tervszerű serkentését.”

1962-től rendszeresen megfordul Székesfehérváron, néha egy-egy napot, néha hosszabb időt itt tölt művészettörténész unokaöccse, Kovács Péter családja körében. Elmegy a boltba, többfelét vásárol, a számlát kifizeti, a kosarat, az összeválogatott holmit mégis ott felejt. Ha jó kedve van, a gyerekeknek bemutatja testi erejét, fejénállási tudományát. Fehérvárt azért is szereti, mert közel van Pest. Alkalmanként innét utazik föl néhány napra a fővárosba. A menetrendet előre soha nem nézi meg, csak kisétál az állomásra, de ha nem jön a vonat, türelmetlen, a közlekedés pontatlanságára panaszkodik. Élete utolsó éveiben egyre több időt tölt a városban. 1980 júniusától – kisebb megszakításokkal – 1981 május elejéig itt lakik egy lakótelepi bérelt kis lakásban. Gyakori rosszullétei miatt a fehérvári kórházba is be kell feküdnie. Fehérvárott írt levelei tele vannak panaszokkal. 1980. szeptember 9-én lemondja a sárvári Nádasdy-várban Kocsis Zoltánnal közösen tervezett szereplését: „Köszönöm leveledet. Csak rosszullétem akadályozta gyorsabb válaszomat. Pillanatnyilag mindenfelől annyira bizonytalan vagyok, hogy okosabb, ha sárvári szereplésemet lemondod. Erre külön is megkérlek.” Két hét múlva írja Kocsis Zoltánnak: „Ismét Fehérváron vagyok. Amikor utoljára írtam Neked, nagyon rossz állapotban voltam még, de most már jobban vagyok. Persze, továbbra sem merem vállalni a novemberi meghívást, annál inkább nem, mivel ellenőriztetnem kell még arcüreggyulladásomat, s lehet, hogy műtétre kerül sor. Viszont: az idegosztályon egyelőre leszereltek.”

1981 tavaszán ismét Fehérváron tartózkodik. Bakonyi István, a székesfehérvári II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola tanára egyik délután meghívja a gyerekek közé rendhagyó irodalomórára. 1981. március 25-én, halála előtt két hónappal keresi föl a szakkört. Ez Pilinszky utolsó nyilvános szereplése. Verseiből olvas föl, majd magyar és külföldi költők műveit mutatja be. A gyerekek között meglepően jól érzi magát, felszabadultan olvas és beszélget. „A suta kérdésekre gyerekes örömmel válaszolt. A taps és a köszönet után bizonytalan léptekkel távozott” – emlékezik vissza Bakonyi István.

Néhány napra fölutazik Pestre, de rosszul lesz, beszállítják a Kútvolgyi úti kórházba. Május 27-én, szerdán este, hatvan éves korában itt hal meg szívroham következtében. Fiatal barátja, Kocsis Zoltán éppen hangversenyt ad a Zeneakadémián. Amikor eljut hozzá a hír, megszakitja a koncertet, föláll a zongora mellől, és bejelenti: a következő zeneművet Pilinszky János emlékére játssza el...

E pályarajz kezdetén Pilinszky költészetének egyik központi gondolatával, a gyermekség-élménnyel kapcsolatban többször idéztük Antoine de Saint-Exupéry művét, *A kis herceg*-et. Most, amikor a költő élete végétér, lehetetlen ismét nem gondolni Exupéry hőisére. Pilinszky halála éppen olyan, mint a kis herceg távozása. Élet és halál, kezdet és vég, születés és elmúlás összeér. „Ma éjjel betelik az esztendő. Csillagom pontosan a fölött a hely fölött lesz, ahol a múlt évben földet értem” – mondja a kis herceg. Majd így folytatja: „Fölnézel majd a csillagokra éjjel. Az enyém túlságosan icipici, meg se tudom mutatni, hol van. Jobb ez így. Az én csillagom neked csak egy csillag lesz a többi közt. Tehát minden csillagra szeretettel fogsz felnézni... Valamennyi a barátod lesz. És aztán ajándékot is adok neked...”

Megint elment egy nagy magyar költő, megint szegényebbek lettünk. Megint meghalt egy nagy költő, és a magyar irodalom gazdagabb lett. Pilinszky földi pályája végétért, és elkezdődött a másik élete, a halálon túli vonulás, a halhatatlan értékek élete. Megszabadulva a test terhetől, a személyes sors súlyától, esendőségétől, műveit ajándékként, méretlenül és önként adja át nekünk.

Pilinszky meghalt. A magyar költészet „kis hercegének” pályája végétért.

Saint-Exupéry írja a távozó hercegről:

„Egy kicsit még habozott, aztán felállt. Egyet lépett. Én nem tudtam mozdulni.

Csak egy sárga villanást láttam a bokája táján. Egy pillanatig mozdulatlan maradt. Nem kiáltott. Csendesen eldőlt, ahogyan egy fa dől el. Még zajt sem ütött, a homok elnyelte nesztét.”

A lapzártakor érkezett gyászhirot a csütörtöki újságok közlik. A gyászjelentést a Magyar Írók Szövetsége és a Művelődési Minisztérium írja alá. Részletes, hosszabb nekrológok a lapok pénteki számában jelennek meg. Halálhíret a londoni Times a nekrológ-rovat élén közli. A Cambridge-ben rendezendő költészeti fesztiválra egy hét múlva vártak volna. Az Élet és Irodalom teljes oldalon búcsúzik a költőtől: Nemes Nagy Ágnes esszéjét, Veress Miklós és Gergely Ágnes versét, Szalatnyay József rajzát, valamint egyik kéziratban maradt írását adja közre.

Temetésére június 4-én, csütörtökön délután 3 órakor kerül sor a Farkasréti temetőben. Családtagok, pályatársak, barátok, tisztelők sokasága, a művészeti élet ismert személyiségei kísérik utolsó útjára.

A katolikus egyház temetési szertartását Jelenits István piarista tanár végzi, rendtársai papi segédletével. „Milyen ámuló szemmel nézett körül, milyen érzékeny és sebezhető vadként élt közöttünk. Botladozva, tétován, és ugyanakkor könnyedén, váratlan biztonsággal – mondja a koporsó melletti imádságban. – Hogy értett ahhoz, hogy a nyomorúság limlim-tájain megfigyelje és megünnepelje a teremtett lét rejtőzködő fenségét s a parányi jeledásokat, amelyek átvérzik a mindennapok szövetét...” Az Új Ember munkatársai nevében Vasadi Péter búcsúztatja. A költőt idézi: „Csupa félelem, és csupa alázat vagyok.” Majd így folytatja: „Ne magyarázzuk a szavait. Ha valaki, az övé türi legkevésbé a magyarázatot, mert szava a kinyilatkoztatás műfajából való: meglátott és kijelentett.”

Ezután a Művelődési Minisztérium nevében Rátkai Ferenc miniszterhelyettes mond gyászbeszédet. Emlékeztet arra, hogy a költő pályája töretlen, egynemű, egyetlen nagy motívumrendszer kötelékeibe zárkózott mű. Volt idő – mondja –, amikor költészetének számos romolhatatlan értéke nem jutott megérdemelt helyéhez, ma azonban már nyilvánvaló, hogy humanizmusának és antifasizmusának morális és gondolati elemei nem hiányozhatnak a szocialista humanizmusból sem; művészi értékeinek helye és szerepe van az új minőségek kifejlődésében. Végül a Magyar Írók Szövetsége és a PEN Club képviselőjében Kéry László, a Magyar PEN Club főtítkára, a Nagyvilág főszerkesztője búcsúztatja a halottat.

*

Élet és halál, születés és elmúlás Pilinszky számára mérhetetlenül közel esett egymáshoz. Élete mindvégig a halál lehetőségének közelségében telt el. „Ő a halált életnek tudta, és az életet halálnak” – mondja róla Weöres Sándor. „Pusztulás és születés párbeszéde” most véget ér a számára. A versben megfogalmazott hasonlat kérlelhetetlen valósággá válik:

Ahogy a semmi kisimitja
az agónia árkait,
miként a vidék hófűvás után
lecsillapúl, hazatalál,
valahogy úgy alakul, rendeződik
fokról-fokra ember és Isten,
pusztulás és születés párbeszéde.

(Fokról-fokra)

A költeményt a hetvenes évek elején írta. Az utolsó évtized lírai anyagát és naplójegyzeteit újraolvassva, megdöbben az utód, a költő mennyire „előre látta” közeli végét, élet és halál, születés és elmúlás mennyire közel laktak benne. Az öregedésről, a betegségről írott panaszait, halálérzetét annakidején alig vettük észre. A bekövetkezett halál tükrében most valamiféle szokatlan, meghökkentő, látnoki értelmet kapnak ezek az elszórt vallomások, odavetett megjegyzések.

„Megöregedtem. Már régóta nem ismerem ki magamat abban a labirintusban, mely a fiatal nemzedékek számára tágas és egyenes, akár egy légifolyosó... – írja 1973-ban. – Még bizonytalanul jártam, amikor szembetalálkoztam a virágokkal, a faágak és a szirmok hatalmas tanácsalanságával, röptével és jelentőségével. Ha irgalmas lesz halálom, a hóhér pallosa alatt ezek a virágok és ezek a faágak fogják leírni azt a bátorítást és üzenetet valahol a fűben, valahol a levegőben, amire az emberi beszéd már kevés.” Ugyanebben az időben veti papírra ezeket a sorokat: „Ahogy öregszem, élesedik a szemem. Nem csoda, hogy keveset olvasok. A bűnt, a csalást megértem. De a csalást a szavakban? Ott, azon a szinten, ahol minden bűnös valamiképpen megfürödhet, megfürödhetne a szókimondás kései, de soha késő forrás-vizében...? Aki ugyanis a szavakban csal, nem az életét sikkasztja, sinkófálja el, hanem a vallomás lehetőségét, azt a pillanatot, amiben még a vesztőhely is kisimulhat, mint egy szeretett arc, amikor megbékélt álomba hajol.”

Vereseiben és cikkeiben egyre több az éles ellentét, a gondolati paradoxon, a végletesen megfogalmazott szembeállítás. Verseiből idézzük: „Megtörtént, holott nem követtem el, / és nem történt meg, holott elkövettem.” (*Merénylet*) „Még ki lehet nyitni. / És be lehet zárni. / Még föl lehet kötni. / És le lehet vágni. / Még meg lehet szülni. / És el lehet ásni.” (*Infinitivusz*) „Nem föld a föld. / Nem szám a szám. / Nem betű a betű. / Nem mondat a mondat...” (*Költemény*) Naplójegyzetei között olvassuk: „a remekművek nem unalom előttiék, hanem unalmon túliak” (*Egy lírikus naplójából*); „A házak vörös tégláikkal és nagy de homályos ablakaikkal egyszerre nyitottak és zártak...” (*Hollandiai képeslap*); „Meghalt Nagy László. Mai napig az életörömet és a halálfélelmet 'tanította' felsőfokon. Ezentúl a halált is.” (*Bibliám margójára*)

1979-ből valók a következő idézetek (mi már tudjuk, hogy csak két év választja el a haláltól, amikor papírra veti őket): „Add, Istenem, hogy a világ kisimuljon és elcsendesedjen bennem és mindenki benn... Mint a vándornak megérkeznie a tengerpartra, szívem és értelmem elhallgat már a távoli közelségedtől is, meghallva a végtelen intelligencia hullámverését... Fáradt vagyok, Istenem, kifárasztottak 'kéreseim', és megtéptek a világ 'kéresei'...” (*Imádságért*) Pár héttel később írja, akkor, amikor már rá is az öregség keresztje nehezedik: „Az utolsó kereszt az öregkoré. A legsúlyosabb és a legkönnyebb kereszt, mivel az utolsó. Ezért egyszerre a legirrealisabb és legreálisabb. Olajfák kertje, agónia a neve.” Megdöbbenve olvassuk ezeket a vallomásokat: a költő így, ennyire tudatosan és pontosan – a keresztény hitével és Seneca bölcsességével – készült a halálra?

Ami halála előtt néhány nappal történt, Weöres Sándortól és Károlyi Amytól tudjuk. Véletlen történetről van szó, de ma már más távlatot ad neki a halál. „Feleségemet felhívta kora hajnalban telefonon . . . Nagyon különös, szinte Franz Kafka-i dolog volt, valami álomszerű és kevésbé valóságos, és mégis megtörtént” – mondja Weöres Sándor. Károlyi Amy így folytatja: „Hajnalban cseng a telefon, fölveszem. „Pilinszky” – mondja az ő sajátos hangsúlyával. Mondom: „Jancsi, mi van?” Azt mondja: „Nem hallja, hogy kiabálnak?” Mondom: „Nem, nem hallok semmit. Hol kiabálnak?” Azt mondja: „Az utcán” – és mondok: „Mit kiabálnak?” „Engem szídnak meg a Sanyit.” „Nem álmodta, Jancsi?” Azt mondja: „De, lehet, hogy álmodtam.”

Pilinszky 1981-ben, hatvan éves korában meghalt és eltemették. A költő a maga végső imáját, titkot faggató kérdéseit már 1948-ban, huszonhét éves korában megfogalmazta *Panasz* című versében. Kezdet és vég, költői indulás és a pálya végérvényes lezárása talán ebben a versben kerül egymáshoz a legközelebb:

– – – – –
Eljut hozzád a panaszsom?
Hiába ostromollak?
Köröskörül a félelem
zátonyai ragyognak.

Számíthatok rád istenem?
Úgy vágyom közeledre,
dideregve csak hevesebb
a szerelmek szerelme!

Temess a karjaid közé,
ne adj oda a fagynak,
ha elfogy is a levegőm,
hívásom sose lankad.

*

Pilinszky költői életműve, a mintegy hétszázhusz vers egyetlen karcsú kötetben elfér. Prózaí művei, publicisztikája, színpadi művei, filmnovellája és szépprózai írásai nem töltötenek meg többet két kötetnél. Elegendő mennyiség, belépőjegy ez a halhatatlanságra? Pilinszky a mai általános életkort figyelembe véve viszonylag fiatalon halt meg, tervekkel, elképzelésekkel tele. Vegyük hozzá: filmterve nem valósult meg, operaszövegkönyvei nem kerültek színpadra, regénye befejezetlen maradt, színművei nem élnek a magyar színpadon. Nem befejezetlen, torzó életmű ez?

Már a kérdésfeltevés hibás, az aggodalom megfogalmazása téves.

Weöres Sándor mondja: „Én azt gondolom, hogy minden ilyen életmű, amiben olyan súlyos darabok vannak, mint például az *Apokrif*, az akárhol befejezhető. Egész biztos, hogy ha Pilinszky tovább él, még igen szép dolgokat olvashattunk volna tőle, de az életműve így is zárt, így is befejezett, egyszerűen azért, mert megvannak benne a súlyos darabok, amik az úgynevezett öröklétre méltóvá teszik, és a halála utáni évszázadokban is olvashatók lesznek.”

Pilinszky befejezetlen életművet hagyott-e maga után? Mi lett volna, ha . . . ? Torzó-e pályája?

Rá is érvényes, amit a nála hét évvel fiatalabb korában elhunyt Nagy Lászlóról mond: „Ahogy nincs befejezett élet, befejezett életmű sincsen. Mindkettőre egyedül a halál rakhat tetőt. Csak most látjuk: Nagy László „háza” tökéletes, gyönyörű egész.”

Ma már Pilinszky János „házáról” is elmondhatjuk: tetőt rakott rá a halál. Életműve tökéletes, gyönyörű egész.

V É G E

JÉKELY ZOLTÁN

KOLOZSVÁRI TESTAMENTUMA

V. Művészet és közönség

JANCSÓ ADRIENNE-NEK

A *Világosság*ban közölt Jékely-írások legtekintélyesebb hányada a színházzal foglalkozik. Személyes, emberi kapcsolatai révén eleve otthon érezhette magát a kolozsvári magyar színházban, egy napilap művészeti szerkesztőjeként pedig hivatali kötelessége volt tájékoztatni az olvasókat az akkoriban még egymást sűrűn követő bemutatókról (az állami szubvenció a negyvenes évek végefelé rendeződik). Mindezekon túl azonban Jékely tudatában van a világot jelentő deszkák tudatalakító lehetőségének – ezért hadakozik oly kitartóan a giccs, a kommersz, a közönségigény alpári kiszolgálása ellen. 1945 májusában „a romániai magyar nép lapja” kétrészes ankétot közöl a színjátszás helyzetéről: május 13-án, amikor először jelenik meg a *Világosság* az idézett minősítéssel, „Írók és színházi szakemberek nyilatkoznak az új erdélyi színjátszás feladatairól”; a színházi ankét második része (május 18-án) „A művészet és a nép nem járhat két úton!” alcímet kapja. A lap csupán a nyilatkozók (Molter Károly, Janovics Jenő, Nagy István, Szentimrei Jenő, Horváth István, Méliusz József, Szemlér Ferenc) nevét tünteti föl, a bevezetőből viszont egyértelműen következtethetünk Jékely Zoltánra, az ankét megszervezőjére. Utalásokat találunk a *Világosság* korábbi színkritikáira, a pozitív példák sorában pedig olyan (újabb és régebbi) színházi tekintélyek szerepelnek, mint Sztanyiszlavszkij, Nyemirovics-Dancsenko, Molière, Shakespeare, Cocteau, Girondeaux, Zilahy Lajos. Hamisítatlan Jékely-mondatok tűnnek elő a szerkesztőségi ankét indításából. Például: „De jaj annak a színháznak, mely az írókat és a komoly írói problémákat megtagadva, az álírókkal szövetkezik! Akkor menthetetlenül bekövetkezik az üzleties giccses és a zsebüknek dolgozó ripacsok izlésrontó, tömegeket hülyítő rémuralma.” A megszólaltatott írók jellemzése ugyancsak Jékelyre vall: Molter „a magyar Demokritos, az igazságot kacagva kimondogató vásárhelyi bölcs”; Nagy István „gorkiji látású író”; Horváth István „a magyar nép fia és hivatott költői szószólója”.

Ebben az ankétban a riporter viszonylag keveset kommentál, kezdeményező szerepét nem tudjuk pontosan megállapítani. Az összeállítás egésze, a megfogalmazott művészeti törekvések fő iránya azonban egyezik Jékely színkritikáinak, interjúinak alaphangjával. Jékely Zoltán valósággal undorodva kénytelen regisztrálni az operett-dömpinget a közönség olcsó izlésének kiszolgáltató színházban, ugyanakkor aggodással gondol a jövőre. Ezért fektet be az átlagosnál nagyobb energiát a bizonyára szerkesztőségi feladatul kapott beszélgetésekbe, ha olyanokkal találkozunk, akiknek közvetlen élményeik vannak a szocialista művészetpolitika gyakorlatából. A már idézett interjúk (Gergely Sándor, Victor Eftimiu) mellett ebbe a kategóriába sorolható egy szovjet balettművésszel folytatott beszélgetés is, amelyet teljes névvel vállal a *Világosság* 1945. május 29-i számában: *A Szovjetunió művészi törekvéseiről beszél Galovics Mihály, a Moszkvai Nagy Színház művésze*. Maga az interjúkészítő is utal ilyen irányú faggatózásaira, a legtekintélyesebb öszinteséggel. („Mint ezelőtt két hónappal, amikor Gergely Sándor, a Szovjetunióból hazatért magyar író felvilágosításait hallgattam, – most is úgy érzem, hogy valami órákulummal ülök szemben, aki nálunk minden bizonnyal többet tud s aki által betekínthetünk talán a nagy Keleti Kapu hasadékan.”) Jékely szinte hihetetlenül korán érez rá a későbbi évek művelődéspolitiká-

jának alapkérdésére; nyilván már az első jelek izgatták őt, s ennek itt is bizonyosságát adja: „Az ősi és korszakonként többé-kevésbé élére állított probléma éppen a Szovjetunióban vetődött fel annak idején a legélesebben s napjainkban mi rágódunk föllette a legtanácstalanabban, nem tudván eltalálni és meghatározni a kellő arányt. Mindenáron szociális tartalmat akarunk – sokszor azzal a jelszóval, hogy ha kell, feláldozzuk érte a forma követelményeit is.” A formára oly érzékeny költő-esztéta nem tud belenyugodni egy ilyen jelszóba, és örömmel, már-már megnyugvással, mindenesetre figyelmeztetőn mutatja föl a szovjet művészvendég nyilatkozatát, amelyben megtalálható a klasszikus értékek, az európai formák tisztelete is. „A művészetnek elsősorban igaznak kell lennie, a szocialista tartalmat erőszakolni nem lehet. A művészet azonban öncélú sem lehet, hanem igenis nevelő, nemesítő hatású. (...) A szovjet művészet nem kolostori művészet. Az egész élet benne van, de a jóízű és az emberiség határain belül: a szovjet művészet puritán művészet!”

Az így meghatározott puritanizmust Jékely sokkal inkább hajlandó elfogadni, mint a polgári giccs uralmát. Két nappal a Galovics-interjú után *Fekete Péter avagy a színházi zsákutca* címmel ír a színház és a színész kiszolgáltatottságáról („a színház kénytelen a közönség igényeit elsőrendű prózai színészek operettbe való bevetésével kiérdemelni”).

„A színház első feladata a néphez való közeledés” – emeli ki ugyanő a frissiben (újra) a kolozsvári magyar színház élére kinevezett Janovics Jenő nyilatkozatából, de itt (is) nyilvánvaló, hogy a néphez való közeledés semmiképpen sem értendő a színházi tömegizlés kiszolgálásaként. Jékely örül Janovics kinevezésének, ugyanakkor kiteszi a kérdőjeleket – nem Janovics várható működése elé, hanem a megoldásra váró adminisztratív problémák miatt (például: a két épület, azaz a századelőn épült Nemzeti Színház-i otthon és a nyári színpör közös használata, a magyar és a román társulat, az opera igényei és lehetőségei stb.). Három hónappal később ismét a Janovics Jenő nyilatkozatát ismerteti és kommentálja, ezúttal a budapesti tárgyalások eredményéről van szó. A színigazgató ismerteti megállapodásait, az esedékes színész-szerződéseket (Andrási Márton, Nagy István, Fényes Alice stb.), vendégszerepléseket (Major Tamás, Várkonyi Zoltán, Gobbi Hilda), darab-lekötéseket (Háy Gyula, Gergely Sándor műveit említi). Olvashatunk e beszámolóban a román kormányval kötött megállapodásról is, amely szabályozza a téli és a nyári színház használatát. A riporteri megjegyzés szerint a kolozsvári magyar színház most lett teljes jogú állami intézmény. „Mindez egyúttal jogosan remélteti velünk s a színház sorsáért oly rég aggódókkal, hogy végre dereng a szebb színházi korszak hajnala!”

Az új színiévad (immár az 1945 novemberében elhunyt Janovics nélkül) egy-két eseményével igazolni látszik a reményt. „A színház (...) most éli közönségtől elzárt, küzdelmes, de annyiunkra örök csábításként ható életét” – írja Jékely a *Szerelem és halál játéka* című Romain Rolland-darab próbáiról tudósító jegyzetében (1946 januárjában). Az „örök csábítás” azonban szigorú kritikai ellenőrzéssel jár együtt Jékelynél, éppen mert tudja, hogy a színháznak milyen tömeghatása van. Amennyire tud lelkesedni a művészi siker láttán, ugyanolyan hevesen tiltakozik a silányság ellen. Farkas Imre szirupos operettjéről, a *Cseregyerekről* például gúnyos és felháborodott jegyzetet ír – figyelemre méltó politikai érzékkel, a giccs elmarasztalását elvi szintre emelve. Miután tisztázta a „mű” táptalaját („Fogantatása, ha időben később is, de ugyanazon a lelki tájon keresendő, ahol Rákosi Jenő harmincmillió magyarjának álma, a szemet és lelket elkápráztató, nemzeti viseletcserén alapuló asszimilációs maskarádéja”), a nézőközönségről, a nézőközönséghez szól, keményen: „Minden részvétünk a tapsolóké, kik, szemükön valami irtózatosszívárványhállyal, állandó tetszésnyilvánítással újítják meg e hamis mű sóhivatalban kelt menlevelének érvényességét. Nem veszik észre, hogy izléstelenül kiteremtett nemzeti bálványoknak és fétiszeknek hódolnak? Hát ez a magyarság? Ezek a bundás indulatok», ez a sok ihaj-csuhaj és helyretyutyutyu?” Az elszabadult izlésrontással állítja szembe a kolozsvári magyar színjátszás nemes hagyományait, a Kazinczy fordította *Hamlet* előadásától az Ady-estig, amellyel a Farkas utcai piarista gimnázium dísztermében kaput nyit a Kamaraszínház. „A magyar kultúrában halhatatlan nevezetességű Farkas utca új esemény-

nyel bokrosította három évszázad ölen gyarapodó érdemeit" – írja Jékely a *Világosság* 1946. február 3-i számában –, lelkesedését a Romain Rolland bemutató után a következőképpen indokolva: „bátyát kínált a színházi közizlés elposványosodása ellen harcbaszálló szellemnek.” Három cikket közöl, pár nap leforgása alatt, az eseményekről, annyira fontosnak tartja a történeteket, illetve történendőket. Következőtes színházpolitikájának legigényesebb kifejezését A *Kamaraszínház kapunyitása* (1946. február 1.) című írásában találjuk. Művészi igényeit itt a korigénnyel kapcsolja össze, világos okfejtésben: „A Kamaraszínház vállalkozása a tizenkettedik órában történt: amikor egy sorsos korszakforduló társadalmá már-már végképp eljegyezte magát a könnyű fajsúlyú műélvezéssel. A Kamaraszínház azonban mégsem a szellemi elit zárkózott és előkelőségét méltóságteljesen őrző csarnoka, ellenkezőleg: mindenkit büvkörébe szeretne vonni, aki hisz az emberi haladásban, a művelődés végtelenbe futó vonalában!” Jékely bejelenti a Romain Rolland-darabot követő újabb előadásokat is: kortársi angol drámát, a Tartuffe-öt, Pirandello VI. *Henrikjét*. A minőség elvének megvalósulását reméli a Kamaraszínháztól, eszközt lát benne a provincializmus elleni küzdelemben: „Európával közlekedő hajszálcsövesség gyűjtő-edénye kell hogy legyen, a szellem és haladás otthona.”

Két „nagyszínházi” bemutatóról, illetve szerzőről, drámáról közöl ugyanabban az időszakban lényegében elismerő kritikát Jékely: a már említett Eftimiu-előadásról és Háy Gyula színművéről, a *Tiszazúgról*, amelynek észreveszi ugyan életképszerűségét és nyelvi szűrkeségét, ám megvédi mondanivalóját, hozzákapcsolja a harmincas évek szociális-igazságtévő irodalmához; irodalomtörténeti párhuzamait villantja fel a népi vonulatból, Tamási Áron, Kodolányi, Németh László, Asztalos István alkotásait (utóbbtól a *Fekete macskát* említi); Móricz Zsigmond példáját (a *Barbárokat*, a *Sáraranyt*) is szóba hozza a *Tiszazug* apropójára. Jó elemzést ad a *Hazajáró lélek* című Zilahy-darabról is, de itt inkább a színészeket dicséri. Jékelyt komolyan, visszatérően foglalkoztatja a színház jövője ebben az átmeneti korszakban, amelyben a múlt még oly erőteljesen jelen van, holott az anakronizmus jegyei egyre inkább kiütőkönnek. Az alkalmi színikritikusi feladatok teljesítésén túl, ezért ragad meg minden lehetőséget véleménye közlésére, a távlatos munka érdekében. Egy meghirdetett – és kevés eredményt ígérő – közvéleménykutatás készíti *Erdélyi színház – erdélyi közönség* című, korjelző eszmefuttatása megírására. Évszázados tanulságokkal néz szembe, a kezdetet idézi fel: „A színházat, köztudomásúlag, a felsőbb társadalmi rétegek áldozatkész, nemzeti művelődésünk sorsát szívünkön viselő töredéke alapította, tartotta fenn s formálta a maga képére, amely voltaképpen az akkori haladó értelmiséget képviselte.” Innen származtatja az erdélyi magyar színjátszás „patinás értelmiségvonalát”. Időközben azonban a színház és közönsége is átalakult. Az értelmiség már nem alkalmas a színház befolyásolására, a fogékony és áldozatkész erdélyi zsidóság pusztulása még inkább változtatott a helyzeten – állítja Jékely, 1946 júliusában. A jelenlegi operett-kultuszban a közelmúltbeli vezető rétegek ízlése, illetve izléstelensége tükröződik vissza. Ezzel a helyzetképpel állítja szembe a *Világosság* kritikusa a kolozsvári román Nemzeti Színházban és Operában jól irányított népművelést, ott ugyanis nem tesznek engedményeket. Az idézett premisszákból levezetett következtetése tulajdonképpen a népi demokrácia színházpolitikájával azonos: „A közeljövőben munkás és értelmiségi közönségünknek ama rétegeire kell a játérendet építeni, amely szórakozni is színvonalasan akar, s azonkívül elemi erővel mozgolódik benne az önművelés ösztöne.”

A *Világosság* szerkesztőségében töltött további néhány hónap már nemigen kínál lehetőséget Jékely Zoltánnak e kifejtett program számonkérésére. Kolozsvári fellépése alkalmából tízperces interjút készít a színházi öltözőben Jávor Pállal – már amennyire hozzáfér a körülrajongott budapesti filmszallaghoz –, a rövid újságkérdések és válaszok bukaresti sikerére, általában népszerűségére, terveire vonatkoznak. Két aspektust mégis érdemes innen is kiemelni – mert Jékely érdeklődési körére jellemzőek. A román–magyar barátság spontán megnyilvánulásai (jószerivel a Jávor-filmek bukaresti sikeréből következő személyes kíváncsiság jelei mellett Jávor Pál figyelmé – Jékely szerint legalábbis – kiterjed a politikára is, hiszen ilyen mondatait ol-

vassuk az interjúbán: „Groza miniszterelnökkel másfélórás beszélgetésem volt. Én tudom, hogy ő mindent elkövet a békesség érdekében.” A színházi témához közelebb pedig, a riporter vagy inkább a költő szavai érdemlik figyelmünket: „Szörnyű a népszerűség, szinte elviselhetetlen lehet. S mégis vállalni kell és csinálni, mert a színész tudja, hogy a dicsőség a pillanaté, a jelené, és nem marad utána semmi...” Az *ember tragédiájának* 1946. szeptemberi előadása a Szentgyörgyi István Színházban jelenthetné a szinikritikus számára a méltó búcsút Kolozsvártól, „a kificamodott vagy tán nem is létező rendezői elvek tombolása” azonban inkább riasztó emlékeket hagy, s az egységes játéksztílus hiányáért nem tud kárpótolni egy-két jó színészi alakítás (például a Senkálsczky Endréé, Ádám szerepében).

Annál több elismerő szava van a kolozsvári magyar színészekről és színésznőkről. Jancsó Adrienne tehetségéről mindig tisztelettel nyilatkozik. Első színpadra-lépésétől figyel a nagyon fiatal és nagyon szép Bara Margitra. Számtalanszor dicséri Senkálsczky teljesítményét. A legtöbbször talán mégis András Mártont, „az erdélyi magyar színjátszás szemefényét” becsüli – de félti is őt a táncoskomikus sikerektől, óva inti „a trottyos bohóckodás szellemi fűrészporából” vététt olcsó nevetetés veszélyes voltára.

Művészet és közönség viszonyát elemzi Jékely Zoltán tulajdonképpen akkor is, amikor a képzőművészetet választja a publicisztikai írásainak, bírálatainak tárgyául. Nem különleges vonzódásból származnak ezek a tárlatkritikák, jegyzetek – nem is mérhetők Jékely színházi írásaihoz (amelyeket érdemes volna a drámaíró Jékely felől is megközelíteni!) –, az újságíró-szerkesztő napi penzumával függnek össze; általános esztétikai vonatkozásai, különösen pedig művészetpolitikai jelentésük azonban beilleszti őket költőnk *Világosság*-korszakának fő áramába. Első jelentkezése e témakörben jól mutatja Jékely közeledésének módját a képzőművészethez: az újság művészeti szerkesztője levelet kap egy fiatal kolozsvári festőművésztől, Kovács Zoltántól, aki az 1944 decemberében nyílt városi kiállítással kapcsolatban bizonyos veszélyekre figyelmeztet, szerinte a zsűrizés nélkül megrendezett tárlat lehetőséget ad a dilettánsok támadására. Mit tesz Jékely? *Visszapillantás a kolozsvári képzőművészeti kiállításra* című cikkét (1945. január 30.) Kovács Zoltán levelének idézésével kezdi (sajnos nem ismerjük a levél teljes szövegét) – és anélkül, hogy vitába szállna a szakemberrel (bizonyos tekintetben nyilván egyet is ért vele), elmondja saját észrevételeit. Sajnálja Szolnay Sándor, az egyéni hangú erdélyi piktor távolmaradását, de relevációszerűen üdvözlí a számára még teljesen ismeretlen fiatal Nagy Albert jelentkezését; „a quattrocento leghalványabb színeinek és a mindenkor primitívek nyers vonalainak harmonikus egybefogása”-ban véli felfedezni Nagy Albert egyedi festői értékeit – és már ezzel lényegében felmentést ad a kiállítás (liberális?) szervezőinek, mert „a várva-várt újat” látja meg az elemzett festményekben. Noha sem most, sem később nem ír kifejezetten szakkritikát, arányérzéke a festészet, a festők megítélésében sem hagyja el. A képi kifejezéshez kívülről közelítőkre nemegyszer jellemző irodalmiasság, írói lelkesültség Jékelyt nem ragadja el – ha erre a művekben nincs kellő esztétikai fedezet. A kolozsvári Vasmunkás-otthonban Felvinczi Takáts Zoltán által megnyitott csoportos kiállítás négy fiatal festője közül azt a Dankó Lászlót emeli ki a *Világosságban* (1945. május 31.), aki a következő évtizedekben aztán bizonyítja is, sorozatosan, tehetségét. (Vajon a kor hangját vagy a Jékelyét halljuk-e ki a Darkót némiképpen bíráló jellemzésből, miszerint az ő művei a legkiforrottabbak, de ember-nélküliek...?) Hasonlóan jó érzékkel válogat a Magyar Népi Szövetség marosvásárhelyi reprezentatív kiállításának anyagában, 1945 őszén; ezúttal is ír Szolnay Sándorról és Nagy Albert képeiről, valamint a csikszögödi Nagy Imréről, az akvarellista Bordy Andrásról és Bene Józsefről, a szobrász Benczédi Sándorról. A hangsúlyt azonban itt nem személyekre, nem elsősorban személyekre, nem egyéniségekre teszi: „A kiállítás egy új erdélyi Nagybánya, Dés előretörését s egyszerűsége egy „valóságtól” látszólag elrugaszkodó, látomásos művészcsoporthoz diadalmas bemutatkozását jelentette.” Elsőül Kovács Zoltán „nyugtalanító, démoni” munkáit említi e dési csoportból; Jékely szerint „programtól” és „valóságtól” távol álló színképrázataival a legmerészebb festői forradalom zászlóvivőjének bizonyul. A javakora-

beli Mohi Sándor tompább színkezelésével, erősebb vonalazó kedvvel alkotott képoriásai egy eddig nem kellőképpen méltányolt erdélyi művészt emeltek élvonalba, különösképpen főlényeserejű, szinte gigászi önarcképével érte el a legnagyobbak közé sorolást. Incze János nem annyira két kétes belső hitelű, őszintétlennek tűnő arcképével, mint inkább középkorias városvízióival, főleg szerencsésen primitívvé hangolt, régieskedően összefogott dési belváros-képével bizonyult méltó társuknak. Mindhármukat közös nevezőre hozza a lélek fényszűrő-készülékének szabados-expresszionisztikus kezelése." Érdekes, hogy Nagy Albert velük részben rokon piktúráját tőlük teljesen külön elemzi, hozzájuk társítja viszont a szobrász Benczédit: „Benczédi Sándor némileg a désieik rokona. Tompa faragású masszív kövei valami magyar őstörténetet lehelnek, többezeréves ázsiai bálványok és istenek ivadékai."

Ha csupán ennyit tartalmazna *A vásárhelyi képzőművészeti kiállítás tanulságai* (Világosság, 1945. november 23.) című Jékely-cikk, akkor is megkülönböztetett hely illelt meg egyrészt Jékely Zoltán kritikai-esztétikai művében, másrészt az erdélyi magyar művészeti irodalomban. Az idézett konkrétumok Jékelyt korszakos művészetpolitikai igazságok kimondásához segítik hozzá, amelyek negyven év távlatából irodalomtörténeti-művészettörténeti ítéletként hatnak. Egy átmeneti kor alapkérdései kerülnek a szerény tárlatbeszámolóként prezentált publicisztikai írásban terítékre. Jelentőségének megfelelően másoljuk át a *Világosság* 1945-ös évfolyamából e cikk általánosító következtetéseit. Jékely szembetűnőnek nevezi, hogy „az élenjáró erdélyi képzőművészek úgyszólván az »Éva Műkereskedés«-szerű intézményekbe száműzték minden jelszót és propagandát. Nincs a kiállított alkotások közt egy is, mely valami tételt vagy tant hirdetne, még a Mohi Sándor »Forradalma« is, a csendőrt fenyegető árnyékvál és őrzőngő néemberével, csupán valami döbbenet tényközlésnek látszik.

S ezen a ponton nem állhatjuk meg, hogy ne vessünk egy összehasonlító pillantást a jelen erdélyi irodalmának jellemző tüneteire. Az irodalmi hangadók ugyanis – a belső látomásokat kivetítő s magukat a lemérhető valóságtól és naturalista programtól távol tartó, csak kiválasztottak műértésére apelláló festőkkel szöges ellentétben – az íróktól nem kevesebbet kívánnak, mint hogy lehetőleg tömondatokban és feltétlenül a jelen valóságairól írjanak, felvilágosító, népművelő céllal s hogy művüket az idő kíváncsatos selejtező szűrőjének kikerülésével, egyenesen a kultúrára szomjas, elhanyagolt tömeg közé juttassák...

A képzőművészet jelesei s az irodalom hangadói közt mutatkozó eme gyökeres kétértelműség cikázó fényt vet a lelkekben uralkodó káoszra. Az irodalom tudvalevőleg minden korszakban nemhogy a képzőművészet mögött járt volna, hanem gyakran előtte száguldozott. Felvetődik most már a kérdés, hogy a Vásárhelyen felvonult, merőben egyéni utakon járó, individualizmussal is megvádolható festők és a politikai ighirdetést követő irodalom között melyiknek van igaza, melyik mondhatja magáról joggal, hogy haladó? E kérdésre feleletet lehet most is adni, bármily magasról s bármily csalhatatlannak látszón is. A végső választ mégis az a könyörtelen idő adja meg, mely nem ismer polgárt és parasztot, urat s szolgát – csak tehetséget. S az időnek ezt a döntőbírói tisztét – hogy mást ne említsünk – ma már a Szovjetunióban is számon és tiszteletben tartják."

Jékely következetes harca a balos, új-proletkultus irodalom- és művészetpolitika ellen ebben az okos, taktikus eszmefuttatásban csúcsosodik. A *Világosság* művészeti szerkesztőjének érzékenységet, kiváló problémaérzékelését akkor fogjuk fel teljes mélységében, ha megismételjük: ez a tárlatbírálat 1945. november 23-án jelent meg, vagyis a dogmatizmus, a zsdánovizmus közép-kelet-európai eluralkodása előtt, mondhatni évekként. Az érvényesnek tűnő magyarázat: az elégikus hangulatok, lélekrezdülésekre elsődlegesen fogékony, nagyműveltségű költő ütközik meg a közösségi célokat művészetidegen módra hirdető elméletén és gyakorlatán – és ütközik meg velük, ha nem is név szerint aposztrofálva őket, a *Világosság* hasábjain. A legnyilvánlatban és a legélesebben épp a képzőművészeti tárgyú cikkeiben fogalmaz. Egy másik kiállítás kapcsán – ezúttal nem a hivatalos, hanem az amatőr, illetve laikus „státusú" hivatalos dogmatikus bírálókkal hadakozva – írja meg *Válasz egy képrombolónak* című jegyzetét (*Világosság*, 1946. augusztus 9.), a lap művészeti rovatvezető-

jeként utasítva vissza az ellenséges hangú olvasói levelet, a primitív támadást a mai festészeti törekvések ellen. Emlékeztet a századeleji Szabolcska-Ady szembeállításra, az Ady-elutasításra, majd az „elfajzott művészet” hitleri tételét idézi. Jékely itt már nem ismer kiméletet: „Őn az – válaszolja az öntelt levélírónak, a kor szomorú termékének –, aki a természet és a művészi tükrözés hűségének felmérése közben megszámlálja a bajusz szőreit, az arc bibircsait. Őn művészetet keres, de saját lelke fakóságától nem találhat.” A (néhánykor sajnos hivatalosan is támogatott) kispolgári izléssel szemben Jékely Zoltán büszkén mutatja fel minden igaz művésszel közös szabadságvágyát, az alkotás alapfeltételét, indítékát: „A művész, ha valóban az, egyet jelent a szabadsággal. Minden műve indítvány az időnek, vagy magával viszi, vagy elejti a mulandóságba. A művész keres, kutat, önmagát is elemeire bontva, festékeit oldva, keverve, lázasan igyekszik a halhatatlanságra lehető legalkalmasabbá tenni műveit. Ebben a munkájában nem érheti gáncs, parancs, erőszakos beavatkozás. S ebben költő, festő és szobrász vagy zeneszerző édestestvér.” Az alkotás szabadságát védi akkor is, amikor a dühös levélíró által megbírált tárlat értékeit egy korábbi pillanatképben világítja meg. Az erdélyi képzőművészek, magyarok és románok közös, a Nicolae Balcescu és a Józsa Béla Athenaeum rendezésében Kolozsvárt megvalósított kiállításáról van szó, amelynek „tökéletesen sikerült az erdélyi jelenkori képzőművészetének európai igényességét bizonyítani. A felvonultatott művek, melyek egész Erdély tájanyagát és típus-kincsét felölelik, stílusokban és felfogásukban egy határoktól és más emberszabta korlátoktól függetlenül kulturális hajszálcsövesség tanúságai. „A szellem csakugyan oda száll, ahova akar.” A „csakugyan” a tárlatismeretetés címére (is) utal („A szellem oda száll, ahova akar”. Világosság, 1946. július 13.), s a továbbiakban részletesebb magyarázatot fűz hozzá, a saját hagyományok talaján kibontakozó közös és különböző, egyedi jegyeket írja le: „A kiállítás a hatalmas európai összefüggéseken belül a két erdélyi nép művészi megnyilatkozásait is olyanformán hozta egymás közelségébe, hogy az azonosságok és eltérések egybevetése szinte magától kínálkozik. Az eltérések azonban, a magyar és román nép hagyományaihoz s mai festőnemzedéke érdeklődési köréhez mérten, szembeszökőbbek a megfeleléseknél.” Érdekes, részben igazolható kultúrtörténeti magyarázatot talál az általánosabb érvényű különbségekre. „Mindenekelőtt jellegzetes eltérés mutatkozik a magyar művészek változatosabb és átéltebb tájkép-érdeklődése s a románok egyénibb és színesebb arckép-élményei közt. Ez utóbbi jellemvonás tán a mai román író- és művésznemzedék határozottabb, francia kultúrán nevelkedett lélektani beállítottságából következik.” Méltatja a magyar szobrászok teljesítményét, de a román Vlasiu munkáit is, s a már halott Nagy István és az egészen fiatalon elhunyt, olasz származású Tasso Marchini festészetével való újratalálkozást a tárlat eseményének nevezi. „A kiállítás egészében véve a szellem, az alkotás diadalát hirdeti háborúk, testvérharcok, szegénység és békétlenség felett.” Cikke végén Jékely a történelmi abszurdításokra döbönt rá, amelyek furcsa módon keverednek a hétköznappal, a megszokottal: „Hogy pedig román és magyar alkotások együtt diszelegnek s nem verik le egymást a falról, nem zuhannak egymásra acsarkodva – ezen már legfőbb ideje volna nem csodálkoznunk!”

Két biztosan és egy feltételesen Jékelynek tulajdonítható műkritika meg egy interjú tartozik még a *Világosság*ban fellelhető képhez, az erdélyi piktúra körképéhez az inkább tájékoztató jellegű *Beszélgetés Szervátusz Jenővel* (1946. július 17.), a Kovács Zoltán kiállítását egyértelmű elismeréssel fogadó, aláíratlan újságcikk, 1946. június végén („Számottevő művészi körökben Kovács Zoltánt mint az új nemzedék egyik legnagyobb ígéretét, legtehetségesebb tagját és legnagyobb kifejező erővel rendelkező művészt tartják számon”), ugyanez év júliusában pedig a „jz”-szignóval közölt, személyesebb hangú méltatás az Egry és Barcsay rokonának érzett festőről, akinek fejlődése Jékely szerint „attól függ, hogy mennyire engedi be látomásai rendszerébe s mennyire képes víziós fokon kivetíteni a korszak mindannyiunkat foglalkoztató élményeit”. (*Nyugtalan tevékenység* Világosság, 1946. július 8.) „A magyar festészet József Attilájá”-ról, Nagy Istvánról szintén „jz.” kézjeggyel közöl esszét (*Egy halhatatlan erdélyi festőművész: Nagy István*. Világosság, 1946. július 15.). József

Attila tájverseinek boruját véli felismerni Jékely a Nagy István-pasztelleken, önarcképén pedig „ugyanaz a felvetettfejű dacosság és befelefordulás”, mint a költőén. Hasonlítja a festőkhöz is: „Az elődök közül Mednyánszkyhoz és Ferenczyhez áll közel, az újak közül pedig Kovács Zoltánban véljük felfedezni folytatását; de ezeknél tragikusabb és derűtlenebb. Ez már az a fajta nagyság, melynek tartalmából az optimizmus a keletkezés pillanatában száműzetett...” Igaztalannak érzi e nagyszerű művészt körülvevő hallgatást; elfeledték még életében, és öngyilkossága sem irányította rá a figyelmet. (József Attila költészetére legalább azóta figyelnek.) Jékely ettől a kiállítástól – amely az erdélyi festészet tárlatán belül külön teret szentelt a Székelyföld nagy művészeinek – döntő változást vár a Nagy István-értékelésben. (Itt mintha a költőtárs lelkiismeretfurdalása is hangot kapna; tény, hogy a *Világosság*ba írt utolsó Jékely-cikkek egyik legjobbika megelőző József Attila-elemzéseire, utalásaira rimel, egy gazdagon motívált, egységesnek bizonyuló esztétikai életmű szerves részeként.)

VI. A nagy Hiány jele

Jékely Zoltán megválását a *Világosságtól* nem jelenti be szerkesztőségi közlemény, ő sem búcsúzik, versben vagy publicisztikában. 1946 augusztusa még lendületes munkában találja, minden második-harmadik lapszámban jelen van (névvel vállalt, yn. vagy jz. kézjeggyű, a szerkesztőség nevében írt jegyzettel, interjúval, kritikával, műfordítással). De ekkor születik *Másodvirágzás* című verse – Benedek Marcellnak ajánlja, „az erdei találkozás emlékére” –, az egyik legjellegzetesebb, maradandó szépségű Jékely-elégia, amelyben múlt, jelen és jövő sejtetően kavarog a látszólag nyugodt felszín mögött.

Az ősz latinkönyves tógásdiákja
 már bevonult zordon kollégiumába,
 de idekint próbát tesz még a bős nyár.
 Tarlók felett langyos szellő terelget
 öröklétnek szánt magvakat. Közöttük
 madárcsontvázként ödöng az ökörnyal.

A pásztor bölcsen ül s botot farag,
 rombuszt formál a nagy Hiány jeléből...
 Az élet és halál keveredése
 hol hitbe ringat, hol kétségbe dönt,
 s minden jelre mohó figyelmezővel
 barangolok magamban idefönt.

Felcsaptam a lét s nemlét mérnökének,
 bottal jeleket rovok útamon,
 s mint a kettétört életű egyének,
 továbblésem célját kutatom.
 Az imént egy sápadt harangvirágban
 megszólalt búsan réglátott apám –
 mint Aeneas az alvilágban,
 kapdosok most is árnyéka után...

Jönnek gonoszjáró napok. Kioltom
 a tüzeket, elborítom szemem,
 s maradék emberi mivoltom
 katalepsziás álomba teszem.
 Fatolvajok rémült takarodása
 figyelmeztet: itt már minden hiába,
 egy békés, bibliai tájra vágyom,
 Káldeába, Mezopotámiába.

A költő másodvirágzó szentlászlófüvek kék csillagai közt jár a tengerarcú augusztusi ég alatt, a természet és a természetben élő ember minden rezzenését, gesztusát éberen figyeli, értelmezi.

(A vers a Jékely-kötetekben dátumozott, időhöz és helyhez kötött; de ajánlása, valamint árnyalati finomságú részletei, konkrétizálható „nyersanyaga”, motívumai révén anélkül is pontosan behelyezhető volna az életműbe.)

A *Világosság* 1946. szeptemberi és októberi lapszámaiban összesen háromszor találkozunk Jékely Zoltán írásaival: a *Móricz Zsigmond ébresztése* című antológia irodalompolitikai súlyú méltatásában (szeptember 9.) az *Erdély-trilógia* szerzőjének pár évvel korábbi, „esetleg orákulumértékű” feljegyzéseire kérdez rá; *Az ember tragédiája* halványra, pontosabban harsányra sikeredett kolozsvári előadását bírálja szeptember 15-én, az utolsó Jékely-cikk pedig apró recenzió (*Tisztítóüz. Holló Ernő versei. Világosság, 1946. október 4.*). Információkat azonban még szerezhetünk Jékelyről az 1946-os évfolyam későbbi számaiból is. A Romániai Magyar Írók Szövetsége október 22-re és 23-ra tervezett kolozsvári rendezvényének műsorelőzetesében (az október 19-i *Világosságban*), amely Gaál Gábor (bevezető), Benedek Marcell és Kisbán Miklós fellépését is hirdeti, Senkálzsky Endre színművész szavatai közt egy-egy Kiss Jenő-, Jékely- és Tompa László-verset ígérnek; a program egészét pedig így jellemzik: „Az irodalmi esten magyar írók és művészek hallatják alkotásaikkal Erdély magyar lelkiismeretének szavát.” Egy másik beharangozó újságcikk (*Román és magyar írók találkozása Kolozsváron. Világosság, 1946. november 7.*) a küszöbön lévő esemény, a román Nemzeti Színházba meghirdetett közös est kapcsán szintén úgy beszél Jékelyről, mint idetartozóról. („Ellátogat hozzánk Victor Eftimiu, a Román Írók Szövetségének elnöke, akinek Viaszszárnyú angyalok című regényét Jékely Zoltán most fordította le magyarra.”) Még inkább ezt hallhatjuk ki egy következő napi beszámolóból (*Az erdélyi magyarság szellemi kibontakozásáról beszélt Gaál Gábor az Írószövetség ülésén*); a „Művészet – Színház” rovat aláíratlan cikke szerint Gaál Gábor, a Romániai Magyar Írók Szövetségének új elnöke a múlttal való leszámolást és az egység megteremtését sürgette, Méliusz József pedig mint főtítkárra a gyakorlati kérdésekről, friss bukaresti tapasztalatairól szólt. Jékely ez utóbbi beszámolóban éppenséggel élhelyen szerepel. („Nagy az érdeklődés a magyar könyvek iránt. Jékely Zoltán A halászhok és a halál című könyvét már lefordították, Nagy István Oltyánok unokái és Asztalos István Író a hadak útján című művei most vannak fordítás alatt.”) Decemberben Hegyi Endre két cikkében is említi Jékelyt: a *Bécsi szerelem* című Eftimiu-regény (ez a végleges cím!) recenziójában a remek fordításért, *Az 1946-os esztendő mérlege az erdélyi magyar irodalomban* összefoglaló értékelésében pedig (*Világosság, 1946. december 25.*) háromszor is: a Józsa Béla Athenaeumnál megjelent kötet. *A halászhok és a halál* s a marosvásárhelyi Bolyai-kiadásban napvilágot látott *Minden mulandó* prózáját, illetve újjólag a regényfordítást emelve ki az évi terméskből.

Tulajdonképpen nincs ebben semmi meglepő, hiszen az 1946-os erdélyi irodalmi évben Jékelynek még megkülönböztetett szerepe volt. Könyvei mellett ő maga is jelen van mind a Magyar Népi Szövetség országos kongresszusa alkalmából rendezett székelyudvarhelyi könyvnapokon (1946 júniusának végén), mind a júliusi kolozsvári könyvnapok eseményeken. *Magyar szívdarab* című cikkében Szemlér Ferenc (*Világosság, 1946. június 24.*) így jellemezte a Józsa Béla Athenaeum kiadványait: „... az Asztalos Istvántól Jékely Zoltánig terjedő iven ott feszül irodalmunk népi és városi jelentkezésének teljes szívdarabja.” Az udvarhelyi írószövetségi közgyűlésen nem kerül ugyan be Jékely az új választmányba (mint ahogy Benedek Marcell sem), írói tekintélye azonban mit sem csökken. A kolozsvári könyvsátrak közt készített „gyorsriport” (*Világosság, 1946. július 13.*) Nagy Istvánt, Kisbán Miklóst, Kacsó Sándort, Kós Károlyt – és Jékelyt szólaltatja meg. „Mit ír szívesebben, verset vagy prózát?” – kérdi a *Világosság* riportere (még) szerkesztőtársát. A válasz figyelemre méltó, a rövidesen bekövetkező státus-változtatás miatt is: „Újabban prózát. A jó vers írásához több magányosság kell, mint amennyivel a mai erdélyi írók összessége rendelkezik. Nem szakítottam a verssel, csak óvatos vagyok, nem akarom erőltetni a dolgot.

A prózához csak élmény szükséges, vershez az „alkotás” alapfeltételei, mely[ek] manapság jóformán egyikünknek sem áll[nak] rendelkezésére.”

Mégis, az 1946. június 22-én meginduló *Utunk*ban verssel jelentkezik Jékely – tehát elsődleges műfajában. A *Virágének*, a *Perseus*, egy Apollinaire-fordítás (*Háborús levél*) tanúskodik róla, hogy nem adja fel átmenetileg sem a költészetet, főképpen pedig nem vonul sértődötten vissza, amiért az újonnan alakult szerkesztő bizottságból (Szentimrei Jenővel, Szabédi Lászlóval, Berde Máriával együtt) kimaradt. Az *Utunk* előtörténete, az egyéves halasztás, módosulás okainak felfejtése nem ide kívánczik (Mózes Huba tett közzé néhányat a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1976. 2. számában a fellelt dokumentumokból, az „összekötő szöveget” azonban elmulasztotta megírni), tény azonban, hogy a kéthetenként, Gaál Gábor szerkesztésében megjelenő irodalmi lap hasábjai egyelőre nyitva állnak minden jelentős író előtt, Jékely előtt igencsak.

Az első *Utunk*-szám közli tehát a *Virágéneket*; az eredetileg még Szentimreitől tervezett *Üzenet (Eltűnt barátaim)* nyilvánvalóbban kötődött a vesztt háború hangulatához, de az új indítás sem merő optimizmus:

Felhők futnak, hetek rohannak;
hiába vártam, nem történt csoda.
A május ellovan. Olyannak
érezem magam, mint a hulló virág,
melyet nem ért termékenység pora.

De gyökeremet mélyebbre ereszttem,
új májust várok, mint az évelő,
mely tetszhaloítként várja a napot,
midőn a szívós, ébredő gerezden
a boldogság piros gyümölcse nő.

Hegyen át, völgyön át
hajt e zsi bongó harci láz.
S ha testem egyszer elpihen:
s kivált
lélek tán folytatja tovább,
mint amikor a katona
otthagya lerogyott lovát
és új paripára veti magát.

A kötetben közölt első versszak két módosulást szenvedett: a „hetek” helyére „napok” került, „a hulló virág” pedig „hervadó virág”-gá változott. Nem nélkülözhetetlen, ám érthető módosítások. A második szakasz első sorának ellentétezése viszont erőteljesebb volt az 1946-os *Utunk*ban, mint a véglegesként kezelt variánsban:

(A javított, kötetbeli sor: „De gyökerem még mélyebbre ereszttem”; a „még” visszavesz valamit az állításból, megszelidíti a költői önvizsgálatot, az „s” kötőszó beillesztését a második sor elejére ugyanilyen irányba hat – mintha Jékely utólag védekezne, mentené korábbi magatartását. Amire természetesen nincs szüksége!)

Július 6-án, a második *Utunk*-számban *Erdélyi könyvnapok* címmel részletek olvashatók új könyvekből; Jékelyt a *Két grótnő halászni megy...* képviseli, *A halálszok és a halál* lapjairól. Az ugyan itt induló ankét (*Megkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?*) második július 20-i közleményében nyilatkozik Jékely Zoltán mulandó és örök, helyi és egyetemes viszonyáról. A következő *Utunk*ból, az augusztus 3-ából sem marad ki, szellemes, éles kroit közöl (*Kivételezés*) az idő változásáról tudomást nem vevő költőtársról, a végérvényesen anakronisztikussá lett dzsentrí figurákról. A *Perseus* dinamikus, „a nagy idő-hüllő”-vel szembenéző verssorai pedig 1946 szeptemberében búcsúznak „az álmódó világ”-tól. (Az *idősárkányhoz* című Jékely-kötet 1945-re keltezi az *Utunk* I. évfolyamának 7.

számában megjelent verset.) Itt szólal meg utoljára Jékely Zoltán Kolozsvárt a saját költő-hangján. Az Apollinaire-én még egyszer halljuk, október 12-én (*Utunk*, I. 9. sz.) – mint ahogy előzőleg a Mauriacén is szolt (*Párizs*, 1942. *Utunk*, I. 0. sz.). A későbbi, jóval későbbi években vendégként még vissza-visszatér e hetilap hasábjaira, de az már nem tartozik történetünkhöz.

A cezúrára magyarázatot több oldalról kereshetünk – az itt bőven idézett verses és prózai, publicisztikai szövegek talán ugyancsak segítenek az oknyomozásban. Jékely távozása előtti hangulatát, gondolatait azonban különös élességgel világítja meg az *Utunk* 1946. július 20-i számában olvasható nyilatkozata: „Az irodalomnak ma inkább, mint valaha, kötelessége volna megmutatni a jelenségek örök arculatát. Az igazi művész szűrőszerkezet, a valóság desztillálója; a zajló élettől, a hétköznapi szürke borzalmaiból csak a halhatatlanság intimációit tartja meg; jól tudja, hogy a többi elhull, megfakul. S nincs nagyobb művészttragédia, mint amikor az ember saját művén észleli az elmúlás térhódítását, valahogy úgy, ahogy a gazdasszony tapogatja drága verthajú kenyerének penésztelepeit.

Az erdélyi magyar irodalmon napjainkban gyanús foltok ütköznek ki. Félős, bűnhődni kell mindenkinek, aki nem volt képes egyetemes látókörre szert tenni s a libaúszató-patak sodrát összetévesztette a Duna vagy a Tenger áramával. A tájszólásos irodalom, csekély kivétellel, folklorisztikus különösséggé merevedik; a pátriárkális anekdotizálás már csak meszesedő szíveket kenetet; a rímjátékra épült nosztalgias szülőföld-líra morzsolódik, mint a szecesszió gipsz-füzerei, a szociográfikus szépirodalom pedig esztétikai fogyatékoságai miatt nem elégíti ki...

Kinek-kinek meg kell találnia az eszközt, mely segítségével lénye javát az erdélyi akolból a világ szabad térségeire terelheti.”

A fokozódó szellemi-művészeti beszűkülés éveit Jékely Zoltán már nem szülőföldjének tájain élte meg; messziről és mégis közelről figyelte jóslatainak időleges valóráválását, majd a megújulás jeleit, a maga harcát azonban külön kellett megvívnia. Életműve lezárulása után, ma már aligha vonható kétségbe, hogy Jékely megtalálta az eszközt, amelynek segítségével lénye javát a világ szabad térségeire terelte. Ám nem úgy, hogy elszakadt – elszakadhatott – a szülőföld örökségétől. És ebbe az örökségbe beletartozik az a két esztendő is, a nagy várakozások és újító remények, történelminek ígérkező nyitások kora, amelyet Kolozsvárt a *Világosság* művészeti szerkesztőjeként töltött. A nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumtól és a Farkas utcától a *Termésig* és az újságírói penzumot kiszabó redakcióig a História újra és újra megragadta a költő kezét, sőt tulajdonképpen sosem is engedte el. A szűken mért tér és a nem túlságosan nagylelkű idő körülhatárolta írásait, mélységben azonban nem állta útjukat határ.

Elkötelezettségéről vallott Jékely akkor is, amikor a már idézett interjúban egyéni prózastílusát próbálta körülírni: „Ha van nekem ilyen – nyilatkozta 1968-ban –, vagyis saját prózanyelvem, akkor természetesen Erdélynek köszönhetem. Apám enyhén székelyes mondatlejtése (a szókincs erőltetése nélkül), nagyanyám, anyám kolozsvári, mondókákkal sűrűn fűszerezett civisnyelve, a vasárnapi istentiszteletek Károli-bibliás nyelvkincse, székelyföldi vagy kalotaszegi osztálytársaim jóízű, csavaros-népies tájnyelve, Alsó-Fehér megyei szolgálólányok történetei, Benedek Elek Itt-sem-volt, ott-sem-volt mesevilágának nyelve, körülbelül ez lehetett a már elklektikus alap.” A budapesti nyelvészeti stúdiumok, Krúdy és néhány francia író hatása ehhez adódott hozzá. (Költői nyelvéről ugyanezt mondhatta volna.)

És ez érvényes a költészet vagy a próza nyelvén ránk örökített gondolataira is.

VÉGE

ENYEDI GYÖRGY KÍNAI UTAZÁS

(Újra Kínában) Három éve jártam először Kínában, akkor még nem „magyar színekben”, hanem ENSZ szakértőként. Rövid ideig tartó út volt; Pekingen kívül csak Tiencinbe – s persze a Nagy Falhoz – jutottam el. A kulturális forradalom utáni átmeneti állapot éppencsak kezdett átbillenni a reformok felé. Még mindenki a jól ismert kék zubbonyt viselte, de a fiatal lányok már színes sálakat kötöttek; felbukkant néhány utcai árus, a televízióban egy-egy hirdetés; a meglátogatott kommunában már bevezették a „felelősségi rendszer”-t, vagyis a munka szerinti részesedést, ami már a kommuna egalitáriánus alapelveinek feladását jelentette.

1984-ben azután a Kínai Társadalomtudományi Akadémia küldöttsége járt hazánkban s két napot Pécsen is töltött. Egyezményt írtak alá – egyelőre szerény méretű – együttműködésről a Magyar Tudományos Akadémiával s meghívtak egy magyar társadalom-kutatókból álló küldöttséget, hogy kínai kollégáikkal találkozva, az együttműködési témák lehetőségeit tárja fel. E hat főből álló delegáció egyik tagjaként tértem vissza Kínába.

Az első látogatás óta eltelt három év alatt olyan méretű változások indultak el, amelyek nem egyszerűen érdekesek, de amelyek – egymilliárd lakosú országról lévén szó – az egész világ-fejlődésre nagy hatást gyakorolhatnak. Kialakulhat a szocialista társadalom-építésnek hatékony, a fejlődő országok vagy legalábbis az ázsiai fejlődő országok viszonyaira szervesen ráépülő formája. A tőkés világ egyik, talán a legfontosabb modernizációs központja Kelet-Ázsiában bontakozik ki (Japánban és Japán körül). Lesz-e ázsiai típusú modernizáció a szocialista világban is?

(Az ázsiai modernizáció) „Modernizáció” alatt azt a gazdasági-társadalmi folyamatot értem, amelynek során az agrártársadalom iparivá, majd „ipar utáni”-vá (poszt-indusztriális) alakul át. E folyamat átalakítja a gazdaságot, a társadalmi viszonyokat, a települési viszonyokat, az emberi értékrendet.

Ez a folyamat Nyugat-Európa ipari forradalmával indul el. Alapképlete jól ismert: létrejön a gyáripár, a lakosság a mezőgazdaságból az iparba, a falvakból a városokba tödul; majd a technikai fejlődés, a magas munkatermelékenység lehetővé teszi, hogy a közvetlen termelő szférában egyre kevesebben, a szolgáltatásokban, különösen pedig a modern gazdaság működéséhez olyannyira szükséges szellemi-szervezési háttérágazatokban egyre többen dolgoznak. A nagyvárosi tömörülés fellazul, a lakosság jelentős része korábbi rurális térségekbe települ ki, a falu és a város civilizációs szintje lényegében kiegyenlítődik. Ez a fejlődési modell települ át az amerikai kontinensre, s ezt a fejlődési modellt követik a kelet-európai szocialista országok is. A szocialista társadalmi viszonyokból fakadó sajátosságokat: a kollektív tulajdont, a központi tervezést és a centralizált irányítás más formáit az *utolérésre*, a modernizáció késedelméből fakadó hátrányok felszámolására mozgósítják. Kelet-Európa évszázadok óta a Nyugat-Európához való felzárkózásra tesz meg-megújuló kísérleteket; a szocialista társadalmi átalakulást is ennek esélyének tekinti. Jóllehet a szocialista ideológia eltérő társadalmi célokat fogalmaz, ám az ehhez szükségesnek tartott gazdasági színvonalat mégis a nyugat-európai gazdasági modernizáció útján törekszik biztosítani: a gazdaság szerkezetében, az alkalmazott technológiában, újabban a gazdaság szervezésében is a „modern” megnevezést a nyugat-európai (vagy az onnan átszármazott észak-amerikai) minta kapja. (A kelet-európai népesség is jelentős részben a mintához tartozó fogyasztási szerkezetre törekszik). A felzárkózás megtorpanása, az elmúlt években egyenesen az újra jelentkező, sőt fokozódó elmaradás készíti egyre erőteljesebben az európai szocialista országokat gazdasági mechanizmusuk felülvizsgálatára.

Az ázsiai modernizáció sok szempontból más. Az ázsiai modernizáció úttörője, Japán kezdetben átvette az európai-amerikai technológiát, a fejlett országok közoktatásának vagy üzleti életének számos szervezeti formáját is. Ám valójában a modern

nagyipar szervezete – az életre szóló munkaszerveződéstől a belső munkaszervezésig – a japán társadalom hagyományaiban gyökerezett. A gazdasági modernizáció irányában is megelégték a hagyományok folytatási lehetőségét a pontos, türelmes, a művészi tökélyű kézi munka felhasználását a mikroelektronika és a robot-technika bámulatos méretű fejlesztésében.

A japán fejlődési modell továbbterjedt Kelet- és Dél-kelet-Ázsia más országaiba is. Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapur – amelyeket a nemzetközi közgazdasági szakajtó tréfásan a „négyek bandájának”, komolyan „gyorsan iparosodó országok”-nak nevez – az elmúlt évtizedben, míg a világ legtöbb országát válságok gyötörték, szédületes tempójú fejlődést, felzárkózást értek el a japán modernizációs modell alkalmazásával (s mögöttük már más országok is jelentkeznek).

A japán – talán most már mondhatjuk: ázsiai – fejlődési modell felépítéséről, a sikerek forrásáról, arról, hogy a hagyományokra épülés e hagyományok számunkra ellenszenves, retrográd elemeinek átvételét is jelentette, könyvtárnyi szakirodalom jelent meg, de magyarul is rendelkezünk néhány jó könyvvel, tanulmánnyal. Van azonban egy, nézetem szerint igen fontos elem, amellyel egyik szerzőnél sem találkoztam. Ennek megfogalmazását több évtizedes, az egész világra kiterjedő falusi kutatásaim alapján kockáztatom meg. Ez pedig a következő: a japán (ázsiai) modern ipari társadalom szervesen ráépül egy többezer éves agrártársadalomra. Természetesen nem egyenes folytatója, sok régi hagyományt s morális értéket váltott fel újakkal, nem kevés konfliktust keltve, de alapjában átmentette a kifinomult mezőgazdasági munkakultúrát, a munka erkölcsi értékét, a falusi társadalmon belüli *tisztelet*en alapuló hierarchiát. Ezzel pedig előnyhöz jutott az európai/amerikai modernizációval szemben, amely az agrártársadalommal való gyökeres szakításon alapult. Amikor csodálkozva nézzük a televízióban, hogy a japán nagyvállalat alkalmazottai munkakezdés előtt elénekelik a cég indulóját, vagy arról olvasunk, hogy a textilipari vállalat kiházásítja s hozománnyal látja el munkásnőit, vagy hogy a fantasztikusan hatékonyan dolgozó ipari vállalatok gyakorlatilag alig alkalmaznak anyagi ösztönzést, hanem a fizetés az alkalmazottak életkorát követi – akkor itt nem valami kikényszerített helyzetről, vagy vállalatszerkezeti trükkéről van szó. A falusi szolidaritás él tovább, amelyben a munka – haszontól függetlenül – erkölcsi kötelesség, az időseket tisztelik, a fiatalokról gondoskodnak, s a faluhoz tartozás a családi kötelékhez hasonló erősségű érzés.

Hogyan vált ez lehetségessé? Egyrészt azért, mert Ázsiában nem volt európai értelmű feudalizmus, amelynek társadalmi viszonyait az ipari fejlődés érdekében szét kellett volna zúzni. Az ázsiai termelési módban a társadalmi hierarchia magasabb szintjeire nem a földtulajdon, a vagyon, hanem a közösség által elvárt szolgálat – vallási szolgálat, katonai szolgálat, tanítás és bíraskodás – juttatott fel egyéneket. Azután, a többezeréves intenzív öntözéses mezőgazdaság olyan munkakultúrát fejlesztett ki, amelytől nem volt nagyon idegen az ipari munkakultúra. Ez a hagyományos mezőgazdaság ismerte a jól szabályozott, a résztvevők egyenlőségén alapuló kollektív munkavégzést, hiszen a falusi földközösség fennmaradt, és bizonyos, öntözéssel összefüggő munkák – az öntözőcsatornák karbantartása, az öntözőművek bővítése, a víz elosztása – közös munkavégzést és közös megegyezést kívántak. Elengethetetlen volt a pontos, hibátlan munka, az optimális időben végzett öntözés vagy betakarítás, hiszen ez az öntözéses dél-délkelet-kelet-ázsiai régió évezredek óta tömöríti az emberiség nagy részét, élelmezési egyensúlya rendkívül törekeny. Végül, a mezőgazdasági munka kevésbé szezonális jellegű, a földek egész évben munkát adnak, hiszen az övezet – kevés kivétellel – szubtrópusi éghajlatú, tehát egy évben (öntözéssel) két, kedvező területeken három termés is betakarítható.

Ezzel szemben az európai mezőgazdasági munkakultúra idegenebb az ipari munkától. A munkaritmus időben nagyon változó, s napi beosztása a parasztcsalád megítélésétől függ; a rendkívül nagy munkabefektetés időszakát a holt szezon, a kevesebb, és nem a földeken végzett munkavégzés időnye követi – a mérsékelt éghajlat évszakokra oszlásának megfelelően. Különösen idegen volt a mezőgazdaságból kikerült munkavállalók számára az ipari munka Kelet-Európában. Az idényjelleg még

erősebb. Az önálló parasztgazdálkodás múltja rövid – Oroszországban a jobbágy-ság intézménye a múlt század utolsó harmadáig kitart –, elterjedtek a külterjes, gondos munkát kevésbé igénylő nagybirtokok, és egyes országokban, közöttük hazánkban is, az agrárnépesség jelentős része földnélküli, mezőgazdasági bér munkás vagy cseléd volt. Ez a földnélküli réteg, a szélsőséges kizsákmányolás elleni egyetlen védekezésül, nagy jártasságra tett szert a teljesítmény-visszatartásban. A szocialista iparosítás társadalmi körülményei, a parasztság erőszakolt átáramoltatása az iparba, a falusi társadalom megítélése méginkább lehetetlenné tették az iparosítás szerves ráépülését a korábbi agrárkultúrára. A szakítás teljes volt, a szakítás okozta egyéni megrázkódtatások súlyosak, s ez a modern ipari munkakultúra teljes kibontakozását is gátolta.

Jóllehet a mezőgazdaságból az iparba való átmenet *szükségszerűen* radikális változásokat jelentett, elvetettünk hasznosítható tradíciókat is, a gyökeres szakítással megnehezítettük saját modernizálásunkat. Ez a teljes szakítás részben a falu iránti politikai bizalmatlanságból, részben a nyugat-európai minta szerkezeti-szervezeti követéséből (például a nagyvállalat abszolút értékű emeléséből) fakadt. Pedig az a tény, hogy a szocialista iparosítás kezdetén mindegyik kelet-európai ország nagy tökehiányban szenvedett, ám bővében volt falusi munkaerőnek, esélyt adott volna sajátos modernizálásra. Ilyen lett volna az intenzív munkát igénylő kisüzemi feldolgozóipar falusi elterjesztése, amely egész iparunknak és településhálózatunknak egészségesebb szerkezetet adott volna.

Képes lesz-e Kína erre a régi hagyományokat is felhasználó ipari modernizációra? Ez lehetséges, a feltételei ennek éppen úgy adottak, mint Japánban voltak. Japánnal szemben Kínának nagy előnye jelentős nyersanyag-gazdagsága, és óriási belső piaca – a külső gazdasági feltételekre tehát kevésbé érzékeny. Annak is vannak jelei, hogy már tett lépéseket a japán típusú műszaki fejlődés irányába – elég megállni a pekingi bevásárló utca egy elektronikai szaküzlete előtt, ahol a személyi számítógépektől a video berendezésekig a kínai elektronika elismerésre méltóan széles gyártmánykálája megtalálható. A kínaiak a nagyvárosokba is bevitték hagyományos paraszti szorgalmukat – mindenki sűrű-forog, valami munkával serénykedik. A kínai feldolgozóipar termékei jó minőségűek. Az ország persze igen szegény, és kevés a korszerű felszerelése – ám ami van, azt elég jól működtetik, következetes fejlődés esetén Kína a jövő évszázadban világ gazdasági nagyhatalom lehet. De vajon mire fogja felhasználni megnőtt gazdasági erejét? Nem lesznek-e túlzott világpolitikai ambíciói? A megnőtt gazdasági erő a népjólétet szolgálja-e, vagy a hadsereg arzenálját duzzasztja-e fel? Fontos kérdések, amelyekre a válasz nem ismeretes. Kína számos fejlődő országban bővíteni igyekszik befolyását, s különösen szeretné Hátsó-Indiát (Laoszt, Vietnámot és Kambodzsát) ellenőrzése alatt tartani. Támogatja a bukott Pol Pot rezsim katonáinak a kambodzsai kormány elleni fegyveres harcát s állandó nyugtalanságot tart fenn a vietnami határon. A pekingi angol nyelvű napilapban olvastam egy tömeggyűlésről, ahol a vietnami határvillongások során megsebesült három kínai katona számolt be hőstetteiről, „a vietnami inváziósok elleni harcban”. A vietnami „inváziót” persze Pekingben sem veszik komolyan, de a háborús hangulat keltése – mely egy bő évtizede a városi óvóhely építésekkel hisztérikus méretű volt – máig sem enyhézt el nyomtalanul.

(*A reform: csábítások és csapdák*) Kínában kitüntetett figyelmet kap a magyar gazdasági reform: szakirodalma is, fejlődésének cik-cakkos útja is. Kínai delegációk sora érkezett a magyar gazdaságirányítás tanulmányozására hazánkba a közelmúlt néhány esztendőben. A magyar „reform-közzgazdák” népes csapata kapott már kínai meghívást. Nem volt olyan fogadás, szakmai találkozó, ahol vendéglátóink ne hangsúlyozták volna a magyar reform értékét a szocialista gazdasági irányítás korszerűsítése számára.

Belső gazdasági reform és külgazdasági nyitás – nagyon leegyszerűsítve ez Teng Hsziao-ping és híveinek programja a kínai gazdaság megújulására. A meghatározó szerepű, idős kínai politikus – bár formailag nincs fontos hatalmi funkciója – nem csekély belső politikai ellenállást leküzdve valósítja meg programját. A

„régí gárda”, Mao erős hívei, kiszorulnak a hatalomból, Teng igyekszik kádereit a hatalom széles körébe „beültetni”. Szecsuan tartomány volt a reform első kísérleti terepe; a tartományi pártbizottság korábbi első titkára ma Kína miniszterelnöke.

A reform a mezőgazdaságban haladt leginkább előre. A városban – ezzel a nagyiparban – 1985 és 1990 között kívánják elterjesztetni az új gazdálkodási rendet, bár – pl. a magánkereskedelem formájában – már ott is jelen van.

A falu gazdasági-társadalmi szervezete – a maoista koncepciónak megfelelően – évtizedeken át a népi kommuna volt. Ez területi – mintegy járásnyi – szervezet is volt, egybefolyt benne igazgatás, termelés, közszolgáltatás – ám különös jellemzője volt a termelés kollektív szervezése és a javak *egyenlő*, pénzforgalom nélküli elosztása. A kommuna kötelező beszolgáltatási rendszeren át „táplálta” a városokat, ahonnan némi iparcikkhez jutott – de alapvetően önellátó volt, élelmiszerből, egyszerű iparcikkekből, maguk szervezték az iskolázást, egészségügyi ellátást stb. A kommuna e működése nem egyszerűen a szocialista egyenlőség utópisztikus megvalósítási kísérlete volt. Azt hiszem, illő a kommuna érdemeit is említeni: nevezetesen, hogy a Föld egyik legszegényebb országában alapvető élelemmel, hajlékkal és ruhával ellátott egymilliárd embert. A kínai gazdaság modernizálása előtt indokolt volt egy olyan fejlődési szakasz, amely mindennekelőtt a legsúlyosabb szegénységet, az éhezést, a tömegpusztító járványokat számolja fel. Lehet, hogy – az ideológiai szövirágok lefejtése után – a kommuna-rendszernek ez volt a pragmatikus célja. Ezt a célt mindenesetre teljesítette – s ez nagy teljesítmény volt. Magam számos fejlődő országban jártam, Kinánál lényegesen gazdagabbakban is, és mindenütt megrendítő volt a tömeges nyomor, a rosszul táplált, beteg gyermekek jelenléte, a koldusok izsonyú csapata. Nos, a koldusokat a rendőr elkergetheti a főútvonalakról, de az már sokat jelent, hogy mindenütt egészséges, tiszta, gondosan (bár szegényesen) öltöztetett gyermekeket láttunk. Amikor egy társadalom még a létfenntartás szintjén van, a differenciálódás, azaz egyes rétegek fogyasztásának kiemelése csak más rétegeknek a létminimum alá szorítása árán történhet meg. A kihulló rétegeket csak az „egyenlődsí” mentheti meg. Ám ez csak átmeneti segély lehet, a gazdaság előrehaladásának ösztönzéséhez a differenciálás szükséges.

A kínai kommunák megszűntek. Feladatukat részben a – járási jellegű – köz-igazgatás vette át, gazdasági szerepkörüket a szövetkezetek. A mezőgazdasági szövetkezetek működtetik a kommunák korábbi építőiparát, feldolgozó iparát is, jelentős tehát a kiegészítő tevékenység.

A szövetkezetek földje közös tulajdonban maradt, ám családi művelésbe került. A családok meghatározott (általában 0,1–0,3 hektár) földterület művelésére, ill. az azon termelt termékmennyiségnek a szövetkezetnek történő átadására kötnek szerződést. Ennek fejében a munkaegységhez hasonló pontokat kapnak (s a pontokra pénzt), a többlet-termékkal szabadon rendelkeznek. A kisparaszti családi munkaszervezet visszavitele a kollektív gazdálkodásba jelentősen növeli a munkaintenzitást, s jelenleg a munkabefektetés fokozása a gazdasági növekedés fő forrása. A magyar kollektivizálás után is, a családi rész-művelés bevezetése, az úgynevezett nádudvari módszer jelentette az első pragmatikus lépést a kolhoz-modell módosítása felé. Jól-lehet Kinában a hagyományos öntözőgazdálkodás keretében csaknem túlnyomórészt kisparcellás művelés folyik, a *kizárólagos* családi művelés akadályozza a nagyüzemi jellegű művelés lassú terjedését, a gépek használatát. Némi zavarok az öntözésnél is jelentkeznek, nehezebb a feltétlenül szükséges kollektív munkák, – pl. az öntözőcsatornák tisztítása – megszervezése. Csökkent valamelyest az öntözött rizsterület is, mivel egyelőre a rizs csak a kötelező beszolgáltatás csatornáján keresztül értékesíthető. Ezek a problémák jelzik, hogy mely irányban szükséges a reform továbbvitele. Az egyik irány: a falusi piac létrehozása. Ezért a közeljövőben a kötelező beszolgáltatást felváltja a szerződéses termelés. A másik: a nagyüzemi művelés fokozatos terjesztése. Ennek új csírája lehet a részművelést végző parasztcsaládok már jelentkező géphasználati társulása. Azután: a családi művelés újra megnövelte a családi munkaerő értékét. Ahol a munka a fő befektetés, ott a nagy család nem teher, hanem ellenkezőleg: tőkét helyettesítő erőforrás. Ezért a kínai kormány drákói

demográfiai politikája – az egy-gyermekes család-moddal erőltetése – aligha egyezik a falusi érdekekkel.

A falu alapvetően ma is önálló: a parasztek fő termelési célja családjuk táplálása. A falusi pénzjövedelmek igen csekélyek: az évi átlagos családi pénzbevétele 310 júan, mintegy 6000 Ft. 1978 óta a paraszti jövedelmek megduplázódtak, s már elérik a városi jövedelmek felét. A nagyvárosi piacokra könnyen eljutó parasztcsaládok viszont – zöldség, gyümölcs, baromfi árusításával – jelentős jövedelemre tesznek szert. Ez lehetővé teszi háztáji gazdaságuk piac-irányú specializálását. Különösen a tengerparti szabadkereskedelmi övezetek, vagy Honkong és Macao piacára – tehát jelentős vásárlóerejű piacra – termelő parasztek vannak kedvező helyzetben. Hivatalosan bátorítják e kezdeményezéseket – a kínai lapokban a „munka hősei” mellett egyre inkább a „vállalkozás hősei” a példaképek –, ám a reform-ellenes kínai funkcionárius méltatlankodik: veszélyben a munkásosztály hatalma, gazdagodnak a parasztek. Ugyanezt a jelszót tüzték lobogójukra a magyar reform-ellenes csoportok is 1971-től. Valójában persze az a fájdalom, hogy a gazdaság egyik szektora kicsúszik a centralizált, direkt beavatkozásokat kedvelő ellenőrzés alól, s ezzel az ellenőrök hatalma csökken. Egyik pekingi beszélgetésünkön panaszolta egy vezető besorozási tisztviselő a parasztek gazdagodását. „A probléma azért is súlyos – mondotta –, mert a lakosság 80%-a paraszt”. „Nos – felelte szellemesen delegációnk vezetője –, mivel ilyen magas a parasztek aránya, elmondhatjuk: ha gazdagodnak a parasztek, gazdagodik a nemzet”. Valóban, a kínai ipar akkor erősödhet meg igazán, ha 800 millió parasztnak lesz annyi jövedelme, hogy rendszeresen vásároljon iparcikkeket. Ez a munkásoknak is elemi érdeke.

Amióta a parasztek kezdenek ártermelők lenni s iparcikkeket vásárolni, számolni is megtanultak. Az alacsony felvásárlási árakat fel kell emelni, hogy a szerződéses termeltetés keretében is előállítsák a megfelelő gabonamennyiséget. Az alapvető élelmet adó gabona bősége lehetővé teszi az állattenyésztés arányának fokozatos növelését. Ez mindegyik hagyományos öntöző kultúrának gyenge pontja. Egy hektár földterület növénytermesztés esetén több embert tud eltartani mint intenzív – tehát takarmánytermesztéssel társított – állattenyésztés esetén, ezért ilyen állattartásra alig van lehetőség. Kínában ugyan sok a sertés és baromfi, Indiában pedig a szarvasmarha, de ezek csak házi, termelési hulladékokon, a természetben összeszedett táplálékon élnek, rendszeres takarmányozást alig kapnak. Még a gazdag Japánban is kevés húst fogyasztanak (bizony méregdrága), bár ott a tenger elégséges fehérje-táplálékot nyújt. Az állati fehérje fogyasztás pedig nemcsak a gasztronómiai változatosság szempontjából fontos: a felnövekvő nemzedék szellemi és fizikai *alkalmassága* a modernizálás végrehajtására jelentős részben ettől is függ.

A falusi ipar jórészt a mezőgazdasági szövetkezetek keretében működik. Az ipari és kereskedelmi „mellétevékenység” a mezőgazdasági szervezetek bruttó termelési értékének 1/4-ét adja. A mezőgazdasági szövetkezeti iparban 60 millió ember dolgozik, átlag 10 fős telephelyeken.

A kínai reform eddigi gazdasági eredményei látványosak. A közvetlen termelői érdekeltség megerősítése megnövelte az élelmiszertermelést. 1980 óta a kínai mezőgazdaság termelése évi 8%-kal növekszik, ami páratlan teljesítmény. Élelmiszerjegy csak gabonára (rizs, liszt, köles) van, de ezek a termékek szabadpiacon is vásárolhatók. Az élelmiszerjegy inkább az országon belüli utazáskorlátozás egyik ellenőrzési formája – ugyanis csak a lakóhelyen használható fel –, sem mint az élelmiszer-szűkösség jele. Kína alapvető növényi termékekből netto exportort lett. Az üzletek, főleg pedig a szabadpiacok nagy élelmiszerválasztékot nyújtanak, a Csengdu-i (Szecsuan tartománybeli) szabadpiac egyenesen elkápráztatott bőségével. Az étkezési lehetőségek is változatosak – az utcai lacikonyhák tömegétől a legkülönbözőbb fokozatú éttermekig. Az országon belüli szállítási hálózat gyengén fejlett, ezért a piacokon többnyire a városkörnyéki termékeket kínálják.

Az infrastruktúra elmaradottsága a további kínai fejlődés gátja. A gazdaság „túlfűtött”: az ipari termelés gyors növekedése energiahíányt okoz, túlterheli a közlekedési vonalakat, kikötőket, fokozza az import-igényt, sorra keletkeznek a szűk

keresztmetszetek. El is határozták a gazdasági növekedés fékezését, az 1984. évi 26⁰/₀-ról 1985-ben 14⁰/₀-ra...

A kínai reform valós társadalmi problémákat is felvet, ez nemcsak a konzervatív körök sopánkodása. Ezek itthon is bőven ismertek: a munkateljesítmények és jövedelmek elszakadása; a reform gazdasági veszteségeinek szociális problémái; a fogyasztásnak kulturális magatartássá válása, amely sem a tradicionális értékrendnek, sem a szocializmus elképzelt értékrendjének nem felel meg. Nyilván rögös, kiigazításokkal tarkított lesz a kínai reform útja is.

(*A kínai társadalomtudomány*) Érthető, hogy Kína „ultraforradalmár” éveit, amelyek a kulturális forradalomban csúcsosodtak ki, legjobban az oktatásügy és a tudomány sinylette meg. A szakemberek hiánya a modernizációnak még sokáig gátja lesz. Ezen a helyzeten nagyszámú – főleg fejlett tőkés országokba küldött – ösztöndíjassal próbálnak javítani. Ám ezzel sem lehet segíteni azon a tényen, hogy a kutatóintézetekből s egyetemekről több tudós generáció hiányzik. A – szakmai értelemben – vezető tudós réteg idős, ők jórészt, még a forradalom előtt külföldön, vagy az 1950-es évek elején szocialista országokban (főleg a Szovjetunióban) szereztek diplomájukat. Hiányzik a középgeneráció, amely általában a kutatás legnagyobb terhet viseli és a fiatalokat tanítja; a fiatal generáció nem egyszerűen tapasztalatlan, hanem nagyon gyengén képzett, nyelvtudása is rossz.

Az ideológiai csatákban a társadalomtudományokat különösen súlyos veszteség érte. A természettudományi kutatóhelyek – három év előtti benyomásaim alapján – hamarabb lábra álltak, jobban kiépültek, kutatási programjaik pontosabban megfogalmazottak. A társadalomtudományi kutatóhelyek kisméretűek, bizonytalan célúak, több társadalomtudományi diszciplína egyszerűen hiányzik.

Ez persze csak egy rövid tanulmányúton szerzett benyomás, érvényes ítélethez hosszabb idő – s kínai nyelvismeret lenne szükséges. Amellett vendéglátóink csak az intézetek vezetőivel ismertettek meg – Pekingben is, vidéken is –, magukat az intézeteket nem kerestük fel, a személyes kapcsolatfelvétel korlátozott volt. A vendéglátók arra bátorítottak, hogy vidéki, illetve tartományi tudományos akadémiákkal is vegyük fel közvetlenül a kapcsolatot, amit szívesen megtettünk. A Csengdu-i Társadalomtudományi Akadémia szakértői keltették a legjobb benyomást. (Mielőtt megmosolyognánk e „vidéki” akadémiát, emlékeztetek, hogy a tartománynak bő százmillió lakosa van...) Érdekes volt a kapcsolatfelvétel a csak 1985 őszén létrehozott Tibeti Társadalomtudományi Akadémia delegációjával, amelynek ez volt az első nemzetközi kapcsolata. Az Akadémia főtákará kínai nemzetiségű. A tibeti tudósok zömmel lámák (buddhista szerzetesek), hiszen a tudományokat korábban csak kolostorokban művelték. A tudomány még ma is jórészt vallásfilozófiát, történelmet, tibeti nyelvészetet jelent. Lhasza-i vendéglátóink hangsúlyozták: jelképesnek tartják, hogy első nemzetközi kapcsolatuk a magyarokkal alakul ki, hiszen „a tibetológia tudományát egy Csoma nevű magyar alapította meg”. Hozzátehetem: a magyar tibetológusok nemzetközi híre ma is nagyon jó. Delegációnk tagja volt T. F. akadémikus, világhírű sinológus, akinek sikerült egy modern tibeti nyelvet tanító tanár Magyarországra küldését elérnie. (Nagyon restellte, hogy az általa beszélt tizenvalahány nyelv között csak az *ó-tibeti* szerepel, a mai tibetit nem érti...) Fogadnak fiatal magyar kutatókat is a jövőben, egyelőre nőket nem, a tudomány Tibetben még „hímnemű”...

Mi érdekelte kínai kollégáinkat? Mindenekelőtt s újra meg újra: a gazdasági reform, eredményei, nehézségei, társadalmi következményei. Ez nem felszínes kíváncsiság volt: valóban nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar reformnak. Kornai János – aki különben néhány héttel előttünk járt Kínában – írta: „A magyar közgazdászok olyan kivételes helyzetben vannak, hogy közelről figyelhetnek egy, a történelemben egyedülálló kísérletet. Úgy vélem, kötelességünk információkat adni e kísérletről, nemcsak látványos sikereiről, hanem kevésbé lelkesítő nehézségeiről is”. A magyar reform nemzetközi jelentőségű: főleg olyan fejlődő országok figyelmét érdemli meg, amelyek nem a külföldi tőke függésében keresik modernizálásukat –

fontos agrárszektorukat pedig nem akarják kitenni a központosított tervutasításos rendszer hátrányainak. Tapasztalatainkból meríthetnek a kelet-európai szocialista országok is.

Azt nehezen lehetett megállapítani, hogy a hallottakról mi volt a véleményük. Újra meg újra kérdeztek, válaszainkhoz nemigen fűztek kommentárokat – legfeljebb a kérdések együttes csokra sugallt közvetve valaminő ítéletet.

(*Falvak és városok*) A Kínai Népköztársaság a Föld legfalusibb és leginkább nagyvárosi országa. 800 millió ember él falun – ez a világ falusi népességének 1/3-a. Ugyanakkor 15, egymilliónál népesebb, továbbá 28 fél- és 1 millió közötti lakosságú nagyvárosa van, és ezzel is megelőz minden más országot.

A statisztikai városi népesség-arány 20⁰/₀, ám a nagyvárosi agglomerációk igazgatási területén sok paraszt is él. A nem-mezőgazdasági városi népesség aránya mindössze 13⁰/₀! A nagyvárosi lakosság az elmúlt 30 évben több mint kétszeresére nőtt – a fővárosé, Pekingé 1,9 milliőről 4,6 millióra – a városok túlszűfolttá váltak, részben erős iparosításuk, magas természetes szaporodásuk, és a lakásépítés hosszan tartó elhanyagolása következtében.

Az alacsony városi népesség-arány magyarázata a kis- és középvárosi hálózat gyengesége. A falusi települések tengerébe gyakran átmenet nélkül, idegen szigetként ékelődnek be a nagyvárosok. Ez a fejlődő országok jellegzetesen torz település-szerkezete.

A gazdasági váltással párhuzamosan a kínai településpolitika is átalakult. Korábban az egyik alapvető cél a „fogyasztó” városok „termelő” városokká való átalakítása volt. Ezért jelentős ipart telepítettek, sajnos gyakran a városok központi területére is: ez volt a népességnövelés egyik fő gerjesztője.

A „fogyasztó” város átalakítása részben indokolt volt, hiszen a fejlődő országok nagyvárosai meglehetősen élősdi jellegűek, jelentős részben a falusi termékek közvetítő kereskedelméből, a terjedelmes bürokráciából élnek. A városi iparosítás egyúttal a munkásosztály kibővítését vagy létrehozását is célozta a szocialista rend hatalmi központjaiban. Végül, a kínai kommunisták erős gyanakvással kezelték a forradalom előtti városi lakosságot (a kínai forradalom jórészt parasztfelkelés volt az elnyomó városok ellen) és megpróbálták részben kicserélni.

A városi lakásépítések az 1950-es évek derekától két évtizeden keresztül állandóan csökkentek. Az elmúlt 6–8 évben látványosan felgyorsultak az építkezések. A korábbi kizárólagos állami lakásépítés mellett megjelentek a vállalati-hivatali és magán-erős városi lakásépítések is. Néhány év azonban nem pótolhatta évtizedek mulasztásait. Egy városi lakosra ma kb. 4 m² lakóterület jut, 0,5 m²-rel kevesebb, mint 1949-ben.

A mai településpolitika a magas falusi népességarányt olyan realitásnak tartja, amelyen a nagyvárosok további felduzzasztásával káros lenne változtatni. A modern Kínában is viszonylag magas falusi népességarányt képzelnek el, ahol a falut átszövi a kisipar és a helyi szolgáltatás is. Kiemelkedő feladatnak tartják a kis- és középvárosi hálózat kiépítését, s ezzel a városi szolgáltatások közelebb vitelét a falusi lakosokhoz. A városi népesség-arány növekedését elsősorban a falusi központok várossá válása szolgálja.

A nagyvárosok népességnövekedését jelentősen mérsékelni – Peking esetében megállítani – kívánják. A belterületi ipar kistávolságú – az ún. bolygóvárosokba történő – decentralizálását is tervezik. Nagyobb méretű nehézipari üzemeket aligha fognak egyhamar bezárni és áttelepíteni, de az új üzemeket már a bolygóvárosokba telepítik.

A kínai településpolitika változása számos ponton egyezik a magyar településpolitika új vonásaival – mint ahogyan a gazdasági reformok elveinek egyezése is fel tűnően hasonló. Ez az analógia is sejteti, hogy új településpolitikánk megfelelően illeszkedik a reform-folyamathoz.

Kínában többen élnek, mint a többi szocialista országban együttvéve. Gazdasági erejének növekedése, társadalmi rendszerének korszerűsödése a szocialista világrendszer erejét növeli. Érdemes Kínára figyelni.

HÁBORÚ — FORRADALOM — FASIZMUS

*Az olasz fasizmus kezdetei**

Könnyen azt hihetnénk, hogy az Olasz Szocialista Párt maradt a legközelebb a szocialista elvekhez, amikor – szemben a „hazafias” álláspontra helyezkedő munkáspártokkal, vagyis a II. Internacionáléhoz tartozó pártok nagy többségével – az „abszolút semlegesség” talajára helyezkedett. Mindenesetre az olasz szocialisták zöme legalább nem állt be a háború támogatóinak sorába. Ez a körülmény később, a háború végefelé és befejezése után gyümölcsözőnek is bizonyult a párt tömeghatása szempontjából.

Az 1914-es valóság azonban távolról sem volt egyértelmű. A semlegesség, amit az olasz kormány háborús beavatkozása, 1915. május 24. után a párt úgy fogalmazott át, mint „a nem támogatni és nem szabotálni” jelszó politikáját, tulajdonképpen a nemcselekvést, a semmittevést fejezte ki. Az olasz forradalmi szocialisták ugyanazt a passzivitást tanúsították, amit már a „vörös hét” idején is. A háború kérdésében egy szocialista párt előtt az aktív politikai cselekvésnek két útja nyílt: vagy nemzeti alapra helyezkedik és akkor esélye van az országos politikába való bekapcsolódásra és a reformista-nemzeti koncepció képviselésére a hatalom sáncain belül, vagy a háborút úgy veti el, hogy egyúttal szembefordul a polgári állammal, s amikor ezt teszi, közvetlenül felkészül a forradalomra. Az előbbi utat követő munkáspártok a két világháború között többnyire kormánypártokká yáltak. Az utóbbi utat Lenin és az oroszországi szociáldemokrácia bolsevik szárnya vállalta, s e körülménynek – az ország általános helyzete, belső problémái mellett – minden bizonnyal nagy szerepe volt abban, hogy a forradalmi fordulat ott végbe is mehetett. Közismert viszont, hogy míg a forradalom egyik hatékony emelője éppen a háborúellenesség volt, az új állam azzal volt kénytelen kezdeni tevékenységét, hogy évekig védelmi háborút folytatott. Más körülmények között került sor a forradalmi megoldás kipróbálására Magyarországon, de a hadviselés nem maradt el ettől a kísérlettől sem.

Az olasz párt azon munkálkodott, hogy elkerülje a választást. Így újból elárulta politikai gyámoltalanságát; egy olyan tulajdonságot, amelynek okai még megfejtésre várnak. A forradalmi megoldásra a háború kezdetén világszerte kevesen szavaztak, de Olaszországban csekély volt a számuk még azoknak is, akik egyáltalán felismerték a választás szükségességét. E kevesek közé tartozott Mussolini, s ez a tény előtörténete ismeretében nem meglepő. Tudjuk, hogy számolt a világháború lehetőségével. Kropotkinhoz hasonlóan úgy vélekedett, hogy a háború megingatja a benne résztvevő államhatalmakat, ez a tény pedig kaput nyit a forradalom számára. A nagy katasztrófa-lehetőség tehát az ő szemében szorosan hozzákötődött a valószínű nemzetközi összeütközéshez, amely ime, elkezdődött. A kérdés az volt, hogy Mussolini akar-e élni a várt alkalommal és ha igen, milyen módon akarja ezt tenni.

Maga a háborús helyzet fokozatosan alakult ki. Ferenc Ferdinánd 1914. június 28-án történt meggyilkolása után azonnal feszültség és idegesség keletkezett a nemzetközi légkörben, de az események határozott irányt mégis csak július végén, Ausztria–Magyarország ultimátuma és a szerb elutasítás által vettek. A háború augusztus első napjaiban szélesedett ki világháborúvá.

Olaszország ugyancsak kínos helyzetbe került a háború kezdetén. Szövetségi szerződés kötötte ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchiához és Németországhoz.

* Részlet a Kossuth Kiadónál megjelenő munkából.

Kötelezettsége tehát a Monarchiához fűzte, az egyetlen államhoz, amellyel szemben területi követeléseket állított fel. Ráadásul ezt úgy kellett volna teljesítenie, hogy az osztrák szövetséget úgyszólván egyetlen társadalmi réteg sem támogatta az országban. A paraszt tömegek csakúgy, mint a munkások, őszintén háborúellenesek voltak, a középrétegek többsége számára pedig éppen a Habsburg hatalom volt és maradt az első számú ellenség. Ilyen körülmények között a szocialista párt semlegességi politikája a háború kitörésekor voltaképpen egyet jelentett a Monarchia nemtámogatásával, és ez egybehangzott nemcsak a munkásosztály antimilitarizmusával, de a szélesebb közvélemény túlnyomó többségének hangulatával is.

Ebben az időben, a háború érlelődése idején és legelső napjaiban, Mussolini maga is helyeselte a semlegességet, mint a Monarchia támogatásától való tartózkodást. Magánbeszélgetésben azonban hangot adott annak a véleményének, hogy a szocialista pártnak nem szabadna eleve becsuknia maga előtt az ajtót arra az esetre, ha a háborúba Olaszország a másik oldalon, vagyis Franciaország oldalán lépne be. Ez a nyilatkozat már jelezte, hogy Mussolini nem veti el feltétlenül a háborúban való részvételt, s hogy a kérdést két oldalról vizsgálja: a háborút előkészületnek tekinti ugyan a leendő forradalomra, de nem közömbös aziránt, hogy Olaszország milyen szövetségben éli át e háborút, vagyis nem közömbös a nemzeti szempontok iránt.

Mussolini a kritikus hónapokban az Avanti hasábjain követte ugyan a pártvezetőség irányvonalát, de azt némi nagyvonalúsággal kezelte. A július végi válság idején sürgette a vezetőség összehívását, mert biztosítani akarta, hogy a párt idejében alakítsa ki álláspontját. A vezetőség azonban csak augusztus 3-án ült össze. Akkor, amikor a kormány már kinyilvánította semlegességét. Így a szocialista párt csak a nyomdokait követhette az abszolút semlegesség proklamálásával. Ez ráadásul ugyanazon a napon történt, amelyen a német hadsereg megtámadta a semleges Belgiumot, és ezáltal alaposan megváltozott mind az olasz semlegesség értéke, mind a lakosság hangulata.

Mussolini ezt követően már nem tartotta magát szó szerint az abszolút semlegesség politikájához. Különbséget tett a hadviselők között: az egyik oldalon „a teuton horda” „brutális militarizmusa” és a másikon azok között, akik a rablókkal szemben „saját házukat” védelmezik. Szót emelt az Avanti!-ban nem csak az áldozattá vált Belgium mellett, de védelmébe vette a francia szocialista Gustav Hervét is, aki antimilitarista múltját megtagadva hirtelen honvédő lett.

Az antant iránti szimpátia 1914 augusztusában erősödni kezdett Olaszországban, s az országos közhangulat visszahatott Mussolinira is. Kénytelen-kelletlen s egyre nehezebb szívvel vette tudomásul pártja passzivitását. Az Avanti! tükrözte a pártvonalat, de Mussolini éreztette kételyeit. Egy beszédében a helyzetet nyitottnak tekintette és leszögezte, hogy Franciaországgal szimpatizál.

Ettől kezdve csak úgy záporoztak rá a mindenféle célú és irányú gyanúsítások megjegyzések. Volt aki azért vádolta kettősséggel, mert le akarta járatni, és volt aki megpróbálta rávenni a végleges színvállásra. Egyesek vissza akarták tartani a nemzeti tábornoktól, mások éppen hogy oda kívánták csalogatni. Egy hét leforgása alatt e cikkek hatására Mussolini gyanússá vált a szocialista vezetők többségének szemében, holott ekkor még valószínűleg nem született meg elhatározása a pártvonalal való szakításra.

Habozott-e, taktikázott-e, vagy mások – például Balabanoff – hatására cselekedett-e, amikor e híreszteléseket átmenetileg ultravonalas magatartással próbálta elhallgattatni, nem tudjuk megmondani. Tény azonban, hogy szeptember 22-én Mussolini fogalmazta a párt nyilatkozatát a semlegességi politikáról. 25-én pedig megjelentetett egy cikket, amely a leghatározottabban védelembe vette a teljes semlegességet. Az is tény, hogy a cikket csak kb. egy hónap választotta el attól a másiktól, amelyben viszont szembeszállt a semlegességi politikával, s amely által megtette az elhatározó szakító lépést.

A két időpont között folyt Mussolini „leleplezése”. Elsősorban a baloldali interventisták, a beavatkozás hívei igyekeztek rászorítani a nekik kellemes nyilatkozatra. Mussolini rosszul védte mind a pártvonalat, mind önmagát. Október 5-én

pedig a Giornale d'Italiának adott nyilatkozatában már elismerte, hogy Lombardo-Radice professzorral folytatott levelezésében többek között ezt a mondatot írta le: „Ha Olaszország meg akar mozdulni, a szocialisták részéről ez nem fog akadályokba ütközni...” Magyarázatként hozzátette: „A valóság az, hogy a szocialista semlegességet kezdettől fogva és nagyon fontos érdekeknél fogva nyilvánvaló „részlegesség” jellemezte: vagyis bizonyos értelemben „kondicionált”. A semlegesség Kelet felé egy dolog, Nyugat felé más dolog. Rokonszenvező Franciaországgal és ellenséges Ausztriával.”

Végül is, jól tudva, hogy október 18-án kezdődik Bolognában a pártvezetőség értekezlete, ugyanezen a napon megjelentette az Avanti!-ban „Az abszolút semlegességtől a cselekvő és eredményes semlegességig” c. cikkét. Ezzel letette az asztalra kártyáit. Kifejtette, hogy a teljes semlegesség kényelmes, de negatív fogalom. A pártot „nirvánai nyugalomhoz” juttatja, de egyúttal „cinikus közömbösségbe” fullasztja a politikát. Rámutatott – és joggal –, hogy a háború ellenzése a forradalomra való felkészülést tenné kötelezővé. „Hogy elkerüljük a háborút – írta – le kell vernünk – forradalmi módon – az államot.” Ámde – folytatta gondolatmenetét – a háborút ebben az esetben a forradalomnak kellene elkezdenie. Már csak azért is, hogy megvédje önmagát a központi hatalmak valószínű restaurációs kísérletével szemben. Ez a fogalmazás félreérthetetlenül teszi a Mussolini által felállított alternatívát: vagy nemzeti háború az adott kormány oldalán a forradalmasodás későbbi reményében, vagy forradalom, amely a háborút nem teszi elkerülhetővé, de veszélyezteti a nemzeti győzelmet. Mussolini az előbbi megoldást választotta.

A kortársak is, az utókor is kereste e pálfordulás okait. Többféle választ adtak. A szocialisták első, pontatlan magyarázata az volt, hogy Mussolinin a tőkések – olaszok és franciák – lefizették. E választ bizvást elejthetjük. Nemcsak azért, mert a napfényre került iratok nem támasztották alá, de azért is, mert voltaképpen nem ad magyarázatot. Lépése következményeként Mussolini egy főszerkesztői állást egy másik főszerkesztői állásra cserélt fel, és ebből nem származott anyagi előnye. Ezzel szemben arra ítéltetett – pontosabban szólva: arra ítélte önmagát –, hogy szakítson múltjával, kettébe törje karrierjét, s megváljon egész addigi környezetétől, amelynek segítségével „valaki” lett. Mindezt a teljes bizonytalanságért kellett vállalnia. Ilyet épeszű ember még akkor sem tesz, ha anyagilag lehetővé válik számára, hacsak nem áll lépése mögött mélyebb és fontosabb indíték.

Több életrajzírója felteszi, hogy Mussolini rájött: a társadalom adott feltételei között, a kapitalizmus adott szakaszában, a forradalom illúzió. Ez lett volna fordulatának igazi mozgatórugója. A forradalom aktualitását valóban több úton is el lehetett vetni. Elvileg el lehetett vetni azon az alapon, hogy az olasz társadalmi valóság, vagy hogy az egész tőkés világ nem érett rá. Ezen a talajon állt a reformizmus. Ha tehát egy reformista vagy centralista az 1900-as években általában és következképpen 1914-ben sem látta Olaszországot érettnek a forradalomra, úgy ezt kapcsolatba hozhatjuk a társadalmi valóság elemzésével. Éppen Mussolini esetében azonban nincs erre módunk. Mussolinin mint tudjuk, nem volt reformista. Nemcsak reformista nem volt, de elvei az olaszországi tőkés rend tüzetes elemzésével sem függtek össze. Megengedhetnének továbbá, hogy a legutóbbi hetekben vagy napokban történt valami, ami Mussolinin rádöbentette forradalmi várakozása illuzórikus voltára. Ilyen lehetett volna a „vörös hét”, de ezzel kapcsolatban Mussolini nem adta jelét semmiféle rádöbbenésnek. Ellenkezőleg, éppen a forradalom aktuális voltát szűrte le belőle, s tovább fáradozott a dinamikus vezető élcsapat létrehozásán. Tegyük fel végül, hogy – mint egyesek megfogalmazták – Mussolinin azért lett fasiszta vezér, mert nem lehetett a szocialista párt vezére. Azért mondott volna le tehát a forradalomról, mert nem volt módja a passzív vezetés lecserélésére és az irányítás kézbe vételére. Erre az engedne következtetni, hogy Mussolini megpróbálta megnyerni a pártot saját álláspontjának, s csak akkor távozott a pártból, amikor távoznia kellett, vagyis amikor kísérlete megbukott. Ez a magyarázat tetszetős, de súlyos kételeyeket hagy maga után. Először azért, mert a valóságban Mussolini nem tett erőfeszítést a párt álláspontjának befolyásolására. Ennek inkább az ellenkezője történt. Ha

Mussolininek kevés volt az esélye arra, hogy a pártvezetést a forradalmi útra rávegye és a forradalom előkészítését a kezébe ragadja, úgy ehhez képest századrésznyi sem maradt a nemzeti útnak való megnyerésére. Ő, aki minden jel szerint egészen jól megtanulta, hogyan kell előkészíteni és megnyerni egy csatát a pártfórumokon, most teljes egészében szakított a szokásos és eredményes taktikával. Másodszor kétélyeket támaszt ez a felfogás azért, mert Mussolini nem igyekezett híveket szerezni a párton belül. Álláspontját nem terjesztette elő megvitatásra. Arról utólag sem követelt vitát. Valójában egyáltalán nem szállt vitába, nem kérte illetékes fórumok összehívását, barátainak a rendkívüli kongresszus összehívására tett javaslata felett átsiklott. Mussolini a szocialista párttal olyan játszmát játszott, amelyet nem akart megnyerni. Minden egyes jelenség és jel arról árulkodik, hogy Mussolini számolt a szakítással, sőt szakítani akart. Méghozzá nem a forradalom kérdésében akart szakítani – ami egyébként minden valószínűség szerint nem is vezetett volna szakadásra –, hanem a háború kérdésében. Mind a szakítás, mind annak módja Mussolini és nem a párt álláspontjától függött. Mussolini ejtette el a felkeléshez vezető általános sztrájk gondolatát (1914. július végén egyszer még felvetette, de nem erősködött mellette). Tette ezt egyszerűen azért, mert a nemzeti háborúval szemben, bármit mondott is korábban, többé nem akarta igénybe venni. Éppen ellenkezőleg, rádöbent, hogy ezt a háborút támogatni akarja azon az áron is, ha ez a forradalmat a távoli jövőbe száműzi.

Ha elemzésünk nem hibás, annyi mindenesetre biztos, hogy Mussolini „rendszerének” gyökeres módosulását csak ahhoz az egyetlen változáshoz kapcsolhatjuk, amely tényleg bekövetkezett. Ez pedig nem volt más, mint a háború. Ha pedig a pálfordulást a háború váltotta ki, úgy annak mélyebb motívumait Mussolininek a nemzeti kérdéshez való viszonyában kereshetjük, és segítségül hívhatjuk személyiségének néhány, a magyarázatot esetleg megkönnyítő vonását. Idézzük fel röviden gondolkodásának azokat az elemeit, amelyek kapcsolatba hozhatók a nemzeti politikával. Láttuk, hogy Mussolini antinacionalizmusa szinte kizárólag a pángermanizmus elleni támadásokra szorítkozott, míg olasz vonatkozásban különbséget tett a nemzeti érdek és a nacionalizmus között. Az utóbbit azonosította a külső hódítás gondolatával, míg a szocialista programot társadalmi és egyúttal nemzeti programként kezelte. Sőt szót ejtett a szocializmusról, mint a nemzeti integráció eszközéről is. Tegyük hozzá ehhez, hogy az általa képviselt forradalmi ügy sokat veszített proletár jellegéből, már jóval 1914 döntő napjai előtt. Közben az egész koncepció kifelé tartott a fejlődésméletek köréből, s közelített az életfilozófiákhoz, a darwinizmushoz és az elitelmélethez. Láttuk utalásait Nietzschére, Paretora, Gobineaura. Ezt a rohamos változásoknak kitett, de a nemzetihez mindenképpen közelítő eszmei képet kifejezte az a szoros szellemi és személyes kapcsolat is, amely Mussolinit Prezzolinihez és köréhez fűzte. Ha csak és kizárólag Mussolini gondolkodási tartományát vizsgáljuk, máris azt kell mondanunk, hogy ezek az előzmények a háború kirobbanása után rendkívül megnehezítettek nemcsak egy defetista magatartást, de a semlegességet is.

Mussolini gondolatait viszont Mussolini, az ember találta ki és tárta, aki számára az elméleti rendszerek, mint tudjuk önmagukban nem képviseltek értéket. Mussolini rendszer- és intellektualizmusellenessége nemcsak azt tette lehetetlenné, hogy ő maga valaha is kerek koncepciót alkosson, de sajátos módon azt is, hogy valaha akárcsak önmagának is megfogalmazza, miben is áll gyakorlatilag az az „ügy”, amelyért egyébként nem szűnt meg harcolni. Ez az „ügy” folyamatosan módosult, s Mussolini számára – már-már úgy tűnik – elsősorban az volt a fontos, hogy legyen ilyen ügy. Egy történésznek nem lehet kenyeke a pszichológia, ezúttal mégsem tekinthet el attól, hogy legalább néhány lelki jelenségre rámutasson. Mussolini személyiségének egyik legerősebb vonása, a rendkívül erős becsvágy, kora gyermekkorától kezdve lépten-nyomon elárulta magát. Minduntalan megmutatkozott az is, hogy Mussolini kénytelen e becsvágyat kifelé fordítani, mert mihelyt a befelé fordulásra kényszerült – akár, mert a helyzet semmiképpen sem tette lehetővé, hogy excelláljon, akár mert átmenetileg nem égette valami nagy „feladat” a markát –, elkezdett mérhetetlenül unatkozni, utálkozni, gyötrődni. Melankólikus hullámai és nosztalgikus kitöré-

sei voltak, menekülésre, szökésre, utazásra, sőt még az örületre is gondolni kezdett. Kétségtelenül nem volt képes magára maradni azzal a szorongó, bizalmaflan, társtalan valakivel, aki a cselekvési lehetőség nélkül maradt Mussolini volt. Félt tőle, s igyekezett eltemetni a világ számára megalkotott superuomo figurája alatt. Kettős értelemben is szüksége volt tehát valamilyen „ügyre”, amely ettől a Mussolinitól megmentheti: szüksége volt rá, mint az önfelejtés lehetőségére és egyúttal mint arra a valamire, amibe becsvágya beköltözhet és ami által értelmet nyer. Az „ügy” vég-elemzésben sokkal inkább volt maga Mussolini, mint bármi más.

Mindez nem jelenti, hogy nem létezett az ügy, vagy – inkább –, hogy nem léteztek az egymást váltó ügyek. Léteztek, hiszen egy ember minden ideje, idege, energiája rájuk irányult. Csak éppen tartalmukat tekintve soha nem voltak annyira fontosak, hogy valaha is pontosan meg lehetett volna mondani mit is jelentenek, és így soha nem lehettek annyira lényegesek sem, hogy ne legyenek felcserélhetők.

Ha elfogadjuk a mondottakat, úgy már eléggé könnyű elképzelni, hogy mi játszódott le Mussoliniban 1914 nyarán. Ő, aki minden internacionalizmusa mellett is a nemzeti ügynek soha nem akart ártalmára lenni, a háború kitörése pillanatában vagy valamivel utóbb megérti, hogy a győzelem előtt minden forradalom defetista politikával válik egyenlővé. Ez a motívum az, ami miatt a forradalmat, mint aktualitást elejti. Ellentétesen tartja a nemzeti szemponttal a teljes semlegességet is.

Emiatt azonban 1914 októberében még túlságosan korai volt szakítania pártjával. Ekkor még nyitva állt a tárgyalások, egyezkedések, a pártpolitika módosításának ezer ajtaja. 1914 őszén Olaszországban még semmi sem dőlt el. Taktikának jó lehetett akár a teljes semlegesség, akár az „aktív semlegesség”. Minden attól függött, rejtőzik-e komoly politikai gondolkodás akár az egyik, akár a másik mögött. Mint kiderült, egyik esetben sem ez volt a helyzet. A szocialista párt a „nem támogatni és nem szabotálni” foglya lett. Ami Mussolinit illeti, közbelépett itt egy másik személyes tulajdonsága. Morfinista módjára áhította a sikert, méghozzá a pillanatnyi, mindenkori siker és az ár, a következmény, a holnap felmérésére kicsi volt a fantáziája. Nem lett volna Mussolini, ha 1914-ben képes kivárási álláspontra helyezkedni és mintegy „tartalékba” tenni magát. A Salvatorelli és Mira könyvében olvasható megfogalmazás Mussolini 1914-es fordulatának okairól, egybehangzik a fentiekkel. „Mussolini „aktivista” volt – írják –, szocialista persze, de forradalmi szocialista, ahol a melléknév többet számított mint a főnév, s akinek „forradalmi” koncepciójában a mozgalom, a lázadás eszméje megelőzte a mozgalom irányát és magának a lázadásnak tartalmát.”

A háború kirobbantása után ez az ember körülnézett és azt látta, hogy a világ megmozdult; megmozdult Olaszország, megmozdult az olasz értelmiség, ő pedig a szocialista párt rabjaként „kimarad a történelemből”. Megjelent egy olyan aktuális ügy, amellyel együttértett, és attól félt, hogy ha ezt nem karolja fel azonnal, úgy egy nem aktuális kérdés álmodozójává válik. „Itt és most” kellett döntenie, s ez a döntés – megint csak nem lett volna Mussolini, ha nem így történik – kizárólag az itt és mostra irányult. Elkerülte a dolgok mélyebb értelmét, elemzés nélkül hagyta a döntés távolabbi következményeit, a nemzeti és a szociális forradalom összekapcsolásának követelményeit. A döntés felületessége előrevetítette annak árnyékát, hogy Mussolini viszont a nemzeti eszme foglya lesz, s az általa egyelőre még gyakran emlegetett „forradalom” a mindenkori körülmények és a Mussolini számára nyíló lehetőségek függvényévé válik.

De csillapítsuk le kissé a hullámokat, amelyeket a Mussolini eset körül a kortársak és az irodalom nyomában magunk is vertünk! A Mussolini-ügy 1914-ben azért lehetett egyáltalán esetté, mert éppen Olaszországban történt meg. Mivel a szocialista és szociáldemokrata pártok többsége hazafias álláspontra helyezkedett, ezekben a pártokban senki sem jutott arra a sorsra, hogy az „aktív semlegesség” vagy a „honvédő” álláspont meghirdetése miatt kizárják a pártból, megfoszsják tisztségeitől és kétségbe vonják forradalmár vagy szocialista voltát. S valóban, az 1914-es beavatkozók 1917-ben, 1918-ban békepártiak lettek, egy részüknek nagy szerep jutott a háborút követő polgári demokratikus forradalmakban és átalakulásokban, mások

pedig ezen is túlmentek. Minthogy azonban a Mussolini-eset Olaszországban zajlott le, kifejeződött benne a helyzet egész veszedelmessége. Rávilágított ugyanis arra a tragikus szakadásra, amely a nemzeti és a szociális megújulás erői között máris keletkezően volt. Ennek legmélyebb alapját az a körülmény képezte, hogy míg a szocialista párt izolálta magát, addig a nemzeti ügyet olyan csoportok sajátították ki, amelyek szükségképpen szembekerültek vele. Ezért nemcsak Mussolini szubjektív elképzelése vagy vágya szabta meg, hogy vajon a továbbiakban meg akart-e és megmaradhatott-e a szocialistának és forradalmárnak, hanem a sajátos olasz helyzet is. Csak a létező táborokban és csoportokban volt ugyanis lehetséges helyet foglalni. Szerepe volt tehát a „másik tábor” nyomásának, s szerepük az eseményeknek is, amelyek megkövetelték a nemzeti szempont túlságosan hosszú időn át tartó elsőségét. A nemzeti ügy a háború által a mindennapi valóság, az élet része lett, míg a forradalmi jövő e valósághoz képest mindinkább egy fantom sápadt képét öltötte magára.

Mussolini első látványos fordulata elképedést és felzúdulást váltott ki a szocialista pártban, s ez teljesen érthető nem csak személyes, de ennél általánosabb és fontosabb okok miatt is. Mussolinin nem lebecsülhető népszerűség övezte és különösen sok rajongója volt a fiatal értelmiségiek között. Állásfoglalása és főként érvelése növelte emellett a párt felelősségének súlyát a passzív semlegesség politikájáért.

Bolognában a vezetőségi ülésen heves vita bontakozott ki. Mussolini többek között kijelentette: „Megérteném abszolút semlegességünket, ha lenne bátorságuk végig menni ezen az úton, vagyis kiváltani a felkelést; ezt azonban a priori elhárították, mivel tudják, hogy kudarc elébe mennének... Zsákutcában vannak és ebből kétségkívül betört fejfel fognak kijutni.”

Hosszú egyezkedési kísérlet után négy vezetőségi tag október 19-én este nekiült, hogy kidolgozzon egy kompromisszumos manifesztumtervezetet. Ezt Mussolini másnap délelőtt kerekén – és indoklás nélkül – elutasította. Határozottságából egyesek arra következtettek, hogy valamilyen szélesebb bázissal rendelkezik. A szocialista pártnak valóban volt egy kicsi töredéke, amely egyetértett vele és hasonló hűrokat pengettek a beavatkozáspárti reformisták, valamint azok, akik a háború kérdése miatt kiváltak a szindikalista mozgalomból és megalakították a Nemzetközi Akció Forradalmi Fascióját (Fascio rivoluzionario dell'azione internazionale. – Alapítóinak jelentős része csatlakozott később a fasiszta mozgalomhoz.)

Mint az események megmutatták, Mussolininek azonban nem állt szándékában, hogy politikai szervezkedésbe kezdjen. Ehelyett azon fáradozott, hogy önálló lapot indítson, s azt tegye irányvonala szellemi és szervezeti középpontjává. Egyelőre sem tömegmozgalommal, sem az interventisták (beavatkozók) összefogásával nem kísérletezett. Mindenekelőtt a „szellemi elit” kérdése foglalkoztatta, és ezen korábbi társadalomképe ismeretében nincs mit csodálkoznunk.

Végigkísértük az utat, amelyen Mussolini szemében a proletariátus „passzív tömeggé”, „számmá”, sőt „nyájjá” változott és bekebeleződött az általánosabb, szélesebb és homályosabb tömeg fogalmába. Láttuk azt is, hogy Mussolini érdeklődése a tudatos, aktív kisebbség felé fordult, amely alkalmas arra, hogy a korábinál jobb kisebbségi diktatúrát valósítson meg. Mussolini a forradalom gondolatától a puccs gondolata felé tartott. Mindazonáltal aligha módosított korábbi felfogásán, azon, hogy a 20. században a „dinamikus elitnek” szüksége van tömegtámogatásra.

E ponton, előlegezve egy keveset Mussolini jövőjéből, megengedhetünk magunknak még egy feltevést. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Mussolini ekkor csakúgy, mint a későbbi évek során, reménykedett abban, hogy a párt vezető csoportja megbomlik, egy többé-kevésbé jelentős részével egyezsége juthat, s ez egyúttal munkástömegeket is közvetít felé. Látni fogjuk, hogy e kísérletre Mussolini időről-időre visszatér majd. Ezt a kérdést azonban nem csak elméletileg, de egyelőre gyakorlatilag is a második sorba helyezte.

Mussolini 1914-ben arra határozta el magát, hogy önálló orgánumot hoz létre, amely maga köré gyűjti az új szellemi vezető csoport tagjait. E cél egyúttal érthetővé teszi, hogy nem alkudozott a szocialista vezető réteggel a kompromisszum felől,

s azt is, hogy saját ügyét nem próbálta a pártfórumokon megvédeni. A párt csak formailag szakított Mussolinivel, valójában Mussolini szakított a párttal.

Nem fordult Mussolini a rokonszenvező lelkek felé sem, részben mert amíg nem volt meg a lapja, semmivel sem rendelkezett, amit felajánlhatott volna, részben talán azért sem, mert megszeplősödött morális alapja sem volt jó ajánlólevél. Mintegy két és fél hónapig bizonytalankodott, s ez joggal volt minősíthető kettős játéknak. Véleményét csak akkor hozta nyilvánosságra, amikor meggyőződött arról, hogy a párton kívüli baloldalon jelentős interventista erők gyülekeznek. E kivárásban és taktikázásban – úgy tűnik – nem annyira sokszor emlegetett „döntésképtelensége”, mint inkább a körülményekhez tapadása, opportunitása fejeződött ki. Ezekben a hetekben Mussolini nem úgy jelenik meg szemünk előtt, mint aki fejét tenyerébe hajtva belső eszmei és lelkiismereti vizsgálódásban mélyed el. Inkább úgy, mint a múlt idők hadvezére, aki gonddal választja ki a csatára alkalmas terepet, mérlegeli a megfelelő taktikát, számításba veszi a lehetséges szövetséges csapatokat, anélkül, hogy gondolataiból és terveiből bármit is elárulna. Hacsak nem éppen a kalkulálás megkönnyítése érdekében, amolyan tapogatózásként. Hasonlatunk kiigazítást kíván annyiban, hogy a további események tanúsága szerint Mussolini egyelőre, legalábbis közvetlenül következő láncszemként még nem tételizte fel, hogy irányítója lehet a társadalmi háborúnak. Gondját valóban nem is képezhette akkoriban „a” hatalom. Egyelőre mindössze ahhoz a hatalomhoz kellett eljutnia, amelyet az önálló „interventista szocialista” napilap biztosíthatott. Egyébként ugyanis egyedül állt mint az ujjam. Elvesztette csaknem egész baráti körét, s köztük olyan férfiakat, akik évek óta támogatták. Elvesztette emellett két nő barátságát. Angelica Balabanoff sosem bocsátotta meg a csapást, amelyet Mussolini a beléhelyezett bizalommal visszaélve a mozgalomra és személy szerint őrá is mért, Leda Raffanelli pedig egyszerűen kiadta az áruló lovag útját.

Mussolini 1914 őszén sehová sem tartozott és semmilyen szervezettel nem rendelkezett. Ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy a szocialista pártvezetőség morális alapokra helyezze az ellene irányuló hadjáratot. Ezt a lehetőséget csak növelték a lapalapítás körülményei, s mindenekelőtt a siker gyanús gyorsasága. Bár az *Il popolo d'Italia* finanszírozásának kérdését részleteiben máig sem tisztázták, megállapíthatónak látszik néhány tény. Október utolsó hetében kezdett Mussolini pénzt keresni. Tárgyalt a Nemzetközi Akció Forradalmi Fasciójával, ez a kísérlet azonban nem vezetett eredményre. Sikerrel járt viszont találkozása Filippo Naldival, a *Resto del Carlino* c. bolognai polgári lap szerkesztőjével. Naldi szerezte meg az *Il popolo d'Italia* elindulásához szükséges tőkét. Olasz nagyiparosok bocsátották rendelkezésre, akik szívégyüknek tekintették egy olyan orgánum létesülését, amely a háborúba való belépést a baloldaltól támogatja. A nagytőkések szemében ennek egyébként megvolt az az előnye is, hogy a szocialista tábort megbonthatta és gyengíthette, s ez a jövőt illetően egyáltalán nem volt számukra közömbös. Kisebb összeggel részt vett a lap finanszírozásában a Tengerészeti Dolgozók Szövetsége (*Federazione dei lavoratori del mare*) is.

Mussolini azzal az önmentséggel fogadta el az olasz nagytőkések pénzét, hogy célja csak egy kérdésben, az aktuális külpolitika kérdésében esik egybe amazokéval. Még kevesebb lelki-furdalása volt a „francia pénzek” miatt. Hosszú ideig tartotta magát az a hír, hogy Mussolinist a francia nagytőke fizette le. A valóságban a francia pénz csak később bukkant fel, akkor, amikor a lap súlyos anyagi problémákkal küzdött a hazai források kimerülése miatt. A megoldáshoz ekkor Mussolini francia szocialisták segítségével jutott, és a pénz részben a francia kormány, részben a francia és a belga szocialista párt forrásaiból érkezett.

Az *Il popolo d'Italia* első száma 1914. november 15-én került az utcára 30 000 példányban és délelőtt 10 órára elkelt. A következő hónapok során a példányszám 80 000-ig emelkedett. Ez azt mutatta, hogy az első háborús évben Olaszországban sok híve volt a baloldalon, és feltehetően a szocialista párton belül is annak, hogy Olaszország ne legyen néma és tétlen szemlélője a nagy világmérfőzésnek, amely a jövőre nézve eldönti majd az európai hatalmak rangsorát és befolyását. Bár az *Il*

popolo d'Italia alcíme szerint „szocialista napilap”-ként indult, a szocialista pártsajtó ösztöztűzet zúdított rá. A főszerkesztő viszont egyelőre kitartott szocialista mivoltának hangoztatása mellett és a döntést a jövőre bízta.

November 24-én este a párt milánói szekciója drámai és tumultuózus jelenetek közepette nagy többséggel elfogadta Mussolini kizárását a pártból, s ezt a pártvezetőség 29-én jóváhagyta, de több tagja felszólalt Mussolini mellett. Mussolinist csak jelentéktelen csoportcskák követték. 1915. májusáig mégis több ezer „interventista” hagyta el a pártot, hogy csatlakozzék valamilyen, a beavatkozást sürgető szervezet-hez, fascióhoz. E távozók a baloldal egyéb részeitől érkező beavatkozáspártiakkal együtt kezdtek kialakítani egy nem túlságosan népes, de annál határozottabb és cél-tudatosabb egységet. Az interventista fasciókban Mussolini későbbi fasciónak előké-pét láthatjuk.

Ezekből a volt szocialista elemekből, továbbá polgári baloldali és volt szindika-lista „beavatkozó” csoportokból kezdett kialakulni az új, a „dinamikus elit”. Míg Mussolini számára a nemzeti út elfogadása választás kérdése volt, arra nem volt módja, hogy követőt is maga válassza meg. Izoláltságában arra sem látott lehetősé-get, hogy a polgári baloldallal felé nyúló kezeket elhessegesse, különösen, ha e ke-zek befolyásos és színvonalas emberek kezei voltak. A baloldali interventista szövet-ség azt eredményezte, hogy a távolabbi jövőbe száműzött forradalom képe már nem csak a nemzeti szempont előnye miatt távolodott a proletár jellegtől, hanem azért is, hogy a vezetésre hivatott réteg már sok olyan személyt is magába foglalt, akit sohasem érdekelt a proletár érdek és jelleg. Valamivel később „ideiglenes” és egye-lőre vitákkal terhelt kapcsolat alakult ki ráadásul az interventisták baloldala és a jobb-oldal, vagyis a nacionalisták között is. A baloldali szocialista és radikális csoportok további eltérülését elősegítette az eredeti kiindulástól, hogy visszahatott rájuk az el-lenük folytatott szocialista kampány, valamint saját arra adott válaszuk. Elősegítette maga a háború is, ami négy éven át elsősorban foglalkoztatta képzeletüket, s ami gya-korlati és szellemi tevékenységük középpontjába került.

Mussolini életének csavarja 1914 augusztus–novemberében elfordult, s a fordulat nagyobb hatást eredményezett, mint amekkorának ezidőszert magá is gondolta. Szerepet játszott benne számos körülmény: a háború kirobbanása, a szocialista párt impotenciája és a mozgalom elszigetelődésének veszélye mellett az olasz értelmiség jó részének hangulata. Ami Mussolinist illeti, megjelent benne – világosabban, mint valaha – az a törekvése, hogy a mindenkori helyzetnek megfelelő álláspont kialakí-tása segítségével – amely álláspont azonban a sajátja –, az események felszínén, vagyis cselekvőképés állapotban maradjon. Az ő megérzése szerint Olaszországban az adott helyzetben hatalmi politikát csak nemzeti alapon lehetett folytatni. Márpe-dig ő, ha nem is azonnal, ekkor már kétségkívül hatalmi politikára készült. Arra vi-szont nem volt alkalmas, hogy várokozzék egy új, elkerülhetetlen szituációra, a ma-ga megjósolta forradalmi helyzetre, vagy hogy kidolgozzon hosszú távra egy forra-dalmi stratégiát.

HAZÁNK ÉS EURÓPA

Európai regionális viszonyítások a magyar értelmiség nemzeti tudatában

A viszonyítás olyan ítéletképzés, amikor a személy valamilyen vonatkoztatási keretet vesz alapul ítélete megállapításakor. A vonatkoztatási keret lehet valamilyen tapasztalatilag meghatározott, objektív mérce, mely esetben tényítéletek kialakítására nyílik lehetőség. A vonatkoztatási keret azonban kialakulhat társadalomlélektani működések révén is, mely esetben a tényítélet értékitélet is egyben, s funkciója az lesz, hogy a személy teljes attitűd- és nézetrendszerét védelmezze, erősítse, az ellentmondásoktól megtisztítsa.

Az értékelést elősegítő vonatkoztatási keret származhat belső, illetve külső forrásból. Amennyiben belső forrásból származik, a vonatkoztatás elsősorban az előzetesen megtapasztalt siker- és kudarcélmények függvényében alakul. A külső forrásból származó vonatkoztatási keret alkalmazása pedig környezeti támpontok igénybevételeit jelenti.

Az elégedettségérzés kialakításában és fenntartásában érdekelt nemzeti tudat többféle módon biztosíthatja célja elérését. Amennyiben saját múltbeli teljesítményeit veszi vonatkoztatás alapjául, olyan sikersorozat konstruálására érezhet indítást, melyben a múlt mindig meghaladottként jelentkezik, s ily módon folyamatos fejlődés-élmény jelentkezik. A múltbeli események gondos megválogatása révén sikerlángolat állhat elő, ahol minden egyes láncszem az előző láncszemek összességéhez képest többletet, előrehaladást mutat.

Vannak azonban olyan körülmények, amikor ez a konstrukció lehetetlen, mivel nehéz olyan eseményeket találni, amelyeket a megelőző kulcseseményekhez képest sikerként lehet beállítani. Ez esetben az egyik kínálkozó út a „romlásos” nemzeti tudat konstrukciója, amikor a hajdani dicsőség föllevenítése és ébren tartása a jelenbeli sikerek elérésére biztathat. Veszélye ennek a megoldásnak, hogy könnyen pesszimizmusba, búsongásba, szorongató, némelykor már-már mazochista színezetű nemzeti önszemléltre vezethet.

A másik kínálkozó út biztonságosabb. Ilyenkor külső vonatkoztatások igénybevétele kerül sor, amikor is olyan csoportok teljesítményeit veszi az ítéletalkotó alapul, amelyeket saját csoportjához képest alacsonyan teljesítőnek lát. Ezáltal szolid sikerélmény remélhető, hiszen az önkényesen megválasztott negatív háttér előtt önnön mérsékelt teljesítményei is pozitív színben üthetnek elő.

Egyértelműbb a pozitív önértékelés megszerzése, ha a saját teljesítmények viszonyítása olyan csoport vonatkozásában történik, melyek értékelése eleve pozitív. Ez esetben az önértékelés kialakításában szerepet játszó belső és külső vonatkoztatások kölcsönösen felerősítik egymást. Kockázata ennek a megoldásnak, ha túl nagy a szakadék a vonatkoztatásul választott pozitívan értékelt csoport és a saját csoport között, hiszen ilyenkor ugyancsak előállhat a már emlegetett pesszimizmus, a lemaradás-tudat által okozott kínzó reménytelenség érzete.

Amennyiben a pozitív önértékelés semmiképpen sem állítható elő a viszonyítások játéka műveként, az adott teljesítményterület lefokozása, fontosságának lebecsülése várható. Ezáltal a megtapasztalt kudarc-élmény nem csorbitja az önértékelést, hiszen a szóbanforgó terület „jelentéktelen”, „nem fontos” a nemzeti lét megkülönböztető vonásai tekintetében „közömbös” (szélső esetben egyenesen „idegen”).

A magyar értelmiség egy nem reprezentatív mintáján 1983-ban végzett vizsgálatunk alkalmával olyan adatokat kaptunk, amelyek kapcsán a fentebb jellemzett

mechanizmusok létrehozhatók.¹ Azt tapasztaltuk, hogy a gazdaság, a kultúra és a történelem eltérő súllyal jelentkeztek a megkérdezettek nemzeti önszemléletében. Azt találtuk, hogy a nemzeti lét kritériumai sorában kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak a *kultúrának*, valamivel kisebb jelentőségűnek tekintették a *történelmi múltat*, és leginkább a *gazdaság* jelentőségét fokozták le.

A megkérdezettek külső viszonyítási ítéleteit olyan kérdések segítségével kaptuk meg, melyben arra biztattuk őket, hogy a magyar gazdaság, művészet, tudomány és történelem teljesítményeit vessék egybe a hasonló adottságú európai országok megfelelő teljesítményeivel. A „hasonló adottság” fogalmát szándékosan homályban hagytuk, hiszen ezáltal akarunk eljutni azoknak az országoknak a megnevezéséhez, melyek alapján a regionális viszonyításokat megállapíthattuk.

A következő táblázaton azt mutatjuk be, hogy miként alakultak a fenti kérdésekre kapott válaszok megoszlásai a 600 megkérdezett körében.

Magyarország teljesítményeinek értékelése

(a hasonló adottságú európai országokhoz képest, az elmúlt 15 évet véve alapul)

	átlag alatti %	átlagos %	átlagon felüli %	összesen %
munkakultúra				
és termelékenység	49	46	5	100
gazdasági teljesítmény	11	61	28	100
művészet	4	54	42	100
tudomány	12	64	24	100
sport	49	46	5	100
történelem*	66	32	2	100

* A kérdés ebben a dimenzióban az ország történelmének „szerencséségére” vonatkozott európai átlagban.

A táblázatból látható, hogy a művészetközpontú kultúra képezi azt a területet, ahol a megkérdezettek az országot leginkább teljesítőképesnek látják. A gazdasági és tudományos teljesítmények megítélésében az átlagosságra vonatkozó vélemények vannak túlsúlyban. Azonban a gazdaság lényegi mozgatórugóira vonatkozó dimenzióban (munkakultúra és termelékenység) erősen megnő (és relatív többséget alkot) azok aránya, akik Magyarországot az átlag alatt teljesítők sorában látják. Hasonlóan negatív a magyar sportteljesítmények megítélése, ami azt mutatja, hogy legalább a vizsgált értelmiségi rétegek számára a sportteljesítmények elvesztették a nemzeti érzés pozitív tartalmait generáló szerepüket.

Feltűnően kedvezőtlen a történelem megítélése, hiszen itt tapasztaljuk legnagyobb arányban azt a vélekedést, miszerint Magyarország a balszerencsésebb sorsú hasonló adottságú európai országok közé tartozik.

A „hasonló adottságú európai” országok fogalma lehetővé tette, hogy a válaszadók a viszonyításkor tetszés szerint folyamodhassanak bármelyik vonatkoztatási stratégiához. De tudni akartuk, hogy végül is milyen országokat tekintenek a megkérdezettek vonatkoztatási keretnek a különböző teljesítmény-dimenziókban. Ezért megkérdeztük, hogy mely országokat tekintik Magyarországhoz hasonlóan gazdasági, kulturális, valamint történelmi vonatkozásban. A három kérdés után azt is megkérdeztük, hogy mindent összevetve, melyik országot érzi a válaszadó leginkább hasonlóan Magyarországhoz.

A következő táblázaton azt mutatjuk be, hogy 10 ország esetében miként alakulnak az említési gyakoriságok a gazdasági, kulturális, történelmi és globális hasonlóság dimenzióiban:

Magyarországhoz hasonlóknak ítélt országok említése 0/0-os gyakoriságban

ország	hasonlósági dimenzió			
	gazdaság ¹	kultúra ²	történelem ³	globális ⁴
Lengyelország	21	53	83	37
Csehszlovákia	38	45	26	16
Ausztria	34	44	9	25
Bulgária	36	8	28	—
Jugoszlávia	17	12	14	3
Románia	16	10	13	1
Dánia	16	1	—	—
Hollandia	10	4	1	—
Svájc	2	1	—	—
Portugália	10	1	—	—

¹ A kérdésre válaszolók száma: 390

² A kérdésre válaszolók száma: 374

³ A kérdésre válaszolók száma: 416

⁴ A kérdésre válaszolók száma: 380

A fejlődési régiókat Szűcs Jenő történelmi beágyazású regionális beosztása szerint adtuk meg (1981, 314–315). Ismeretes, hogy Szűcs Jenő Európa nyugati régiójának határát az Elba–Saale folyásától délnek, a Lajta, s tovább a hajdani Pannónia nyugati pereme mentén húzódó vonal mentén húzza meg, mely már a Karoling birodalom keleti határa is volt 800 táján. Európa keleti régióját a másik póluson a hajdani bizánci birodalom kisugárzási körzetébe helyezi, melynek határa az Alduna vidékétől fel a Keleti Kárpátokig húzódott, s onnan tovább haladva a keleti szlávsgot a nyugati szlávsgától elválasztó erdőségek mentén elérte a Baltikumot is. A nyugati pólus keleti határa valamint a keleti pólus nyugati határa közé helyezi Szűcs Európa köztes régióját, melynek Magyarország is részét képezi.

E regionális beosztás szerint kódolva a Magyarországhoz hasonlóknak tekintett országokat a következőképpen alakult a megkérdezettek szerint hazánk európai elhelyezése a gazdaság, a kultúra és a történelem dimenzióiban:

*Magyarország lokalizációja Európa fejlődési régióiba**

A hasonlóknak említett ország régióbeosztása	gazdaság n=390	kultúra n=374	történelem n=416
Nyugat-Európa	52	46	16
Közép-Európa	53	71	88
Kelet-Európa	45	25	36

* A táblázat minden egyes cellája azt a százalékarányt mutatja, mely az adott régióba eső országok említőinek felel meg.

Európai regionális hovatartozás szerint kódolva a Magyarországhoz gazdaságilag, kulturálisan és történelmileg hasonlóknak ítélt országokat, az említési gyakoriságok alapján megállapítható, hogy a választók leginkább történelmi sors szerint lokalizálják Magyarországot Közép-Európába. Erőteljes az a tendencia is, hogy kulturális téren is ebbe a régióba sorolják az országot, s viszonylag leggyengébb a közép-európai régióbesorolás tendenciája a gazdaság területén.

Gazdaság és kultúra területén a válaszadók 520/0-a (n=390), illetve 460/0-a (n=374) lát hasonlóságot Magyarország és valamilyen nyugat-európai ország között,

történelmileg csupán 16⁰/₀ (n=416) említ hasonlónak ítélt nyugat-európai országot. Kelet-európai országot gazdaságilag 45⁰/₀ (n=390) ítél Magyarországhoz hasonlóknak, ennél valamivel ritkább az olyan kelet-európai országok említése, amelyek történelmileg hasonlóknak Magyarországhoz, s csak a válaszadók egynegyede lát kulturális tekintetben hasonlóságot Magyarország és valamely kelet-európai ország között.

A globális hasonlóság dimenziójában csak egy országot említhettek a válaszadók, ennek megfelelően a megoszlást is egyszerűbb értelmezni (hiszen az előző esetekben egy válaszadó egy kérdésre adott válaszában egyszerre több országot is említhetett, s azok regionális besorolása nem feltétlenül esett egybe).

Globális hasonlóság tekintetében a válaszadók (n=379) 61⁰/₀-a közép-kelet-európai országot említett, 28⁰/₀-uk említett nyugat-európai országot, s 11⁰/₀-uk hasonlított Magyarországot globálisan valamilyen kelet-európai országhoz.

A gazdaság és a kultúra dimenziójában közvetlen kérdéssel is rákérdeztünk arra, hogy Európa mely régiójában lehetne kijelölni Magyarországot helyét. A megkérdezettek zöme (65⁰/₀, n=595) úgy véli, hogy hazánk az európai gazdasági munkamegosztásban játszott szerepénél fogva köztes helyet foglal el Nyugat-Európa és Kelet-Európa között. Majdnem egyharmaduk (32⁰/₀) van azon az állásponton, hogy Magyarország helye ebből a szempontból Kelet-Európában van. Elenyésző azok aránya (2⁰/₀), akik Magyarországot Nyugat-Európához sorolják.

Jelentős feszültség mutatkozik, ha a külső vonatkoztatásul említett országok regionális lokalizációjának gyakoriságát összehasonlítjuk azokkal a tényítéletekkel, melyek arra vonatkoznak, hogy Magyarország a válaszadók szerint Európa melyik fejlődési régiójába tartozik az európai gazdasági munkamegosztásban játszott szerepénél fogva, illetve kultúráját tekintve. Az eltérés különösen a gazdaság dimenziójában jelentős, hiszen míg a minta (n=600) 34⁰/₀-a említett olyan nyugat-európai országot, melyhez Magyarország gazdaságilag hasonlóknak tűnik, addig csak 2⁰/₀ vélekedett úgy, hogy Magyarország az európai gazdasági munkamegosztásban játszott szerepénél fogva Nyugat-Európához tartozik.

A többség (65⁰/₀) úgy véli, hogy Magyarország gazdaságilag köztes helyet foglal el Európa két régiója között, s 32⁰/₀ vélekedik úgy, hogy Magyarország helye ebből a szempontból Kelet-Európában van.

Az ország kultúráját tekintetbe vevő besorolás esetében a feszültség kevésbé jelentős, hiszen a minta (n=600) 29⁰/₀-a említ a kulturális hasonlóság dimenziójában Magyarországhoz hasonló országot, s 26⁰/₀ van azon az állásponton, hogy Magyarország kultúráját tekintve Nyugat-Európához tartozik. A többség Magyarországot kulturális tekintetben Európa nyugati és keleti régiója között helyezi el (67⁰/₀), s csupán 7⁰/₀ lokalizálja Magyarországot kultúrájánál fogva Kelet-Európába.

Mind a vonatkoztatási, mind a tényítéletek tekintetében azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek Magyarországot javarészt Közép-Európához sorolják, és kisebb részt pedig Európa nyugati vagy keleti régiójába helyezik. A vonatkoztatási és tényítéletek diszkrepanciája egyedül a gazdasági beosztás esetében szembetűnő, ugyanis a ténylegesnek ítélt helyzettel szemben viszonylag erőteljes a nyugat-európai vonatkoztatás.

Ezt az általános képet módosítja, ha figyelembe vesszük a megkérdezettek réteg-hovatartozását az értelmiségen belül. Leginkább a politikai-gazdasági vezetők profilja tér el az átlagtól. Körükben ritkább az a nézet, mely Magyarországot kulturálisan Nyugat-Európa részeként kezeli, s gyakoribb az egységesen közép-európai besorolás. Az összes többi csoportba az átlagos körül alakul ez a besorolási változat. A tömegkommunikációban dolgozók körében az átlagosnál ritkább az egységes közép-európai besorolás s inkább azt a nézetet fogadják el, mely az ország közép-európai hovatartozását hangsúlyozza kulturálisan, s gazdaságilag kelet-európai elhelyezkedést fogad el. Ez a tendencia jellemzi ha gyengébben is a megkérdezett agrárértelmiségieket. Az irodalmárok, valamint a magyar-történelem tanárok viszont az ország egységesen (tehát kulturálisan és gazdaságilag jellemző) közép-európai hovatartozását látszanak elfogadni, ez az irodalmárok esetében a kelet-európai kulturális hovatartozás átlagosnál erőteljesebb elutasításával párosul. A film- és tévéművészek profilja az összes változat tekintetében közel áll az átlagoshoz.

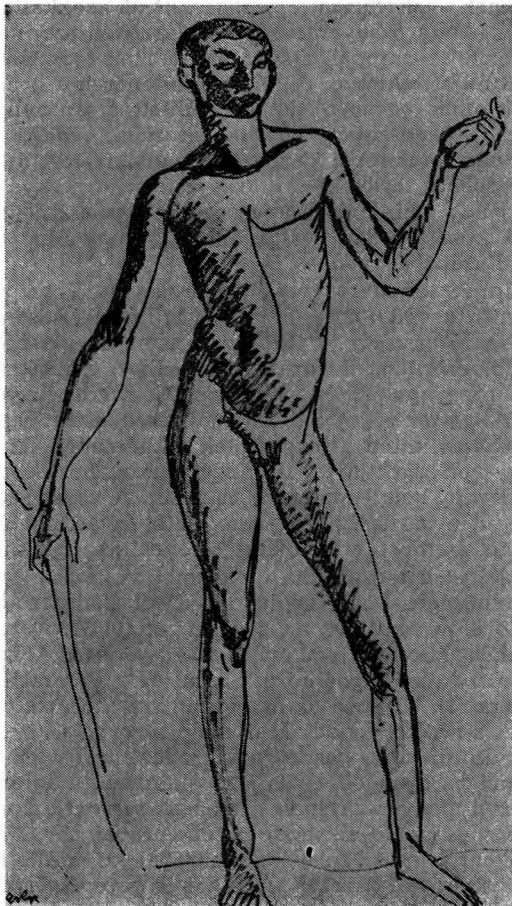
Az adatok szerint a magyar értelmiség változatlanul megosztott abban a tekintetben, hogy Európa mely régiójába tartozik az ország, azonban látható, hogy az alternatívák közé szűkül, s a többség számára Európa köztes vagy keleti régiója képezi a lehetséges mozgásteret, a nyugat-európai viszonyítás a kisebbség sajátja.

JEGYZETEK

1. A magyar nemzeti érzés- és tudatvilág témakörében 1983 folyamán 600 fővárosi, főváros környéki illetve pécsi értelmiségi végzettségű és foglalkozású személyt kérdeztünk meg. A megkérdezetteket az Írószövetség kritikusai tagozata, a Film- és Tévművészek Szövetsége, az Újságírószövetség tagjai közül választottuk ki. Emellett – kontrollként, illetve más kommunikációs szerepek képviselőiként – magyar-történelem szakos tanárokat, agrárértelmiségieket és politikai-gazdasági középvezetőket is megkérdeztünk.

A vizsgálat lefolytatásához felbecsülhetetlen értékű szellemi és anyagi segítséget nyújtott az MTA Történettudományi Intézete, valamint az ELTE Szociológiai Intézete. Segítségükért ezúton is köszönetet mondunk. Az e cikkben közölt eredmények az egész fel dolgozás csekély részét képezik.

2. Szűcs I. 1981. Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 3. 313–357



TÖRTÉNELEM JELENIDŐBEN

Száraz György tanulmányai

Találó cím. Egyrészt, mert – a szubjektum oldaláról szemlélve – a múltban lefolyó történelmet valóban mindig a jelen idejében fogjuk föl, s másrészt, mert – az objektív oldalt tekintve – a történelem valóban ott van és tetten is érhető a mi jelenidőnkben. Ugyanazon jelenség két oldala ez. Nem evidens módon tudatosítható: hogy így legyen, ahhoz már egyfajta történelem-élménnyel és történelem-fogalommal kell rendelkezniünk, s egyúttal rögtön valamiféle distanciával is ezzel az élménnyel és fogalommal szemben. Saját történelem-élményünket és saját történelem-fogalmunkat kell tehát reflektálnunk ahhoz, hogy történelem és jelen viszonyát egyáltalán konstatálhassuk, s méginkább, hogy e viszonyt valamilyen módon értékelhessük. A történelemről való tudásunk kritikája, s mivel saját tudásunkról van szó, így önkritikája: épp ez az, amit Száraz csinál.

Száraz persze nem történész, s ezt úgyszintén pontosan tudatosítja. De a történelem szenvedélyesen érdekli, sőt azt is mondhatjuk, hogy valóban a szenvedélye. A „szubjektív” és az „objektív” történelem egyaránt. A kötet tanulmányai, vagy, ha jobban tetszik, esszéi, melyek nagyjából az elmúlt másfél-két évtized során keletkeztek, a kötetben nem időrendben, hanem bizonyos ciklusokba – hat, római számokkal jelölt részbe – rendszerezve találhatók. Így mégjobban kiderül, belőlük és elrendezésükből, hogy a szerző egyrészt már gyermekkorától érzékeny szemmel és füllel figyelte a körülötte zajló – történelmi – eseményeket, s másrészt, hogy makacsul újra és újra nekirugaszkodott a fölfogott valóság értelmes elrendezésének, a mélyebb összefüggések kifürkészésének és – mondjuk ki ezt a nagy szót, nemcsak mert Száraz is utal rá, hanem méginkább, mert nála nem válik pusztá jelszóvá – az igazság kiderítésének.

Egy interjúban, mely a *Népszabadság* 1985. augusztus 10-i számában jelent meg, Száraz ezeket mondotta: „Ahhoz, ami 1949-ben történt, tudni és érteni kell azt is, ami 1919-ben, 1933-ban vagy 1938-ban történt. [...] Én nem »elmagyarázni« kívánom a dolgokat. Engem is a tudás, a tisztázás vágya hajt [...] A múlt értékelése tehát csakugyan kényes kérdés – bizonyos értelemben a jövőt is meghatározó.” Munkáinak célját így határozta meg: „Anakronizmusoktól mentes közgondolkodás, délibábos ábrándok és »kisnemzeti« kornyadozások nélkül, s a múlt reális ismeretén és értékelésén is alapuló szilárd önbecsülés. [...] Fel kéne számolni a XVIII. század végétől, s főként a XIX. században rögződött kölcsönösen hamis, nacionalista képzeteket, megszüntetni a közös előidők »felparcellázottságát«, szemétre dobni végre a történelmi babonákat, előítéleteket, misztifikációkat, szándékos és szándéktalan torzításokat.” Munkamódszerét pedig így körvonalazta: „Nem vagyok történész. Eszközeim az író eszközei. Eszemben sem volt soha »elkutatni« a történelmet a tudósok orra elől. [...] Felhasználok a történészek eredményeit, használok dokumentumokat, támaszkodom a memoárookra – persze csak a francia enciklopedista vélekedés szerint: a vélemények ütköztetéséből többé-kevésbé kihüvelyezhető az igazság –, de végül is íróként dolgozom [...]”

Íróként, írói eszközökkel-e valóban? Igen is, és nem is. A kötet bizonyos darabjai – különösen a régebben keletkezettek – novellák vagy novella-szerű visszaemlékezések, esetleg karcolatok; ismét más írások mögött pedig ott van az irodalmi háttér: az író Száraz György drámái. De *történelmi* drámák, s méghozzá nem olyanok, melyekben az író csak ürügyként használja a történelmi szituációt (mint mond-

jük – Száraz is utal rá – Camus „Caligulá”-ja), hanem ahol a cél, még bizonyos didaktikusság árán is, az adott történelmi szituáció megértése és értelmezése. Talán épp ez volt azután a kiindulópont, ami a szerzőt arra ösztönözte, hogy ne csupán áttételes, hanem közvetlen formában is hozzászóljon ama nagyobb dráma (vagy drámasorozat) fordulópontjaihoz, melynek neve: történelem.

Mi hozzátennivalónk lehet azonban ahhoz, amit erről a történészek megírnak? Bizonyos értelemben semmi. Hogy mi történt, és miért, azt végülis csak a történészek mondhatják el, ill. foglalhatják össze nekünk. Történészek azonban csak ritkán vállalkoznak rá, hogy a jelen szempontjából értelmezzék is a tényeket, hogy úgy mondjuk „tanulságokat” vonjanak le belőle – s ezt nem is vethetjük a szemükre. Ez ugyanis már kilépést jelent a szorosabb értelemben vett történészi (tudósi) szakmából: átlépést a tudomány területéről az ideológia területére. Sikamlós terület ez, s persze annál sikamlósabb, mennél messzibbre távolodunk a szilárd tények talajától. Nem csoda hát, ha tudós nem szívesen merészkedik rá – nem önmagát félti, hanem a tudományát. Csak az a baj, hogy annál többen vannak vakmerők, akiket csöppet sem zavar a tények szilárd bázisának hiánya, s vígan iszánkodnak a csúszós talajon, csakis szellelbélelt eszméikbe kapaszkodva, egészen addig, míg be nem szakad alattuk a jég – de mit bánják ők, még ha csúful megfürödve kerülnek is ki a kalandból, ha egyszer kedvüket tölthették. S nem kellene persze nekünk sem bánunk; ha nem tudnának magukkal rántani a vidáman tetszetős, vagy éppen elszántan dacos, ámde mindenképpen gyermektegy kalandba oly sok embert, néha még egész nemzetet is... Szilárd tudományos tényekre bázisozott szolid történetfilozófia: nagy hiánycikk ez, nemcsak Magyarországon, de egész Kelet-Európában. Két dolog szükséges hozzá: egyfelől meg kell tanulni és föltétlenül tiszteletben kell tartani a történelem tényeit, másfelől kiméletlen őszinteséggel kell szembenézni velük. Száraz György ezt csinálja. Az író Száraz Györgyről azonban nem tisztem beszélni – Száraz történetfilozófiai gondolataival foglalkozom.

De vajon történetfilozófiáról beszélni itt – nem olyan túlzás-e ez, melyet elsőként épp Száraz háritana el magától? Nos, két megszorítást kétségtelenül tennünk kell. Az egyik a formára vonatkozik, a másik közvetlenül a tartalomra. A forma itt a publicisztika formája. Ámde ne becsüljük le a publicisztikát: a publicista nem azonos a zsurnalisztával, és nem azonos a debatterral sem. A publicista egyrészt mindig a lényegről ír, s másrészt nem saját álláspontjának mindenáron való érvényesítése érdekli, hanem az igazság érvényrejuttatása. Publicista volt például Bálint György, és volt publicista például Marx is. Ugyanakkor azonban – s ez már a tartalmat érinti – a publicista nem az elvont elmélet embere: nem általában és absztraktnan értekezik a szóban forgó kérdésekről, hanem gyakorlatiasan és konkrétan. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincs semmiféle elvi álláspontja, hogy nincs semmiféle elméleti háttér az írásai mögött; csupán azt, hogy ez az elvi álláspont és elméleti háttér fokról fokra, írásról írásra bontakozik ki, formálódik egésszé: mondhatni *alkalmazott* történetfilozófia. Maga Száraz is „egységes látásmódot” emleget azonban, mellyel a különböző történelmi eseményeket, korszakokat, vonatkozásokat egyazon nézőpontból világíthatja meg. Ez a nézőpont a történelmi realizmus nézőpontja. Olyan nézőpont, amely – anélkül, hogy tagadna egyfajta elkötelezettséget – realisztikusan és objektíve látja és láttatja a történelmi eseményeket és szereplőiket: előítéletek, mítoszok és legendák nélkül.

Száraz publicisztikája a gyermekkori szubjektív élmények objektív tudatosításától egészen a napjainkban fölvetődő társadalmi problémákról (iskolarendszer és cigánykérdés, család és szexuális „forradalom”, terrorizmus stb.) való elmélkedésig ível. Legfontosabb írásai azonban olyan történelmi – vagy történetfilozófiai – témájú esszék, amelyekben egy-egy előítélet, mítosz vagy legenda „nyomába” ered, hogy oknyomozó eljárásával föltárja annak eredetét, s lehetőleg napvilágra hozza az által elfedett valóságot.

Ennek az alkalmazott-történetfilozófiai publicisztikának pompás darabjai a kötetben „A »nagyszerű« halál” (1973), a „Węgiek, polak dwa bratanki” (1980), a „Gallusok a »Senki Földjén«” (1981), az „Egy előítélet nyomában” (1976), „A sors-

közösség nevében. Válasz egy furcsa könyvre" (1982). Az első – egyúttal időben a legkorábbi – elsősorban a Kossuth–Görgei-vita eldöntetlenül és eldönthetetlenül sokat tárgyalt alakulásának ideiglenes mérlege, sok árnyalt részlettel. A második és a harmadik mindenkéltől a második világháborús magyar történelmi problematika egy-egy fontos mozzanatának – a legenda-képződést csírájában elfojtó – elemzése. És szinte előtanulmányának gondolná őket az ember az „Egy előítélet nyomában”-hoz, mely e korszak magyar tragédiájának legtragikusabb mozzanatát idézi föl – ha nem mondana ellent a keletkezés időrendje. Így valójában mondhatni kiegészítések – az „előmunkálatokat” Száraz György fejben (vagy, ha szabad így mondani: lélekben) végezte el... Ebben a nagyszabású történelmi esszében egyszerre van jelen az író és a közíró Száraz György: „Vajon azokból, akiket agyonverték, éhen halattak, Dunába lőttek – belőlük is csak a szám, az adat marad a jövőendő számára? Biztosan. Ezen nem lehet segíteni. De nekünk, kortársaknak, még nincs történelmi távlatunk. Arcok néznek ránk a távolból, képeket látunk, hangokra emlékezünk.” (482. o.) Nem reménytelen vállalkozás-e azonban ilyesfajta, kettős látással írni egy kérdésről? Száraz bebizonyítja, hogy nem. Történelem és jelenidő, objektív és szubjektív történelem reflektálódik itt briliáns módon egymásra. A szerző úgy utasítja el, hogy egyben meg is magyarázza az antiszemitizmust, s úgy hárítja el a „fasiszta nép” abszurd vádját, hogy egyben vállalja is a felelősséget. Mert „ki kell mondani a démon nevét, beszélni kell a neurózis okairól, hogy megtörjön a rontás, oldódjék a görcs”. (658. o.)

Egy, ehhez a tanulmányhoz kapcsolódó interjúban a szerző a következőket mondotta: „az Előítélet-kötet egy tervezett sorozat első darabja; a folytatás – azonos módon, azonos eszközökkel – magyarok, románok, szlávok és Duna-völgyi németek történelmi kapcsolatát követi nyomon [...]” (661. o.) (Alighanem rá fog kényszerülni – abból a belső, erkölcsi kényszerből, mely eddig is vezérelte –, hogy hozzávegye a mind égetőbbé váló, fasiszta magatartásmódokat és eszméket újratermelő cigánykérdés tárgyalását is...) Nem tudom, mikor szándékozott Száraz elkezdeni a román–magyar kapcsolatokról szóló tanulmánya megírását; egy mindenesetre bizonyos: Ion Lăncrănjă 1982-ben, Bukarestben megjelent könyve csakugyan mintegy rákényszerítette erre. Száraz válasza publicisztikai remekmű – csak a műfaj legjobbjaihoz tudom hasonlítani. Vannak ugyanis olyan, nyilvánvalóan képtelen eszmék és könyvek, amelyekre, első pillantásra úgy látszik, kár is szót vesztegetni, ámde túl veszélyesek ahhoz, hogy így tehesünk – s amelyek megcáfolása viszont csak aprólékos, helyenként szinte szörszálhasogató munkával lehetséges, olyan írással, mely ugyanolyan hosszú, sőt talán hosszabb kell, hogy legyen, mint az eredeti, megcáfolásra váró mű... Ion Lăncrănjă azonban – sajnos éppen ilyenfajta könyvet írt; és Száraznak volt türelme hozzá, hogy belemenjen a legképtelenebb és legkicsinyesebb részletek vizsgálatába is. Nem azért, hogy „leleplezze” Lăncrănjănt – mi sem lenne egyszerűbb ennél –, hanem hogy leleplezze azt a fajta magatartásmódot és gondolkodást, amely ezúttal ugyan román szerző művében öltött alakot, de éppúgy előfordult ez már (és sajnos előfordulhatna még) magyar szerző esetében is. Száraz tudja: szerencsétlen és önmagának is árt az a szerző, aki ilyen könyvet ír; szerencsétlen és elsősorban önmagának árt az a nép, amelyikkel ilyen könyveket olvasatnak – legyen szó bár románokról, magyarokról, vagy bármely más nemzetiségűekről...

A bizonynyal önálló kötetű kerekedő, félig kész cikksorozat: „Erdély múltjáról – jelenidőben”, mely a *Népszabadság* hasábjain jelent meg, mintegy pozitív ellenpéldaként szolgál. Erdély történelmét egyfelől a legjobb (és ez mindig azt is jelenti: legjobb szándékú) magyar és román történészek nyomán, a maga valóban nyers és véres realitásában mutatja be, s másrészt elutasít minden ezzel kapcsolatos, egyoldalú moralizálást, mindkét oldalon. Mert Erdély nemcsak román, de magyar mítosz is: a látszat szerint nagyhatalmi állást Erdély birtoklása biztosította mindkét oldal számára, a látszat szerint ősi dicsőséget Erdély birtokbavételének elsőbbsége biztosította mindkét oldal számára, a látszat szerint igazi népi kontinuitást Erdély folyamatos uralása biztosította mindkét oldal számára... A nagyromán gondolat és a

dákoromán kontinuitás eszméje a magyar uralkodó osztályok által elnyomott erdélyi románoknál született meg, s plántálódott át a fejedelemségek-beli sovinszták ideológiájába; az Erdélyben folyamatosan fennmaradt ősi és valódi magyar népiség eszméje a román imperializmustól fenyegetett, majd elnyomott erdélyi magyaroknál született meg, s került át onnan a magyar sovinizmus ideológiájába. (Történetileg igazolt tény, hogy a magyar „népies” mozgalmak és eszmeviláguk egyik bölcsője az erdélyi menekültek által alapított szervezetekben, így a híres „Bartha Miklós Társaság”-ban ringott.) Az elnyomott és kisebbségi sors mindig érzékenyebben reagáltatja az embert – pozitív és negatív értelemben egyaránt... És amíg Erdély és az erdélyi történelem mítosz marad románoknál és magyaroknál egyaránt: legyen az bár az „ősi” románság, vagy az „igazi” magyarság mítosza, addig nem tudunk előrelépni, sem reális nemzeti önértékelésben, sem a népek közötti jóviszony tekintetében. Ezért oly fontosak a Száraz Györgyiéhez hasonló írások – előítéletek, legendák és mítoszok nyomában... (Magvető)



NÉMETH LÁSZLÓ KÉT KISREGÉNYE

(*Akasztófavirág*) Ez az 1926-ban keletkezett mű Németh László első regényeként, pontosabban kisregényeként ismert. Az „ismertség” persze relatív; teljes szövege – az ajánlás szerint – 1985-ben jelent meg először.

Az *Akasztófavirág* közvetlen epikai előzménye az első fontos regénynek, az *Emberi színjáték*nak. A történelmi válság, az 1918–19-es forradalmak állnak mindkét mű hátterében. Tudjuk azt is, hogy Némethnek megvoltak a sajátos élményei. Az 1919. március 15-i iskolai beszéd rokonszenvet mutat a forradalmi eszmével. Ennél is továbbment a május 1-i beszéd; Ady és Szabó Dezső közvetlen hatása is erőteljesen érvényesült itt. Mindezekből kellemetlenségek származtak, s ekkori írásainak jobb megértéséhez hozzátartoznak e tények.

Az *Akasztófavirág*on látható, hogy megírásának idején még nem kristályosodtak ki Németh regényírói technikájának alapelvei. Később megkülönböztethetjük a monódiákat és a körkép-jellegű műveket, ám ekkor még egyik irány sem világos. A *Horváthné meghal* c. novella nagy sikere után a regény műfaja egyelőre csak a háttérben áll. Nem véletlenül törekszünk műfaji pontosságra: a mostani kiadás egyértelműen kisregényt emleget a címben. Másfelől az önéletrajzi háttér is erős és szinte szó szerinti még. A Tanácsköztársaság utáni időkben a mezőföldi élményvilág közvetlenül kerül be a fikcióba.

A „választott szülőföld” jelenségeinek leírása az adott történelmi korszak ábrázolásával párosul, s így jön létre egy izgalmas epikai kísérlet. Különösen izgalmassá teszi, hogy a frontévek és a forradalmak határmezsgyéjén vagyunk, s a hazatérő főhős, Pintér Jani, nehezen tud megküzdeni újra az itthoni körülményekkel. Már a történet elején ezt olvashatjuk: „A frontévek irigysége csapott ki belőle. Ez a disznó Pór Pisti minduntalan hazalógott, mindenféle szerrel...” Ez az első mozzanat, melyben a környezetével elégedni képtelen embert jeleníti meg az író. Jani útja ekkor még nyitott, még sokfelé vezethet. Lehet cselekvő részese az eseményeknek, akár forradalmár,

de lehet belőle „fölösleges ember”, afféle légüres térben mozgó figura is.

Az *Akasztófavirág* meséje egy – az író szavaival – „elkallódó magyar paraszt” létéről és áldozattá válásáról szól. A század első évtizedeiben Móricznál, Adynál, Szabó Dezsőnél föllelhető típus ő, aki természetesen nő ki a magyar sorsból. Figyelemre méltó a mű dokumentatív értéke is a háború és a forradalmak közti pillanatról, az akkori falu képéről. Az elszabadult pokol s a felszabadult szenvedélyek világa ez, némi naturalisztikus irodalmi jelleggel. A forradalom előképeként az erőszakot mutatja meg Németh László. Láthatjuk az erőszakos, alantas helyzetek sorát, a minőségtől idegen megnyilvánulások jeleit.

Mint más Németh-hősök jellemében, már e korai írásban, Jani alakjában is feltűnő szerepet játszik a *dac*. A tágabb értelmű cselekvés első mozgatója lehet ez a *dac*, mely a külvilág ellen irányul. Jani lázadása mögött kétségtelenül ott munkál az első világháború tragikus élménye, az a közelmúlt, amelyben senki sem firtatta a „ne ölj!” parancsát megszegő tetteket s az, hogy most, egy számára kedvezőtlen helyzetben, ezt a szemére vetik. Másfelől a „feje tetejére állított világ”, a háború fordított értékrendje után következő történelmi pillanatok zavarai tárul elénk a kisregényben. Jani apjával is szembeszáll, mint ahogy majd szembeszáll az ifjú Jó Péter az öreggel az *Utolsó kísérlet* első kötetében, abban a sorsdöntő helyzetben, amikor az apa gátolni akarja fia előremenetelét. Az apák itt is, ott is a konzervált valóságot képviselik, s velük szemben próbálnak lépni az ifjak.

A cselekvés következő állomása: Jani feleségül veszi a nincstelen Tóth Kőműves lányát, s ez is az imént említett *dac*ból következik. A többi Németh regényből ismert cigánysor népével érez inkább közösséget, s van ereje ahhoz, hogy az övével szakítson. Története azonban még nem olyan finoman kidolgozott, mint a későbbi hősöké. A mű szerkezete kevésbé feszes, Jani lélekrajza kevésbé árnyalt. Az illyesfajta hiányosságoknál fontosabb azonban az *Akasztófavirág* történeti jelentőségéről szólnunk; hiszen alig van olyan regény irodalmunkban, mely 1918–19 falusi viszonyairól szól. Korhű leírást kapunk a földosztást akaró emberek indulatairól, illetve a földosztás elmaradásáról. Újra és újra azt látjuk, hogy Jani direktóriumi elnökként nem ura saját

sorsának, s ez életének magánszférájára ugyanúgy vonatkozik. Nem tudja elrendezni sorsát, s mindez tágabb értelemben népére, közösségére is igaz. Ilymódon az egyéni és közösségi lét szinkronját ábrázolja Németh László.

A családi mikrokörnyezet rajza hiányos. Az öreg szülők és testvérek számára egyértelmű, hogy fiúk, illetve bátyjuk végveszélybe kerül a kommun idején, amikor „direktor elvtárs” lesz. A feleség és annak családja véleményéről kevesebbet tudunk. Általában jellemző azonban, hogy Jani ténykedését a legtöbbször gyanakodva nézik. Hiteles rajz kerekedik ki így az 1919-es falusi viszonyokról, amelyek között, mint jól tudjuk, a forradalmi eszme – jórészt a közismert hibák következtében – kevésbé nyert teret, és emiatt hosszú időre megpecsételődött a sorsa. Németh is jól tudta ezt, de azt sem feledhetjük, hogy 1919 tavaszán a 18 éves, nyolcadik osztályos gimnazista lelkesült a társadalmi forrongásért. Persze az *Akasztófavirág* megírásáig eltelt vagy hét év, s éppen a legerőteljesebb ellenforradalmi korszak évei. A közben íróvá vált ifjú némi távlatból láttatja az eseményeket, s lelkesülése sem lehet a régi.

Pintér Janiban akad alantas vonás, durvaság, s a helyzetével való visszaélésre is hajlamos. Apja halálának egyik okozója lesz, s ahogy Kocsis Rózsa megjegyzi: „Az elszabadult, féktelen indulat olyan tragédiába sodorta, amely átlendítette az emberi normákon.” Ehhez járul még az izléstelen „leszámolás a burzsujjal”: a jelképes koporsót a dögtemetőbe viszik. És idesorolhatjuk a szinte orgiába hajló májusi zűrzavart; ekkor már nem Kati a felesége, hanem a rossz hírű „Nagy Firhang” az élettársa. Németh László nem valamiféle forradalmi lángolást, hanem a teljes káoszt ábrázolja ezekben a részletekben. Más kérdés persze, hogy minden forradalom velejárója a túlkapas, az eszméhez szorosan nem tartozó „járulékos” események tobzódása. 1926-ban Németh igen jelentős teret szentel az ilyen tényeknek.

A cselekvés korábbi részleteiből tehát törvényszerűen következik a végkifejlet: Pintér Jani bukása a Tanácsköztársaság bukásával egyidőben. Történetének ez a része igen finoman kidolgozott és olvasmányos. A férfi törbeccsalása az elhagyott, megalázott feleség fölhasználásával valódi drámai feszültséget áraszt. A feszültséget fokozza,

hogy Kati ekkoriban várja közös gyermeküket, aki a legkilátástalanabb valóságba fog beleszületni. Többszörösen megvert sors mindegyiküké; Németh László hitelesen mutatja be e sorsokat, melyek tipikusak 1919-ben Magyarországon. Jani és Kati is elszigetelődnek, elidegenednek ebben a világban, a szűkebb környezet sem áll ki mellettük. A bukás teljes. A jövő kilátástalan, a körök bezárulnak. Sötét világ tárul elénk az *Akasztófavirág*ból, föloldásra alig van lehetőség. Jani fölakasztása után egyedül Kati marad a tetemnél. „... térde megbicsaklott, a fa alá roskadt. A hasába mintha kést döftek volna. Az első szülőfájás. A fölkerelkedett szél meghimbálta a fát.” – így ér véget a mű.

Németh László 1926-ban a távlataitól megfosztott, tragikus jelenről szól.

(*Aurél a Kékesre megy*) Ez a kisregény gyökeresen különbözik a Németh-életmű fő írásaitól, de az *Akasztófavirágtól* is. Hiába keressük benne a tragikus színeket, az élet árnyékos oldalát. Nem számol az író sem az elidegenedés, sem a társadalmi cselekvés, sem az átlagtól minőségében különböző főhős lehetőségeivel. Sorskérdésekre sem próbál választ adni az *Aurél a Kékesre megy*.

Nevezhetjük Németh László legderűsebb hangvételű írásának is. Ahogy a fülszövegben olvassuk: „Kalandos, játékos, ironikus nyári történet.” Tegyük hozzá: a környezet-rajza, az egész millió is ezt a tényt erősíti. A nagyregények jórészt falusi világa helyett a nyári üdülők helyét kapjuk, s benne egy szerelem-éhes ifjú költő (Gerenday Aurél) lendületes vonásainak bemutatását. Mondhatnánk, hogy új utat kísérletezett ki ezzel a művével Németh László, ám aligha találjuk meg a folytatást. Az *Akasztófavirág* tárgyában, írói hangvételében egyaránt sokkal inkább szerves előzménye a későbbi pályaszakaszoknak.

Mindezek ellenére sem sikerületlen alkotás az *Aurél*... Inkább a pálya sokszínűségének bizonyítéka. Ekkor (1928-ban) teljesen nyitott még az út. Mint ahogy Aurél is az. A beteljesülés reményével kecsegtető szerelem pillanatában „... úgy érzi, hogy ma született, s királyfivá. Mintha egy kimondhatatlan bőségű forrást elzáró kő lett volna az eddigi élete, amelyet ma emelt félre a sors.” Az egész életmű ismeretében valóban kivételes pillanat ez. Még akkor is, ha a mű végén megtudjuk, hogy tünékeny és pilla-

natnyi ez a boldogság, mint maga a nyaralás, a nyári kikapcsolódás.

Az egy kötetben megjelentetett két alapvetően különböző írás – többek közt – a Németh-életmű rendkívüli gazdagságát bizonyítja. (Magvető, 1985)

BAKONYI ISTVÁN

Örkény István:

VISSZANÉZVE

„Nincs tehetségem az irodalmi elmélethez; érdeklődésem is alig. Az írás énbenem indulat, és csak arról tudok beszélni, hogy mi fűt, mi űz, és mi felé űz” – írja Örkény István életműsorozata legújabb kötetének egyik széljegyzetében. Am hiába jegyzi föl ezt a „figyelmeztetést”, a mai olvasó érdeklődése tántoríthatatlan, ha nem szépirodalomról, hanem az írás valamely más válfajáról van szó. Az elmúlt évtizedekben megnőtt a figyelem a nem fikciós irodalom: a tény- és valóságfeltáró művek, az irodalomkritika, a publicisztika és más műfajok iránt. Ebben az *Arcképek*, *korképek* alcímű könyvben Örkény Istvánnak azokat az írásait gyűjtötte össze a kötet szerkesztője, Radnóti Zsuzsa, amelyekben a szerző a pályatársairól, az irodalom, a művészet különböző kérdéseiről fejti ki a véleményét. Ha végigtekintünk az 1980-ban indult életműsorozat kötetein, láthatjuk, hogy Örkény fent idézett gondolata abban az értelemben mindenképpen érvényes, hogy szépirói munkája mellett nem sok elméleti, kritikai cikket, tanulmányt vetett parirra. Míg szépirodalmi alkotásai hat opuszban kilenc kötetet töltenek meg (a *Lágerek népét* is ideszámítva), addig ezek a kritikai, nem szépirodalmi művek egyetlen könyvben is elfértek, 1947-től 1956-ig és 1962-től 1979-ig 25 év termését adva közre.

A *Visszanéze* című kötet szerkesztésében két szempont érvényesült, egy tematikus és egy időrendi. A tematikusan csoportosított fejezetek időrendben kezelik az egyes írásokat. Az első fejezet *Arcképek* megjelöléssel azokat a cikkeket gyűjti egybe, amelyekben Örkény István írókról, színházról, filmről, képzőművészetről mondja el a véleményét. A legnagyobb terjedelemben (mintegy kétszáz oldalon) az írókról és mű-

veikről írt cikkek szerepelnek. Ezen belül is az első egységben az 1947–48 folyamán *A Reggel* című napilapban közzé tett könyvkritikák és -ajánlások olvashatók. A kritika kapcsán ne a mai recenzio műfajára gondoljunk. Rövid, pár mondatos kis figyelemfelhívó jegyzetekről van szó, melyeket a szerkesztő „egyperces kritikák”-nak nevez. E kurta írásokból is érezhető azonban a koalíciós évek nyílt levegője, s a felvilágosított szerzők és művek híven mutatják a kor kulturális sokszínűségét. Ebben a „krónikában” – többek között – az alábbiak szerepelnek: Sárközi György: *Összes verse*, Sötér István: *Bűnbeesés*, Bóka László: *József Attila*, Wilder: *Kabala*, G. B. Shaw: *Politikai ábécé*, Déry Tibor: *A betegezetlen mondat*, Devecseri Gábor Homérosz-fordításai stb., stb. Ezekben a kis írásokban is találkozhatunk néhány olyan irodalomtörténeti érvényességű megállapítással, melynek jelentősége Örkény egész pályájának ismeretében mutatkozik meg. Így például azt írja egyhelyütt, hogy „a magyar prózai hagyomány nem a dráma s nem a regény, hanem a novella. A novella az író tizenharmadik próbája, a mesterség mustrája.” Másutt a színházi kritika mostoha gyerekként való kezeléséről és ennek okairól mond el máig érvényes gondolatokat.

Különösen tanulságos a lezárt életmű fényében áttekintnünk azokat az elemzéseket, amelyekben Örkény író-társainak szakmai megoldásairól, írói fogásairól szól, mert legtöbbször ezekben a megállapításokban már ott rejlik az ő későbbi gyakorlata. Nagyra értékeli Nagy Lajos kispikáját, s az *Egy kistiút etetnek* című novella kapcsán remek megfigyeléseket tesz – néhol mintha ars poeticát írna, úgy beszél. Megállapítja, hogy ebből „a novellából teljességgel hiányoznak a díszítő elemek”, hogy Nagy Lajos „stílusa szűkszavú és szürke”, ami „azonban nem írói gyengeség, hanem művészi cél.” Örkény elemzéseire, megjegyzéseire jellemző, hogy a hangsúlyt a magáéval közös művészi megoldásokra helyezi. Így tesz Krúdy esetében is, Dérynél is. A világirodalomból megemlített néhány szerző (Proust, Joyce, Tolstoj) kapcsán is inkább az egyezésekre helyezi a hangsúlyt. Az elemzések mellett néhány szerző rövid bemutatása is olvasható ebben a részben (O'Neill, O'Casey, Saroyan, Tennessee Williams, Hemingway, Vercors), valamint alkalmi írások: Örkény íróbarátainak szüle-

tésnapjára írott köszöntők, és egy-két nekrológ.

A fejezetben az irodalmi tárgyú cikkek után színházi írások következnek, hat publicisztika, illetve előadás. Az első 1970-ben született, s benne Latinovits Zoltán Őrnagyalakítását elemzi Örkény. Egy másik munka a televízióknak a színházra mért csapását vizsgálja, majd a közönségnek a színházi előadásra gyakorolt hatásáról olvashatunk fejtegetést. Szól továbbá író és színház kapcsolatáról, megtalálható itt az 1978-as színházi világnapon elhangzott köszöntője, és nekrológja Várkonyi Zoltán halála alkalmából. A film kapcsán Makk Károly *Liliomfi*jéről, a filmes látásmódról és Chaplin művészetéről, a képzőművészet „ürügyén” pedig Varga Imre és Sváby Lajos alkotásairól ír Örkény.

A kötet – elméleti szempontból – legértékesebb fejezete a *Tanulmányok* című második rész. Itt olvasható a *Vallomás a groteszkről* című esszé, mely először 1970-ben a *Valóságban* jelent meg, s a groteszkről szóló esztétikai elemzésekben azóta is állandó hivatkozások tárgya. Ez a tanulmány nemcsak szerkezetileg áll a könyv középontjában, hanem tartalmilag is ez képezi a kötet fókuszát. Erdemes néhány alapvető megállapítást kiemelünk. A groteszk „nem értelmezi a világot, hanem egy új világot terem.” (...) „sérti a szimmetriaérzékét, fölbontja a világ rendjét, s egy új egyensúlyi állapotot, új arányokat, új törvényeket léptet életbe, és mindennek a tetejében még azzal az igénnyel áll elő, hogy ez a kozmikus rendbontás hitelt érdemlő, teljes és (a maga logikájában) logikus világ.” Örkénynek a groteszkről vallott nézetei azért különösen tanulságosak, mert ezek a megállapítások saját alkotói-művészi tapasztalataiból származnak, s drámái és novellái hitelesítik e tételek érvényességét, gyakorlati létjogosultságát. Az *ötlet szerepe korunk művészetében* című tanulmány képzőművészeti és irodalmi példákon mutatja be a címben szereplő kérdést. Részletes elemzés olvasható itt Weöres Sándor egyik egyaszavas verséről. Az *író és a szó* című írás a szavak huszadik századi devalválódásával, kopásával foglalkozik, s a *Vérrokonokról* szóló zárórész bemutatja, miként tett kísérletet Örkény arra, hogy ebben a helyzetben viszszerjé a szavak értelmét és súlyát. Azt írja erről, hogy „a *Vérrokonokat* már azzal a szándékkal írtam, hogy ebben már ne a

szavak *helyzete*, hanem a *mű egésze* fűtse fel tethőmérsékletre a szöveget.”

A harmadik fejezet *Riportok* címen 130 oldalon közli Örkény irodalmi riportjait, nyolc írás 1947–55. között, három a hatvanas években keletkezett. Az utóbbiak híven tükrözik a szerző drámái látásmódját, a hétköznapi élet drámái helyzetei iránti fogékonyságát. Az utolsó fejezet *A mesterség titkaiból* címet viseli. Ezeknek az írásoknak egy része már – első publikálásuk után – megjelent az *Ezüstpisztráng* kötetben. Ezek mellett a szerkesztő olyan személyes hangú cikkeket, Örkénynek a saját kötetéhez írott elő- és utószavaival egészítette ki ezt a fejezetet, melyekben az író mesterségének kérdéseiről, műveiről vall.

Bár a *Visszanézzve* kötet írásainak legtöbbje (az első megjelenést követően) már napvilágot látott az 1973-as *Arcképek, karképek* című, Örkény által válogatott kiadásban, ez a mostani könyv mégis az újdonság erejével hat, s az életmű számos új összefüggésére irányítja rá a figyelmet. Többek között arra, hogy Örkény István nagyon tudatos alkotóművész volt, s ha saját vélekedése szerint nem is volt tehetsége az irodalmi elmélethez, fogékonysága az alkotói módszerek tudatosítása iránt vitathatatlan. Így tehát köteté tekintést kínál írói munkájának kulisszái mögé, de több is ennél. Miként a könyv utolsó írásának végén olvasható: „az, hogy egy író honnan s hogyan próbált a maga valósága felé törni, útkereső korunkban nem magánügy, s érdemes az olvasó figyelmére.” (*Szépirodalmi*)

P. MÜLLER PÉTER

Albert Gábor:

HOL VANNAK AZOK AZ OSZLOPOK?

Albert Gábor írói útján rendre felbukkan a történelem. Alapkérdése: ha valami századokkal korábban történik, akkor már elfelejthető? Ehhez a *Hol vannak azok az oszlopok?* című regénye egy másikat, nem kevésbé fontosat társított. Mondhatjuk-e a história értelmezése során, hogy így volt, mert részese voltam? A közelmúlt, a személyesen átélt megidézésének mikéntje nem közöm-

bős sem az alakítók generációja, sem a kort már csak könyvekből ismerők szempontjából. A múltidézés ez esetben az ötvenes éveket jelenti, egy nemzedék eszmélésének és megrendülésének korszakát. Két-három évtized elteltével minden más lett. Van, aki szándékosan ismételteti önmagát, hogy legalább így vegyen elégtételt az elszenvedett permanens kudarcokért. Más arra emlékezik, hogy sok-sok út nyitva állott előtte. Ez pedig arra is lehetőséget adott, hogy több dimenzióból (egyszerre több oldalról nézve) vizsgálódjon az író. Tetteket, gondolatokat vett sorra. Szem előtt tartva azt is, akár egyetlen mozdulattal tehet-e valaki bármit a sorjázó bajok ellen, úgy, mint a vak Sámson. A bibliai hős haja kinőtt és megragadhatta a templomtartó oszlopokat. Keresik-e jelenkorunk hősei azokat?

Az oszlop nem csupán azért kell a házhoz, hogy súlyt tartson és megakadályozza a szerkezet felbillenését. Ilyen funkciói mellett egyáltalán nem elhanyagolható az a biztonságtudat, amit a gazdának, a lakónak nyújt azzal, hogy mindig lehet számítani rá, ugyanott marad. Ezért egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy az író, aki a történelemmel szembesül, hasonlóan biztos tájékozódási pontokat szeretne. Olyanokat, ahonnan elindulva megválaszolhatók a kérdések, vagy ahová visszaérkezve mindig akad kapaszkodásra, támaszkodásra szabad felület. Ez azonban magas igény. Csak kérdés: lejjebb szállítható-e akkor, ha emberi sorsokról, egy nemzedék gondjairól-bajairól van szó. A szerzővel együtt azt kell mondanunk, hogy nem. Abban az esetben, ha az oszlopok keresése elmaradna, nem a szerkezet billenne meg, hanem a lényeg sikkadna el: *az embert alakító véletlenek sorozata*.

Mielőtt bárki testetlen meditációt látna az előbbiekből, meg kell jegyezni: Albert Gábor hisz az embert, a történelmet alakító véletlenekben. Nem csupán személyes életútja okán. Beszélgetésekkel, kutatásokkal szerzett ismeretei is arról győzték meg, hogy egy eltévedt golyó, vagy alkalomra kitalált ételrecept sokkal inkább meghatározza az életet, mint mondjuk a hatalom immanens jellegének, törvényeinek a felismerése. Az előzőek ugyanis közvetlenül beleszólnak a sors további alakulásába, míg az utóbbi csak áttételeken keresztül. Az egyén számára pedig az észlelhető sokkal többet mond. Például azt, hogy a véletlen teremtette pil-

lanattól kezdve változtatni kell szokásain, fel kell adnia azt, amiben hitt vagy annak ellenkezőjeként új eszményt, ideát kell kialakítania. A regényből kinálkozó példák közül hivatkozzunk Danira, aki harmincéves tervezgetés, munka után abban találta meg az élet értelmét, hogy aranyásós lett. Ne gondoljunk arra, hogy ez ironia vagy visszatekintő okosság. Az író nem azt jelezte, hogy amit az ötvenes években gondoltak, akartak az később mennyire nevetséges (vagy fel-emelővé) válhatott. Csupán a véletlenek történelmi szerepére utalt; hogy ezek sorozata miatt a jövő a legritkább esetben olyan, amilyennek elképzelik. Sőt, a múlt sem olyan, amilyennek (át)rajzolják. E nyomon következetesen haladva a mindent bizonytalanlannak látó cinizmushoz jutunk. Ez pedig olyan utca – az író szavaival –, ami épp ellenkező irányba visz. Megfordulva viszont a fatalizmus látszik. A kettő között elhelyezkedő relativitás alapján mérlegelhetők egy történelmi nemzedék tettei.

Mert a *Hol vannak azok az oszlopok?* nemzedéki regény. Így nincs kiemelkedő hőse, még olyan centrális figurája sem (leszámítva az írói személyiséget), aki láncra fűzné, egymáshoz kapcsolná az eseményeket. Az „apátlan nemzedék” mondja a generációról a Fegyvermester. Azoké, akik az anyák mellett nem nőiesedhettek el, mert keménynek, teremtőnek, alakítóknak kellett lenniük. Sorsukba – az apák elvesztésével – beleszólt a háború, de méginkább az az idő, amelyik az eszméléssel esett egybe? Hogy milyen volt? Arról mindenkinek más (töredék) képe van, de a mozaikok végül is egymás mellé rakhatók. Nézzünk egy-kettőt. Az egyetemen az ötvenes évek elején az agyonstoppolt ing, a kitérdesedett nadrág, a rojtos szélű zakó a szabad mozgás biztosításának egyik kelléke; hasonlóképp a Balatonnál katonasapkában (félig) lesült arc; a kézben hordott *Gothai Almanach* kötet; a tervezgetés a hatalom megragadásáról; a disznósiros üveg és az apró szeletekre vágott kenyér; a titokban tartott baráti összejövetelek... Alakító és alakított nemzedék volt. Fiatalos hévvel igyekezett segíteni az előre lendülő mozgást. Méltán és joggal érzik tagjai: „forradalmárok voltunk”. Igen, mert olyasmit láttak, ami korábban elképzelhetetlen volt. S épp emiatt nehezen tudták elválasztani egymástól a helyeset és a helytelent. A biztos alap hiánya tette az egyéneket könnyen alakíthatóvá. Nem rit-

kák a skizofrén helyzetek. Mint a diáké, akinek meghatározott időnként Pestről Székesfehérvárra kellett utaznia, hogy beszámoljon az információkat így gyűjtőknek társairól. Ha az alakításról beszélünk, akkor azokról sem feledkezhetünk meg, akik Óriás Bercihez (a regényben jól tipizált figurához) hasonlóan cinikussá lettek... A sor további folytatása nélkül is világos, hogy Albert Gábor nem arra törekedett, hogy a nemzedék egységesnek alig mondható arcából mutassa meg a karaktervonásokat. Fontosabbnak látta, hogy jellemző helyzeteket és embereket emeljen ki. Méghozzá úgy, hogy az időfolyamat egységének megfelelően múlt, jelen, jövőendő ne határolódjon el élesen egymástól.

Ez pedig csak akként volt megoldható, hogy az írói szubjektum, s általa a vallomás fontosabbá lett az elbeszélésnél. Az olyan belső monológok, amilyen a Doktoré, különösen erőteljes részei a regénynek. A monológot összetartó egyetlen kérdőszó (miért) a világ, a történelem, az emberiség és az egyének cselekvésére keresi a magyarázatot. A kutatás-vizsgálódás racionális álláspontja ilyen műben következetesen végig nem vihető (hiszen akkor filozófiai alapvetéssé válna). A szerző nem csupán objektív tényekkel, eseményekkel nézett szembe, hanem a belső világokkal, érzelmi töltésekkel is. A számbavétel ekként válhatott valománszerűvé. Bár, ha csak észérveket keres, ha felsorol és csoportosít, nyilván könnyebb a helyzete. Mert körbejárhat, ítélkezhet, lezárhat. A szerző azonban nem a történet szerezében kívánt megjelenni, nem dolgozhatta fel kívülről az eseményeket és életutakat. Ha azt tette volna, akkor jogosan lenne bírálható a könyv egyik vagy másik fejezete a tények, a felidézés pontatlanságáért. Akkor mondhatná a kritikus, hogy az egyetem előcsarnokában álló aranyozott (gipsz) szobor megsemmisülése nem úgy történt, vagy azt, hogy Somogyban nincs Kapuvár (csak Kupa vezérről elnevezett erősség maradványai). Minthogy regényről van szó, az események részleteinek aprólékos egyeztetése mellékes körülmény. Lényegesebb a történelemmel való bánásmód, illetve az, hogy az írói szándék szerint a históriának el kell jutnia az emberi tudatban a megfelelő helyre. Ideig-óráig lehet tagadni, elhallgatni, ám akkor is felbukkan kérelhetetlenül. Nem jobb akkor nyíltan szembenézni vele?

Különösen akkor, ha megvan a szükséges

távlat. Huszonöt-harminc év már elegendőnek látszik ahhoz, hogy szókimondóan és a (rejtett) összefüggések feltárásával lehessen beszélni. Albert Gábor mindkettőnek eleget tett. A *Hol vannak azok az oszlopok?* nem került meg és nem teremtett tabuterületeket. Ami az „apátlan nemzedék” cselekedeteinek megértése szempontjából szükséges, arról beszélt. Az események és időpontok természetes változtatásával. Természetes, mondom, de hozzá kell tenni, csak a historiai jártassággal bíró olvasóknak. Az említett szubjektívebb előadásmód következménye az is, hogy az időhatárok néha pillanatonként változnak. Ezt nem könnyű követni. Mégis kissé iskolásnak hat, hogy évszámok tördelik meg (oldalanként olykor többször) a szöveget. A megoldás tankönyvízü, de az azonosítást segíti. Hiszen 1838-tól 1983-ig közel százötven évnyi skálán mozognak a történetek. A regényépítésben ez eleve feltételezett spirális jellegű. Bizonyos dolgok többször előkerülnek, s egyre táguló ismeretkörrel. Így például az aranyozott (gipsz) szobor porrá zúzódsát jónéhányszor említi a szerző, de csak a regény felén túl kap róla részletesebb magyarázatot az olvasó. Ehhez a ritmushoz jól illeszkednek az eredeti könyv, újságcikk, emlékezés részletek, idézetek.

Albert Gábor iróniától nem mentesen, a megértés és megértetés szándékával írt nemzedékéről. A gunyorosabb hangot nem a visszatekintés fölénye, hanem az átélés élménye hozta magával. Az is hozzátartozik a tisztábban látáshoz, hogy az erények és hibák fonákját észrevesszük. A végső mérleg kissé sötét. De az „Igen, megvagyok, de mi végre?” kérdés megválaszolása nem nélkülözheti a teljesség befogásának igényét.

LACZKÓ ANDRÁS

Jókai Anna:

JÖJJÖN LILLIPUTBA!

Bizonyára nem véletlen, hogy Jókai Anna Stendhal-parafrazist írt – a sokat sejtető *Vörös és vörös* címmel. (A kisregény alcíme: Krónikatöredék az 1980-as évekből.) Az, hogy a realista elbeszélést, a realista társadalomrajzot – melyet eddig is művelt –

ezúttal egy világirodalmi párhuzammal véli szükségesnek megtámogatni, mintegy az eleve adott vázra feszítve fel a mű izmait és rostjait, ez jelentheti azt is, hogy a hagyományos eszközök már nem elégitik ki teljesen; hogy a napjainkban divatos parafrázis, szándéka szerint, valamiféle többlettel gazdagíthatja az epikus ábrázolást. A minta, az alapmű, a Vörös és fekete a világirodalom egyik legnagyobb regénye. Ezt parafrázeálni: tiszteletreméltó, ám merész írói vállalkozás.

Jókai Anna Julien Sorel-je falusi kislány, a beszélő nevű Szomjas Juli, akit az író a libatöméstől vezet el, egyre magasabb grádicsokon át, a vezető politikai körökig. Szomjas Juli de Renal-néja egy református lelkész, szemináriuma egy vidéki egyetem bölcsész-kara. Természetesen Mathilde-ja is van: egy ultrabalos, szimpatikus fiú személyében, akinek apukája igen magas posztot tölt be, s akinek révén Juli politikai karriert szándékszik befutni. S akárcsak Julienét, Juli karrierjét is az első, a megtagadott szerelem állítja meg, szinte a cél előtt; azt a hihetetlenül gyors karriert, melyet Juli kegyetlen céltudatossággal, gátlástalan alakoskodással, hasugsággal, bárkit és bármit kihasználva fut be a kisregényben. Juli nem öl meg senkit, hiszen pisztolya sincs – csupán leleplezi magát, felfedi üzelmeit, mert végül is rájön, hogy még mindig a lelkész szereti, s ez az érzés erősebbnek bizonyul a siker és hatalom csábításánál is. Hogy a leleplezés után mi fog történni Julival újra nekirugaszkodik-e a karrier meredekjének, vagy elmerül a hétköznapi emberek megvetett sokaságában, esetleg eldobja magától az életet – ezt a történet nyitva hagyja.

A baj csak ott van, hogy Stendhalnak elhiszük, amit Julien Sorelről, erről a becsvagyó és hatalomra éhes francia ifjúról mesél: elhiszük szerelmeit, vívódásait és szenvedélyét. Julien élete és halála: evidencia; ha élt volna ez az ifjú, mindennek pontosan így kellett volna történnie. Ezzel szemben Jókai Annának nehezen tudom elhinni Szomjas Julit és Juli históriáját. Az író hangsúlyozza ugyan, hogy hőse nem tipikus figura: „Az olvasó arra is hajlamos, hogy Szomjas Juli alakjában általánosságokat véljen felfedezni. A szerző megkéri: ezt óvatosan tegye. A szerző nem hisz abban, hogy általában az ifjúság ilyen, s abban sem, hogy általában az öregek olyanok... (...)

Szomjas Juli története elsősorban önmagára, sajátos személyiségére és sajátos körülményeire jellemző –”. Ám, ha egy mű a realista ábrázolás igényével lép fel, sőt, a krónika hitelességét, történeti hűségét igéri, annak pontosnak kell lennie társadalom- és lélekrajzában egyaránt. Pontosnak, tehát *felismerhetőnek* akkor is, ha hőse minden szabály alól kivétel. Szomjas Juli története azonban nem válik igazán életszerűvé, nem lesz élményszerű az olvasó számára. Mesterséges konstrukció marad, tények, események, történetek száraz, szenvtelen krónikája. (Bár a narrátor olykor kiesik, a szenvtelen krónikás szerepéből, s maró ironiával szemléli hőseit...) A történet szövést, a cselekmény bonyolítását erősen megköti az eredeti mű, a minta – mely inkább ballasztként, mint eleven vívdöröként van jelen a műben. S mintha maga az író sem döntötte volna el végérvényesen, hogy a parafrázis mi célt is szolgál: a párhuzamot hangsúlyozza-e, vagy a párhuzamon belül az ellentétet? S vajon van-e számottevő azonosság, hasonlatosság a Restauráció korának Franciaországa és a jelenkori Magyarország között? Ha van is, roppant távoli, s a „haszon” kulcsszavára, melyet a kisregény elejére helyezett mottó kínál tájékozási pontként az olvasónak, mégsem épülhet fel egy teljes társadalmi körkép. A másik lehetőség, a párhuzamon belüli ellentétek kirajzolását is megkísérli a kisregény, a kisszerűséget, a lehetőségek elsekélyesedését hangsúlyozva a valódi drámai történés helyett. Ebben a – travesztáló – szándékban azonban nem következetes az író. Maga a hősnő, Szomjas Juli tehetséges, Julien Sorellel egyenrangú jellemként jelenik meg a társadalmi élet porondján; mely viszont kisszerűnek, Juli számára túlságosan is könnyen bevehető erődnék bizonyul, olyannyira, hogy nem képességeinek csillogtatására, hanem – gyakran – azok ügyes elleplezésére van szükség a középszerűség eme birodalmában. Az író ezekben a részekben kamatoztatja legjobban társadalomismeretét és satirikus vénáját; kevésbé hiteles a vidéki parókia és a lelkész alakjának a rajza.

A vidéki város, a szintén beszélő nevű Szabadvár és Budapest társadalmát, kulturális életét megrajzolni nem könnyű feladat; annál is inkább, mert Juli a felső vezetők köreiben mozog. Csábít a kulcsregény lehetősége is, úgy tűnik, ezt nem is mindig

sikerült az írónak kikerülnie. Néhány markáns karaktert, jellegzetes típust azonban sikerül jól megragadnia, noha ezek nem pszichológiaiailag motivált jellemek, inkább csak vázlatok, társadalmilag jellegzetes magatartásformák és életmodellek, életformák jelzészzerű lenyomatai.

A vállalkozás, ha nem is mondható egyértelműen sikeresnek, fontos tanulságokkal szolgál, s az olvasót gondolkodásra, töprengésre készíti. Tanulság mindenekelőtt az, hogy egy széles társadalmi tablót rajzoló, realista nagyregény koncepcióját nem lehet egy kisregény karcsú formáiba gyömöszölni: az ábrázolás szükségképpen felszínes, vázlatos lesz, a dolgokat csak jelenség-szinten képes megragadni. Fel sem vetjük itt az objektív hitelességű, extenzív társadalom- és emberábrázolás lehetőségeinek illetve nehézségeinek a ma már közhelyszámbamenő kérdését; a *Vörös és vörös* inkább a nehézségekre, az effajta ábrázolás ellehetetlenülésére figyelmeztet.

A kötet többi írása is a kisszerűséget, a pitánerséget, a „lilliputiságot” ostromozza – az írónőtől megszokott, erős társadalomjavító, jobbító indulattal. Néhány rövid elbeszélésben is világirodalmi párhuzamokra ismerhetünk; az *Öreg halász és a tenger* például mint *Az ifjú halász és a tó* jelenik meg, s Jókai Anna halásza már természetesen halat se fog, csak álmodozik, képzelődik a nagybetűs Halról. A *Jöjjön Lilliputba!* és *A király legrégibb ruhája* című írásokban az író kísérletet tesz az elvontabb, általánosabb szinten való megfogalmazásokra – azonban gyakran közhelyekbe, zavaros nagyotmondásba és álbölcselkedésbe téved. A társadalmat ostromozó szatirikus szándék itt is nyilvánvaló, akárcsak a kötet második részében helyet foglaló írások esetében, melyek „hagyományos” módszerrel íródtak. Jókai Anna frappánsan képes megfogalmazni társadalmi anomáliákat, jól tud helyzeteket, alakokat, jellegzetes figurákat megjeleníteni, a jelenségek mögé azonban már ritkán világít be; írásait a publicisztikus hevület élteti, s gyakran a primér élményleírás szintjén maradnak.

A *Doktorvilág* a vidéki társadalom egy rétegének, a falusi vezetőgarnitúrának ma-
raon gunyoros, létszerű rajza. A *Garnitúra* érzékletesen jeleníti meg a társadalmi különbségekből adódó különböző feszültségeket – egy bűtorszállító brigád mindennapijaiba nyújtva bepillantást. Eleven és hiteles,

pszichológiaiailag is kidolgozott, finoman ironikus portré kerekedik a *Tiszta vizet a pohárba* című írásban: egy önző, képmutató asszony portréja. A *Bölcs bíró esete* nem több, mint ötlet; a *Harmónia* pedig pasztellszínekkel és rutinos kézzel odavetett hangulatrajz. A Mándy-reminiscenciákat mutató *Rezsőke örök* erőtlén, halvány. Ígéretes viszont az *Ember tervez* morbid humora, fanyar ironiája.

A kötet mindenestre jelzi az útkeresés szándékát, azt, hogy az író valami felé tapogatózik, keresi a megújulás lehetőségeit. Valóságérzéke, igazságszeretete, társadalmi és pszichológiai érzékenysége, ironiája és szatirikus hajlama a biztosíték arra, hogy meg fogja találni a megfelelő utat, az írói alkata számára leginkább gyümölcsöző témát és módszert. (*Szépirodalmi*, 1985.)

ERDÖDY EDIT

Vathy Zsuzsa:

ÉJJEL A FÜBEN

Vathy Zsuzsa válogatott novelláinak köteté az író közel másfél évtizedes munkásságának keresztmetszetét adja. A kötetbe nem kerültek be a korábbi évek terméséből azok az írások, amelyekben a fantázia volt a kizárólagos szervező elem. A hétköznapi meghaladásának ez a módja nem látszik járhatónak az író számára. Helyette a mindennapok – gyakran illúziókat romboló – személyes számbavétele történik meg.

A témaválasztás sokfélesége ellenére egységes szemléletű a kötet, hiszen az egymástól oly távolinak tűnő témák kiválasztásának és műbe emelésének van egy közös sajátossága. Ez pedig a valóság banalitásának, a személyiséget koptató, gyakran egyéniséget tagadó voltának (lényegének?) „csalás nélküli” számbavétele. A témák igazán köznapiai: farmernadrág vásárlása, kőborkutya lelövése, a jogosítvány nehézségei, a feleség távollétében tébláboló férj, anya és gyermeke a kiállításon stb.

A novellák alaphangja nem komor (bár a kétségbeesést és a komor színeket könnyű felfedezni), de ez nem a megrázó tragédiák hiányának tudható be, hiszen egy

kontrasztok nélküli világ még vigasztalanabb lehet, mint az értékek megsemmisülésének értéket is tételező mozzanata. Az elbeszéléseket átható visszafogott derű – értelmezésem szerint – kettős gyökefű: a világ gyakran nyomasztó megnyilvánulásai sem teszik lehetetlenné az ember és ember közötti kapcsolatteremtést. A másik – talán szűkebb értelmű – vigasz a világ banalitásának néven nevezhetőségében, kimondhatóságában rejlik.

Az író „szemmagasságból fényképezi” hőseit, akik többnyire valamilyen átmeneti szociológiai státuszt képviselnek, ezzel együtt élő, plasztikus figurákká válnak. A többnyire első személyű elbeszélő csak ritkán tart távolságot önmaga tudati szintje, helyzete és szereplői között. A távolságot nem növeli meg, az általában objektívabb harmadik személyű előadásmód sem. Az olvasó hőssé váló azonosulása nem ütközik semmilyen formai akadályba. A novellákban ábrázolt világot könnyű valóságos világként fölfogni. A nehézséget inkább az okozza az olvasó számára, hogy a valóságosnak felfogható világban mozgó reális alakok életükkel, cselekedeteikkel milyen önmagukon túlmutató jelentésszintre utalnak.

Szávai János a novella elméleti kérdéseivel foglalkozó írásában (Zsendül-e a fügefa ága?) használja a realista kétdimenziós novella kifejezést. Ez a modell megtartja az eseménysor létjogosultságát, de ehhez az epikus oksági sorhoz egy „szabad motívumokból” álló asszociációs sort is hozzárendel. Vathy Zsuzsa elbeszéléseinek többsége is ebbe a típusba tartozik. A legjobb írásokban a cselekményszint mellett megjelenő elemek sikeresen kitágítják a mű világát.

Akad azonban ellenpélda is, mikor az eseménysor egységét a szabad motívumok hozzájárulása sem képes az általános szintjére emelni. A Farmer című elbeszélés a legjobb példa arra, hogy az író is megérezte: ez a történet nem elég erős ahhoz, hogy más élethelyzetekre transzponálható üzenetet is hordozzon. Ezért a történet végéhez egy magyarázó érvényű záró epizódot is hozzáragasztott.

A művekben felvázolt megközelítés módja árulkodik róla, hogy az író a női érzésvilágot, világlátást teszi normává. Ez csupán a Ki látott rétisast? című novella esetében okoz problémát, mert a férfi főhős

belső világának ábrázolásán érződik a férfi szereppel való azonosulás nehézsége.

Az Erdemes levelet írni? a kötet legjobb írásai közé tartozik. Egy vállalati újságíró-nő naiv és kétségbeesett kísérletét követ-hetjük nyomon: levelezési rovatot nyit, amiben a munkások írhatnak le örömeiket, panaszaikat. Mivel levelet senki sem ír, ezért a főhős saját, fiktív leveleit közli a rovatban, visszhang erre sem érkezik. Vathy Zsuzsa itt nem kommentál, kerüli a bőbeszédű részleteket, hőse lelki analizisét sem végzi el. Mégis előttünk áll a tenni akaró, de a közömbös és saját korlátaiba ütköző egyéniség képe.

A világ és a személyiség mélyén rejlő összefüggések analizisére ritkán vállalkoz-nak a kötet novellái. Az író a nehezebb megoldást választotta: azt akarja, hogy a történet éljen önmagáért. Néha úgy tűnik, az író saját módszerének csapdájába esik, mert a világról és az emberről való tudás nem mindig illeszthető szervesen az epikus keretbe. Ezért fordulhat elő, hogy a cselekménnyé transzponált gondolatok szétfeszítik a novella műfaji határait. A kötet lezáró elbeszélésében (Ki látott ...?) találunk egy másfél oldalas leírást az „erőszakdivatról”, ez a gondolatból leírás azonban nem illeszkedik szervesen a mű epikus vonulatába.

A kötet néhány írása kapcsán műfaji kérdések is felvetődnek. (Ütjelentés, Az ősi háztető, Ki látott rétisast?) Az Utijelentés mozaikszerű helyzetleírások egymásutánja, az epizódok akár fel is cserélhetők egymással. A feszes szerkezet és a koncentrált ábrázolás hiánya szétesővé teszi a novellát. Önmagán túlmutató történet helyett, az emberi viszonyokat csak utalásokkal feltérképező helyzetjelentéseket kapunk. Az író számára itt sem marad más megoldás, mint a történet végét megtoldani egy érzelmekbe oldott jelképes értelmű epizóddal.

Az Ősi háztető című elbeszélés nehézkes, túlirt novella. A cím ugyan a későbbiek során megkapja ironikus jelentését, de csak nagyon lassan derül ki, hogy értékeiben két egymástól távol eső világ szembesüléséről van szó. A fölütés után hosszadalmas a szülők régi világhoz és önmaguk előítéleteihez ragaszkodó köznapi létének bemutatása. A lassan hőmpölygő történetet gyakran akasztja meg az apa panaszos és feljelentő leveleinek beiktatása, valamint a társbérllével való meg-megújuló összeütközések sorozata. Ezek a megoldások hitelessé te-

szik ugyan az állóvízszerű világban élő emberek benső és társadalmi létét, de szétrombolják a drámaiságnak még a lehetőségét is.

A Ki látott rétisast? az említett műfaji hibákkal együtt is a legsikerültebb írás a három közül. Vathy Zsuzsa itt nyúl vissza a legnyilvánvalóbban a fantáziához, mint szervező elemhez. Az elbeszélés története most is egyszerű: felesége távollétében az „exiró” Petőfi Apostolának átdolgozásával kinlódik. A határidő és a praktikus tennivalók szorításában vergődő író (férjet) meleg humorral és megbocsátó rosszallással ábrázolja az író. A főhős világában szinte azonos súllyal szerepel a romantikus forradalmár eszmevilága és a javítást elvégezni nem tudó (vagy nem akaró) iparosok valóságának ellentéte. Ez az írás a szerkezet lazasága ellenére is egységes, mert a hős botladozásaival, világra csodálkozásával is élő, hiteles figura.

Vathy Zsuzsa kötetének fontos vonulatához tartoznak azok a novellák, amelyekben a lírai hang jut kifejezésre. Ezekben az elbeszélésekben is jól elkülöníthető a benső világ és a tárgyi-társadalmi valóság. A befogadó mégis fokozottabban érzékeli a szereplő-elbeszélő személyiségének erejét.

Már a Lúdtalpbetét Adonisnak című kötetben is találunk írást, amely ezt a valóságmegközelítést alkalmazza. Az író eddigi munkásságának talán legjobb darabja a Nem kellesz senkinek című novella. Ebben az elbeszélésben az anyának gyermekéhez fűződő érzelmein keresztül szűrődik át egy kisváros világának erősen redukált képe. A szűkítés itt természetes velejárója a mű szerkezeti feszességének. Nincs mód a funkciótlan epizódok beiktatására, a terjedős leírások jó-rossz felhasználására.

A narrátor megnövekedett szerepéről tanúskodik a Ha azon a nyáron című elbeszélés is. A szereplő világhoz való viszonyának átformálódását sűriti néhány hónap időkeretébe az író. Igazi novellaalapanyag ez, amelyhez a külső világ csak annyiban tartozik, amennyiben az a benső érzés és gondolatvilág meghosszabbítása. Itt már megjelenik az ironikus távolságtartás elbeszélő és szereplő között, lehetőség nyílik az önreflexióra is. Megnőnek az analitikus személyiségábrázolás esélyei: „Akkor még nem tudtam, hogy a kamaszkor egy megkésett lázadása és a túl sokat markoló értelem tehetetlensége zavarja szét körülöttem

a rendet, ...” (70. o.) A benső világ felé fordulásnak van még egy fontos nyeresége: a novella nem lesz befejezetlen, a probléma okozta fordulóponttól az arra adott válaszig tart a történet. A lírai hangnak ez a felerősödése figyelhető meg a következő írásokban is (bár az eredmény kevésbé pozitív): Attila és én, Kivel találkoztam?

Összegzésül megállapíthatjuk az író válogatott novelláit tartalmazó kötetről, hogy a látszólag hagyományos elbeszélő technikával is képes a szerző az emberi hétköznapiak mélyebb összefüggéseit megmutatni. Vathy Zsuzsa írói alkatából következik, hogy azok az írások a legsikerültebbek, amelyek a külső világ redukciójával párhuzamosan nagyobb súlyt helyeznek a benső világ analitikus bemutatására.

SZABÓ JÁNOS

ÜVEGGÖMB AZ ASZFALTON

(Hallama Erzsébet meséiről)

Hallama Erzsébet meséin jól szemléltethető a műfaj módosulásai. A legfeltűnőbb változás a valóság és a fikcióvilág távolságában szemléltethető. A klasszikus értelemben vett mese szinte *belerántja* az olvasót az irracionálisba s az elbeszélés elemeit úgy igyekszik kalandokká fűzni, hogy a hallgatót (olvasót) lehetőleg minél teljesebben magához láncolja, vagyis minél nagyobb távolságra emelje a hétköznapi valóságtól. Hallama ezzel szemben nem akar minket *belerántani* mesevilágába, csupán betessékelni szeretne. Finoman és türelmesen hívogatja olvasóját, hogy legyen részese a szereplők kalandjainak, s eközben mindig nyitva hagyja a realitáshoz visszavezető kiskapukat, sőt időnként maga is kitekint a valóságra. Ez műfaji szempontból annyit jelent, hogy a mese világa két pillérre épül. Ez a kettősség a valóság és a fikcióvilág. A hagyományos meseszerkezetben ezek az elemek szigorúan alá- és fölérendeltségi viszonyban állnak egymással, Hallamánál viszont párhuzamosak, egyenrangúak. A műforma klasszikus elbeszélő-elemei felől tekintve az epikai anyagnak ez a mellérendeltsége azzal a kö-

vetkezmennyel jár, hogy a cselekmény fellevezetése és természete kevésbé lesz „meseszerű”. Ez a visszafogott meseszerűség természetesen nem érinti a mesevilág hitelességét, hisz a fikció-pillérek ügyes arányérzékű válogatása és elegyítése szilárdan tartja ezt a világot, csupán arról van szó, hogy a valóság és a képzelet távolsága hol szűkül, hol tágul, hol találkozik, s ily módon a mesevilág közismert állóképét rugalmassá, többoldalúvá teszi. Így a mese-morál átmentése a jelenbe nemcsak az elbeszélés végén lehetséges, hanem végig a történet bármely szakaszában. Hallama költései mesék, de olyan mesék, amelyekből bármikor kitekinthet az olvasó anélkül, hogy a mese világát háta mögött hagyná.

A műforma fikció-világának módosulása kihat az elbeszélés időszerkezetére is. Míg a műfaj hagyományaiból építkező, ahhoz szigorúan ragaszkodó mesemondói attitűd az események idejét tudatosan a régmúltba helyezi, s ezt a jól ismert formulákkal minden esetben meg is erősíti, addig a fantáziát realitásokkal keresztező epikus szándék fölényesen szakít ezzel a tradícióval. A mese története nem egy példát ismer az epikai anyagnak a jelenbe ültetésére. Honti János szerint a régmúlt tradicionális hangsúlyozása nem is tartozik a mese lényegéhez, a költő kegyes engedménye csupán az olvasó lázadó realitásérzékének lecsillapítására. Hallama Erzsébetnek eszébe sem jut, hogy ilyen engedményeket tegyen. Nincs is szüksége rá, hisz meseköltői feladata a valóság és a fikcióvilág közelítése. Tévednénk azonban, ha azt feltételeznénk, hogy az ily módon kiiktatott ősidőkre utalás helyett az író állandóan jelenre utaló formulákat kényszerül használni (a minap történt stb.). A Hallamaféle mese-változat lényegéből következik, hogy a szerzőnek nincs szüksége efféle eligazító formulákra. A kiválasztott fikcióanyag fent jelzett kettőssége lehetővé teszi, hogy a sztori önmagában, minden eligazító klisé nélkül, az elbeszélés bármely szakaszában hitelesítse önnön jelenidejűségét.

A műfaj átváltozása a csodák átváltozását is megköveteli. A kalandok gyermekhősei útnak indulnak, hogy megkeressék a világ közepét. Vándorlásaik során számtalan vidéket bebarangolnak s a legkülönbébb országok lakóival megismerkednek. Megfordulnak Tusnákiában, Tartáriában, Kuszványföldön, Cipókiában, Kaporanciában. Ezekből a leleményesen kitalált elnevezésekből azt

gondolhatnánk, hogy világutazóink a mesékből jól ismert mitikus földrajz tájain járnak. De Hallama nem kíván versenyre kelni a műfaj közismert varázslataival és fantasztikus birodalmaival. Ellenkezőleg. Ravasz egyszerűséggel és már-már eretnek realizmussal csempészi az események közé mindennapjaink fonákságait, valóságunk számtalan politikai és morális kinövését. Ezekben az országokban hiába keresnénk égig érő fákat, királykisasszonyokat, gonosz vagy jóságos királyokon kifogó legkisebbik fiúkat, hétmérföldes csizmákat és varázsszőnyegeket. A környék még csak nem is „fésztői”. Szemléltetésül vessünk egy pillantást Kaporancia látképére: „Mindenfélé dombok látszottak, bokrok, fák, virágok, hegyek, völgyek, s mindezek fölött gyönyörűen sütött a nap”. Mit lehet ehhez hozzáfűzni? A főhős kedves tárgyilagosságával talán csak ennyit: „Tájszerű táj... Nagyon is tájszerű. Minden a helyén van”. S valóban, van abban valami csoda, hogy „minden a helyén van”. Nagyobb csoda – vallja Kosztolányi –, hogy a világon vagyunk, mint az, hogy esetleg a túlvilágon is vagyunk, és nagyobb csoda az, hogy az embernek egyáltalán orra van, mintha az orra helyén, mondjuk villanylámpa világítana.”

Megtalálni a világ közepét igazán nem mindennapi vállalkozás. Hallama jól tudja, hogy a hétköznapi csodáin keresztül végül el kell jutnia a mesehagyomány csodaországába is. Tudja azt is, hogy annak számára, aki a műfajt egyszer már lecsalogatta a valóságba, igen veszélyes ezt a bravúrt megfordítani, és a valóságot becsalogatni a hagyomány világába. Láttuk, hogy a műforma sok mindent elbír, de hogy még ezt is, az nem mindennapi írói leleményre vall. Mert gondoljuk csak meg, egy olyan világból, ahol a mese üveggömbje a valóság fényeit erősítette, egyszerre csak az üveggömbbe kell bekalauszolni hőseit. Ezt az „egyszerre csak” átváltozást szerzőnk olyan finoman és észrevétlenül varázsolja elének, hogy mire észbe kapunk, máris Óperenciában találjuk magunkat. Nincs itt valami trükk? – kérdezhetné a gyanútlan olvasó, mert az olvasó itt minden közhelyen túl valóban gyanútlan. Tamaskodások helyett kövessük az eseményeket. Tapasztalt világjáróink az Óperenciás tenger partján állnak. A tapasztalt olvasók tudják, hogy itt aranyhalak és óriások szoktak előbukkanni, de nincs sok idő a képzelődésre, mert hamarosan felbukkan

egy delfin, igen egy, a természettudományi filmekből jól ismert, okos kis delfin, és hőseinkkel máris Óperencia felé száguld (első trükk). Óperencia nagyon-nagy ország, így a mai időkig jól elférnek benne hírhedett lakói. Elő is bukkannak iziben: elsőül a boszorkányok, majd a gonosz kis törpék, s legvégül a hétfejű sárkány. A mesei hármasság ütközeteit gyakorolva egy-egy feladat elé állítják a betolakodókat. A világjárás kalandjaiban megokosodott utazók azonban játszi könnyedséggel túljutnak az akadályokon. Semmi varázslat, meseköltői jóindulat, el kell ismerni, hogy hőseink igen simán és fölényesen győzedelmeskedtek. Az élet fiai a csodák fiai fölött? (második trükk). A világ közepe, mint tudjuk, Óperencia birodalmában található, itt őrzik a tudás és a halhatatlanság szimbólumait. Ki tudja, hányszor estünk már áldozatul hívó szavaiknak. Mesehőseink úticéljuk végéhez érvén nyugodtak és elégedettek, még arra is marad idejük, hogy a kolbászfá varázslás nemesen evilági tevékenységét gyakorolják. Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Szinte hihetetlen, hogy a célnál, közvetlenül a befejezés előtt Hallamának még van ereje (és mersze!) egy villanásra az „Óperenciás-mesék” paródiáját is adni. Mert nem tekinthetem másnak, mint finom karikatúrának azt a jelenetet, amelyben a főhős rokonszenves kolbászéhségét kielégítendő, a fővarázsló kolbászfát tanít varázsolni az egyik utazónak. A fa gyümölcsét mindannyian (a varázsló is) nagy megelégedéssel kóstolgatják, de hamarosan az is kiderül, hogy egyenesen gyulai kolbászt sikeredett a maga nemes egyszerűségében előbúvárszkesztetni. „Megtanítalak rá, hogyan kell készíteni?” – kérdezi előzékenyen hősről a varázslótól. „Minek? Itt marad mintának, és ha eszünkbe jut, va-

rázsolunk magunknak új kolbászfát”. Óperenciában, a minden lehetséges birodalmában, mintá alapján gyulai-kolbászfát varázsolni, nos, ez már a műfaj olyan kikacagása, amelyre nem ismerek hasonló példát. Utazóink teli gyomorral ezek után már nem kívánnak sem halhatatlanok, sem örök időkre bölcssek lenni, egy kicsit rácsodálkoznak a mesére, majd egy griffmadár hátán hazarepülnek a madárhang-kereskedésbe. Mert mindenütt jó, de legjobb halandónak lenni.

A mese sok változáson ment keresztül az elmúlt évszázadokban, de nincs egyetlen epikai műfaj sem, amely ennyire azonos tudott volna maradni önmagával, amely ennyire meg tudta volna őrizni az elbeszélés természetességét és autentikusságát. Csodálatunk tehát nem alaptalan, de be kell vallanunk, hogy aggodásunk sem indokolatlan. Mert lehetetlen nem észrevenni, hogy a mese mennyire kiszorult már az életünkből, mennyire nem vesszük komolyan. A kifinomult s már-már túlfinomult irodalmi ízlésünk csak a „komoly” irodalomra figyel (ha figyel egyáltalán), s ezzel ösztönösen erősíti a művészet arisztokratikusságát. Bármennyire is hitegetjük magunkat, az „ifjúsági irodalom” már régóta nem része az irodalmi tudatnak. Van valami árulkodó már abban is, hogy szinte magától értetődő természetességgel rakosgatjuk a megkülönböztető jelzőket az irodalom elé. S mégis, ha nagy ritkán megjelenik egy-egy jó könyv a gyermekszoba világához címezve, újra rádöbbenünk, hogy a mese világát a mítoszok régmúltjától kitörölhetetlenül hordozzuk magunkban, s nincs abban semmi restelkedni való, hogy szükségünk van a csodákra és kalandokra, még akkor is, ha „ünnepeinket kínból csiholjuk”.

PAPP ISTVÁN